अत्रा[illegible]ख्येनात नव्यपञमिनिवष्ठान्त[illegible]प्रामवोन्मतिविनयनात्मर्थं नव छ्रंनात्मन्य वोस्यन्नविनिवेतन्न
नव्यापि श्रुति शांग्रनेनमविशेला कि[illegible]भन्नतिस्यद्गत्सतिः नानाद्धिनात्रयनिनापकत्वात श्रुतिमि
स्माश्रातिपरिक्रात्येग्रहणमेगवद्र[illegible]नेविधागृहेयनेनापान्नसंगासंर्नविधानात भपदमेतयोरा
तदत्रहृते: श्रनभाष्ये यावादेमर्वेय[illegible]भानेव श्रनायनघाविमजाजाह्निंसास्वादः दंतानोतथ्यनये
नाहीरणयेनविधिरितितदेतम्यमेदि[illegible]श्रुवहस्त्रुसंयापत्तविनमेत्रानिर्देशेन पथाउगितश्चेति स्मातेय
ध्यमस्त्रमिथायिन: शाह्रस्याकारेणा[illegible]तन्त्रोघितन्नात वयः समथमइस्याचापिप्रक्रमेनादेषः यद्वातइत्य
हमातदेतविधिनातन्नाम इस्यतीमस्येश्वतावस्मायदिसंज्ञार्थमस्योपयोग: श्रुणादिपुघितस्येत्यादिनाम
तिनिर्देशात स्वार्थकेपुपिपठादिम्य:कन श्रन्नादिभ्योणा इतिनयानात् श्रुकनतेःरमायावपिमकर्मवहृतेव
नात ग्रकृष्ट: श्रुकःइतिश्रतीते: स्मादिश्वापिएकत्वादिवाकार्ये --- पदलाभात्स्वेवाशत्वेणः स्वरस्यादिविधे
व. वाकत्वात केसीघपर्गशा ग्रोथंमनोलकेमनेन लकोयिनयपयलनु लपइति संज्ञासामर्थ्यादेवयम
यथतियागिकलसिद्धोमकृतिभागस्यलोपाउपपने: केमपाश्रयाहृपो: सकारोकारयो स्वलोपापनेरश्रुम्य
पहेणेवसमाश्रयनात स्यादेतत पत्रसामसिद्धात: श्रुहास्वरसनातो विशेष्यसमर्पणार्थमेतत तद्क्ते हृ
पे

श्रि॰ द्रवांगस्य ॥ अतएव षष्ठस्य विभीतकेन शमयत्येमिति अन्यथा हि इत्यं सर्वत्र नामित एव कारादि म [illegible] मूलिवका

श्रु॰ वमानमत्रं निवमासः विभक्तौ तदेवविशेषणानि [illegible] दोनिष्ठः स्वाभाविकदिक व्रद्दणेन सामर्थ्यं न हि ग्रहणं

२ [illegible] तस्य ग्रामेव [illegible] मानमित्यत्र उद्दाहां [illegible] दितिनाम् मम [illegible] विशेषणात्तेन [illegible]

श्रा॰ येनस्मात् सामर्थ्यं वल्लयाहइत्यत्र [illegible] निमयणे: नवद्वनावर्णं द्वन्द्वसंज्ञायो भावानन्धमान [illegible] तदिति

वाक्यम् बहुवचनान्तत्वे विनाहइति भिन्नस्वप्रसंग्राप्तुयपर्यवसानदातेन एवं भाषा न खड्गाक्रिन्दतूलमित्यत्र

पियासम् एवं अतइत्व इत्यापनाभिन्नेवमानवरत्वाभिमत श्रेदतत्वाभावात् एवानां विकारत्वमेवा

त्रराजादेरस्मात् वछिवनक्षोदत्वादिविति विभ [illegible] पंचानां

शु॰ रक्षणकमपात् सर्वस्य मद्यो न्यायगानमात्र अत्र [illegible] शातिपरेके विशेषणाने भवमेव सर्वत्र या॰

इप्सनिपातनादेनोच्यते तदशेषनियनेनात्र [illegible] ताद्बोविकारइतिभाष्येन पदसंज्ञमायां इइना

म्नसरूपवहुकल्मात् नोच्यवतिष्ठत् वाक [illegible] वेनवरतीय रचयतस्मात् नमनाहुदादःमा

तिपदि [illegible] विशेषणानसेनादनाबेदमिति [illegible] हत्यास्य नवपन्यायान्यादप्रातिपदिकत्वेन

[illegible] येन नद्दंसंग्रहमनातेवाच्यम् [illegible] नानवः [illegible] तयारामामणे: नवनेननाडितना

न्तेदं तत्त्वादेरप्रातिपदिकसंज्ञा [illegible] ञ्जितउत्त [illegible] प्र ग्राह्यग्रहणस्यापि तथैव निर्वाहात् अभावस्य ग्रहणो वि
ष्यात् नवकुर्वा उस्मिन्निहमाडो हलंत प्रकृतिके [illegible] भवः कुर्वानालमेनत्रस्मिन्हकरभोदेव विशेमनुष्यविप्रोव
ष्यादिदर्शनेनेतनाण्यकारांतत्वात् प्रत्ययलोप [illegible] लक्षणस्य ग्रहणार्थत्वात् नचतत्रस्यापौ त्विति रूपसिद्धेः
देवविप्रोवेष्वादेतु हलंतादंतात्वाद्दापउपयो [illegible] भावइति वाच्यम् किंचतस्य देवशिट्शब्दस्य कन्नरपदप्रकृ
तिस्वरेणांतोदात्तत्वात्स्थाप्युदात्तत्वे मूलदि [illegible] दृश्यशब्दस्य कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्तत्वा
द्विमत्से कादेशउदात्त इति विशेषणात् पादोम [illegible] ह्वीप्सत्त्वपञ्चत्वस्य प्रातिपदिकत्वाभावेपिनक्षतिः तस्याः
समानरसेकपदमितिपदशब्दस्यापि पादशब्द समानार्थकतया तस्मादेवदापउपपत्तेः मैवं शत्रुभाष्यामसतरः
न्ये. स्या वहराने: तदर्थत्वात् अत्र भाष्ये लिंगविशिष्टपरिभाषयैव सिद्धे प्रापग्रहणं व्यर्थं यथाकथंचित्प्रातिपदि
कग्रहणेपितद्रुपस्यैव प्रातिपदिकस्य स्वरूपग्रहणएवेति नियमानंगीकारात् नचविनियमकाभावः परिभा
षायाः प्रमाणं भावश्यकत्वात् तत्र्कं प्रयोजनं सर्वनामस्वरसमासतद्धितविधित्वलुगर्थमिति सर्वासामित्यस्य
ट् भवत्यादेहेतेनेति स्त्रीयाः सर्वनामत्वादिति वार्तिकार्थः पकारे शामस्य पूर्वांतत्वेन ग्रहणात् निमित्तकारणस्यादिना
गतार्थत्वा नोभयपमपीतिभाष्यम् ऊरूलीविलमिमरऊरूलकपकेभपालेविलेइति पूर्वपदांतोदात्तत्वम् पि
त्र

४ रस्वरदर्शीत्यत्र पूर्वस्वरदेशो निमित्तमात्र: हल्लिनीनां मध्ये द्वौ हलौ तत्र हलन्तम् अचितहल्लिपेनोहल् विषयसप्तम्याम् स्याद्धेतु।
सि·मु· हित इति इवङ्गावादेनत्तिद्धौ नहल्लिनां द्वयम मसमिन्द्रदाहार्यम् स्थण्डिलशायिनीमत्र नेति सिद्धवभाति [illegible] तिसमस्ता।
३ लकृ दर्शनीयमानिनीमत्र कान्यमानिनेऽस्ति इति भुवत्र दीर्घश्रुति मानिनीत्यत्र ह्रस्वाश्वैनो मानिनीति गतिकारको श्रि
पपदानां ह [illegible] स्वः समासवचनेन शाब्दस्तु सन्ते निति तिद्धान्तः पूर्वमेव समासस्तेनैतन्मेवात्र पदमिति स्थण्डिलशायि
नी त्यादिवत् पूर्वेण नार्थमिति केचन: स्वपोस्त्रहान्मत्कर्तरीति षष्ठी श्रूयमाणीभ्य मानः कुकुमिकं मध्यमे निम
ग त्वम् कुमारीमात्मनः कुमारयति [illegible] विष्वदितिलोपः पाणिनयं महानीमत्र सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति क्विप् लो
हितीयतः स्मरलोहितादीति क्यष् अनिमावप [illegible] यालेस्य रूपमेव्यानेनवर्णप्राह्मस्पष्टग्रन्थपादानादिसूक्
म् नेतमहत्यानीमाहैनानतिप्रसंगः विभक्तौलिंगा [illegible] ग्रहणामिमत्राप्यनर्दनिमन्मूलं तेनगोमतीमादेना
नुम विभक्त्यार्थेन कार्येण किं प्रमाणो लिङ्गविशिष्ट [illegible] मा नप्रवर्तितरन्यर्थः शोभेषुरोचनाकाविनयत्र वस्ता
मः स्यादेतत् स्त्रीप्रत्ययोन्तरे तद्धितामन्ति विभक्त [illegible] मस्तुतधोः प्रकृतिनाधिकारक्षामध्यान्तद्यालाभा
त अजघायार्थकतेनानेरगताम्यतानुवर्णा [illegible] ङीपजायितः सो हितामामावितिकस्मात् तनलो
हितिकेत्यत्र [illegible] हरामामह ग्रहणं। तनलोहितायाप्राकानलो।

हिनिकेति लोहिताशब्दाल्लोहितिकेति सिद्धं [illegible] र्थेन ङीप्प्रत्ययस्यावकाशः शकर्णाविवक्षायां कालीति।
शकर्णप्रत्ययस्यावकाशः स्त्रीत्वाविवक्षायां कालतर इति उभय [illegible] यंतिप्रसंगात् कप्रत्यये कालतरेति स्यात् ङीग्रहणं।
सामर्थ्यात् पूर्वविप्रतिषेधे कृते कालीति ह्रस्वकालि [illegible] त्वे उभसमासांते ग्रहणेः उद्देवो गोमतो यस्मात् इति बहुव्री
हौ उक्तौ सीमारिति कनुमतो बहुगोमतीकेति स्त्र [illegible] नंव प्रकेस्य मत्वर्थं ताक प्रत्ययेपि न दोषः केण इति ह्रस्ववि।
धानात् मैवं समासार्थोत्तरपदांताः समासांता [illegible] त्मागेवालो ढिक विग्रहवाक्ये समासांतो मतेः सच वि।
भक्तेः पूर्वमिति प्रत्ययेतत्पूर्वतदात्म समासः स्यात् प्र [illegible] दि पदेन नडितांततात्मातिपदिकसंज्ञायां सुपोधातुप्राति
पदिकयोरिति सूत्र लुकि प्रत्ययः सर्षिवृकृते समासो निर्बाधः श्रेष्ठं वक्तव्यं कालितरेस्य यांतरंगत्वाद्बहिरंगेन ङीप्रत्ययः स्वा
र्थं द्व्यादीनां पंचानां क्रमेण प्रतीत्यास्त्रीत्वप्रत्यांतरंगतयातत्रिभिनकप्रत्ययप्राप्तिनिधानात् शकर्णस्य सूत्राणि प्रतियोग
पेततया बहिरंगत्वात् अंतरंगबहिरंगयोश्च विप्रतिषेधायोगात् नलेवं उर्णावानि इति स्त्रुवर्तमाने का
लाच्चेति कप्रत्यये कालिकेति न स्यात् नदेवं यास्त्रीत्वसंतरंगत्वाभावात् अन्तातार्थं कनस्त्वबहिरंगत्वान्मागेव।
स्त्रीप्रत्ययः सिद्ध इति नतेयं पक्षेकेति वेन कालशब्दात्कप्रत्ययेटापि इत्वेन कालिका शब्दसिद्धेः उपाभावेपि इति वि
रहत् लोहितिका लोहिनिकेति च लोहितालिंगवाधनंचेति वचनादेवसिद्धम् अन्यथास्या ग्रहणेपि लोहितान्ता।
प

णेवणैवधनिम्यशनिधनियग्रविद्विन्मान सौगमस्येवाधिमाकनवयग्रमेणान हविनिकाहृविणिकेनिदुयेनदविनहृवि
२. णेग्राह्मम्येकनिकृतेहाविवनेवमिद्दं नम्मान्साग्रग्रहृणेमम्मास्रोते ग्रमेनस्वाधिकोधिकनून्माभिवबनस्मवेन
देवनेनावाधिकोन मौधिस्वावग्रहृणेम [illegible] नं मेवमेव नेनाउदावामानश्नी, नविकस्मे माधेकाम्राधिकेनिदं
धमितिदीर्हिनाः ग्रमेनाधियक्रम्मनादिग्रतनः मववनेनमोविमक्मनशनिमिउंनान्नदधेकानामेवप्रमधानामुवे.
ना तिमनमेनमा:धिकानां प्रियक्रम्मनादींनांमुवेनाधेविशिपणेनयान नवेनउम्मनिशितिनम्नूलमूतमायमा ३.
मेनस्वाधिकेषनवनायम्मानिपदिकादेवनस्यमेमोयमात् ग्रनेम्रायग्रहृणपदेधम्धकेमेवरूपमिमाहुः हि
धम, ग्रधिकारोधं नग्रमिस्राघंम्मात्रवादः सौगमम [illegible] मापितः लौकिकम्मीग्रहृणेन हारावया ७.
मि: नवमेम्मानविग्रोषकंगोनादिवम्नीनेनामम्माम्ने [illegible] मेग्रापानगर्धादिग्रवृग्गनमंख्यानामावात ना
पिमेनादिव देकम्मकौयहांनेममवग्रग्रहांनग्राकंनन [illegible] विधानाधाग्रमिस्राधंम्राहाधिकारःमेवम
म्नवकेधादिदंग्रपस्यमामाम्यविग्राषस्मौग्रम्मनोकामिद [illegible] स्माक्षौममग्रहृणा पामकलेदायानिमा
दीनलानावृमि: नरमनौनर्दमिन:दौनि: [illegible] मि: नवमनेदकाधांमुपवनिम्मम्ननकेषा
दकपलना [illegible] नावाम ग्रमेउरम्मामिते [illegible] वधारोपादेउनिशदान लि णानुग्रामनादेश ४

मु॰ सि॰

१॰

५ स्यौजस्, मौट् शस्, टा॰ भ्यां भिस्, ङे॰ भ्यां भ्यस्, ङसि भ्यां भ्यस्, ङ॰ सास् आम्, ङ्योस्सुप्, उक्ता प्रकृति
भ्यः परे स्यादयः प्रत्ययाः स्युः, स्यौजस् इति प्रथमा अमौट् शस् इति द्वितीया टा भ्यां भिस् इति तृ
तीया ङे भ्यां भ्यस् इति चतुर्थी ङसि भ्यां भ्यस् इति पंचमी, ङस् ओस् आम् इति षष्ठी ङि ओस् सुप्
इति सप्तमी, इति संज्ञाः सर्वा वार्यसिद्धाः सूत्रकारस्य संमताः ताभिरेव व्यवहारात् सोरुकारो
र्वर्णः त्रसावित्यत्र विशेषणार्थः असी सुत्रे असकारादावित्यर्थीपत्त्या सप्तमीबहुवचने
पि पर्युदासापत्तेः नचेष्टापत्तिः वाजमर्दत्सु पयःसु स्त्रियास्विति त्यादि विरोधात् ङसेरिकारो
ऽपृष्ठत्वसम्पदाङसोः ङसे इत्यत्रैतदनुपादानार्थः टा ङसि ङसामित्यत्र तदर्थता एकवचनस्य चे
त्यत्र पंचम्यन्तद्विष्टया ङसोः विधानेपि अर्थादेतद्ग्रहणोपपत्तेः जस्शसोर्जकारशकारो ज
सः शी तस्माज्जसो न इत्यनयोर्विषयविभागार्थौ अस इत्युक्ते सौ कथं प्रसंगात् जसोऽनु
बंधत्वे औ इत्यस्यौकारादेशापत्त्या प्रत्ययस्वरूपे संदेहापत्तेः शसोऽनुबंधत्वे औटोजसेनैव टस्य
ऽस्त्वे ङित्वसंभावनास्यात् अतो संदेहार्थं शकारः ङिदिति प्रत्याहारार्थः टा टकारः टा ङसि ङ
सामिति विशेषणार्थः ङि ङीनां नकारो चेद् ङि (औटष्टकारः) नीति विशेषणार्थः अंतेपकारः
सुप्रत्याहारार्थः अवयवान [...] पत्वेनेन सप्तानुदात्तत्वसिद्धिः ॥ + ५ मु॰ सि॰ ३॰ ६॥

नित्यमकृतम् ..प्रोक्तं । स्त्रीपुंसयोर्यथा संयोगे ग्रंथ [illegible] कं शास्त्रं यस्यात्मास्ति समतिराप्य संगः नचलनमके शाश्वतीत्यत्र
मनुपोतिमयोभोगः केवलं पुनस्त्री यवहारा [illegible] प्रविस्तरनरोगात्स्मृतिरिति सर्वज्ञः कालिकतेनतत्स्वरूपं तन्म
सिद्धेः नहितत्साधनमात्रं तत्रलौकिक [illegible] नामपि तमिच्छामतो भावयति योगि प्रकारकं तद्दिशोध्य
कर्तृत्वेवारोपणात् प्रकृतेः पश्येदप्रकृतेः [illegible] सनापि निर्गुणं तत्संकलनात्स्वरूपमिति कनोत्पन्नमिति
बुधिकृते मतपुरुषस्य तत्स्वस्वलोमशत्वेन वृत्ति [illegible] पिनयसंयोगः भाव्यकारः संख्यानशब्दो लिंगमात्रस्याप्यस्य
सप् कृतान्ततः संख्यानेसाधयते वृद्धिः स्त्रीपुंसः पूर्वमेव प्रमाणं संख्यार्थः यथापि लोके पित्रोः पुंसः शब्दो स्मा यति यतिमपि बुद्धस्य
नैतद्यापि तत्र स्मायति संघातरूपं पश्चात्मसंगगर्भस्य अधिकरणस्मायनः स्त्रीपुंसः सतेः ग्रणसं जनयतीति प्रमाति
तिकरं स्मायनः पुंशब्दः औपादिकेष्म सन् सप्तपकारः बाहुलकात् प्रत्ययः इति कैयटः पु .. सेतुं स्मपुन्निति माधवः यनुप
सत्पुंति न्याय उन तितां शांदो तेऽस्मप्रतिनिमुलन दलेनपुनातेमेऽकृतेन् तस्मा आनसूयणमात्मइत्येसमितिदीक्षिताः सृष्टमजनकत्वस्मृतौ साधारणो वि
मृत्युतिसात्रेतामर्थम् तथा प्यत्र भावस्माय नैव स्त्रीपुंशब्दो स्मानेतिरोभावः प्रमवः पुनस्तिराविर्भावः इतियावत् सांख्या
वस्थायिनः सत्वरजस्तमांसि गुणाः तन्मात्राणि महदादिसर्गात् पञ्चशब्दादयः पंचगुणाः संघातरूपं चहादि न
वतयतिरिक्त महदादिरूपम् सतीतिकैयटः तदुक्तं पुराणे आकाशे शब्दमात्रं तत्स्पर्शमात्रं समाविशेत् द्विगुणस्तु

ततो जातुः शब्दस्यात्मको भवेत इत्यंतर्थेवाविशतः शब्दस्यार्थ्यत्र गुणत्वमो [illegible]

इ इत्येतेषु [illegible] शब्द [illegible] स्मि द्रव्यत्वमतत्वेन बुद्धिः स शब्दस्य श्रोत्रत्वमेवेन शब्दः स्पर्शास्पर्शवाच समवायेन विशे

[illegible] तस्मात्तद्गुणत्वात्प्रत्यक्षविशेषगुणः शब्दस्यार्थं इत्यंतरस्य [illegible] तेन संख्यानां च समवेत [illegible] नाना

वेहमदादिभिराम् तस्माद्विगुणत्वमेवमिः स्थूलपूर्वेष्वद्रव्यत्वेन श्रोत्रग्राह्यत्वमूर्त्ताद्विशेषापेक्षतेन स्पर्शताः परस्परान्वय

वेशगुणत्वत्वेनिपरस्परम् [illegible] स्पर्शानाः समवायत्वेनाभावे संख्यान्तरेण [illegible] श्रोत्रवचनान्तरेण [illegible] येन कार्येण

निविलिनाद्गुणालेनस्थूलाः सेनेविशेषव्यापकत्वस्य द्रव्यभावेन तेन समवायिकल्पनाद्विशेषगुणांतराद्विगुणत्वत्काः परस्परंवा

इत्येति परस्परविशेषपिकायाः एकसंख्यानविषयी भवेत [illegible] विशेषिकायाम् पर्यापि गुणान्तरमेवमूर्त्तत्वं ह्युपघस

वेति यत्र दृष्टे परस्परामेतस्माद्धेवपुरुष्यकमितिसिद्धा [illegible] नाद्धकार्याणां स्थूलानां समवादीनामश्रमत्वात्

शब्दस्यवहाराणि वालेत्यापितमर्वि [illegible] णामानं शब्द [illegible] परस्परयानांतिराभावा विभावमात्मादव्याः शब्दो

वाः तथावस्थितिस्पर्शस्यविगुणामोतिसः तदे [illegible] त्वान्निष्प्रयुक्तम [illegible] वतिश्चेतेवर्थतेवापावदनेनव

तिनव्यपादे नवाधुरुषतः इति श्रुत्वयवयवघ्यवर्ति [illegible] कालानामकार्येष्टेत [illegible] तेवेतस्मः श्रुतस्युतिनसिद्धे

ताव तदादिभेदानन्तव्यापनः इ [illegible] दिति तस्कदेशा [illegible] मितिसिद्धा [illegible] तेनमकवके भाविभावा

[illegible]

तिरोभावःस्थि[illegible]षिमनवघभिधाते शब्दानिमं नःसंबंध[illegible]ममृतिभिः सतमेनविप्रयेते वाक्येवाय संभवाः यस्मा-
च्छब्दनिधर्मार्थस्थितिरूपेणारूपते अनुयातिवस्मा[illegible]त्रिभागश्च: तेनास्वचितिरूपं च चितिकालमभिधते
तस्य स्वरूपमेरूत्तन:कश्चिदपिविषते अद्वैतनेऽ[illegible]तनमस्मिरूपते शतिविंदकथमेणापमतनवाकोनिवंधन
मिति नत्रयदि आविर्भावस्थितितिरोभावरूपम[illegible]ंमर्वत्र नहिलिंगीकीवेप्रमातितिमेदः अतएवनत्राह वा
चस्येवेति आविर्भावतिरोभावस्थितीनांमववत्यः[illegible]हारः यद्यप्यर्थस्येति भाष्यंतुस्थितेरवस्थाद्वयमध्यपा
तामिप्रायं अतएवैभयोरविरुध्यायानप्रुंसकमिति[illegible]यमेवोक्तम् आत्मेतियद्योक्तशब्दस्यभावात्तयलिंगाश्रय।
हारोनस्पादिमाशंक्यसमाधते अक्षेति अशब्दतिधर्मो शब्दनिहीनोयोर्थःस्वरूपात्मकः स्थितिरूपेणारूपेणविकारही
नेय स्वरूपमितियावत् प्रकृषस्यादिमद्रवादिवनस्वरूपेणानाशकार्यत्वात् नापिशक्तिवत्कार्यरूपेणाकारण।
त्वात् यस्यापिणोल्लासाल्मात चैतन्यरूपत्वे तेनाशापिश्चितिशास्त्रेनप्रकरणोपादानमुपपन्नम् समाधत्ते अनुयातिवे
ति अमेषां विकारिभावानां शब्दानां अनुयातिस्वरूपतः शब्दानिमात्रेपिअमंबंधिनीनांतद्रूपात् विश्वाश्रयइति
उपलक्षिमात्रेभासमानरूपार्थः तदमेदारोपंविनातदस्यप्रकाशानुपपत्तेरित्यर्थः शक्तेमरूतत्त्वमंतःकरणेवृद्या
र्थमहतोहंकारोहंकारान्सेवतन्मात्रमितिसांख्याः नहिचितेर्विपरिणामवत्त्वेदःस्वभावः निरपेक्षत्वात्स्वसंवेदिक

कल्पाप्रभावनिर्मोक्षप्रसंगात् प्रकृतेरपि स्वाभाविकत्वाद्विषयप्रकाशस्वभावत्वेन तस्याः सदातनत्वाच्छब्दादिसाक्षात्करणविषय

स्यैव चैतन्यसंबन्धित्वस्वभावो विषयनाशेऽप्यपवर्गोपपत्तेरिति चेत् अस्तु सा तावन्नयातेऽवच्छिन्नत्वाद्विषयस्या

वस्थत्वमनुभावशक्तिं नैवेदं वेत्तीत्यनवस्थानप्रसंग इन्द्रियमात्रसम्बन्धे तत्रासंयोगात् न च तदनुबोधात्म

नः सर्वेन्द्रियसंवादविषयस्य चैतन्यमात्रस्य करणत्वमपि स्यादिति चेत् अस्तु स्मरणपर्यायेण स्यापि वा, इदमिदं मत्तोऽयमपि हो,

मानान्न चोऽस्मिन् ज्ञानमौलिकत्वेनार्थोपलब्धेः नात्मसेन्द्रियमनोग्राह्यस्वभावत्वात् अभ्यासात्रालोचन

विकल्पयोरप्रसिद्धेः न चाहंकारप्रमाणपरो नियतविषयाभिमानवृत्तिर्वाच्यम् सर्वमिदं मामयमहंकारोपनीयेषा

मादिसत्तानोत्पत्तेः तस्मादर्थप्रकाशकत्वं बुद्धेरेव [illegible] वस्थान्तरगतमिदं सामान्यमात्रस्वकल्पनाकारः न

स्मिन् बुद्धिरूपेण कारणेन तदनुरूपसंविषयत [illegible] शब्दादिविषयस्यात्मनः स्वरूपनिरोधकः न

स्य चात्मनाभ्यां ग्रहणसमर्थापवर्गयोरवस्था [illegible] वैव अहं जानामि अहं करोमीति वृत्तिवैलक्षण्येन

सामानाधिकरण्यादुभयविरोधः बुद्धिग्रहणयोर्भेदा [illegible] लक्षणग्राह्यग्राहकभावोपपत्तेः गोऽयं ...

यत् सहर्षमपि बुद्धिरेव करणत्वं [illegible] संबन्धाभावात् न च निर्विकल्पकमालोच

नात्मकमिन्द्रियाणां व्यापारः सविकल्पकं ... नमः [illegible] त्मकरूपवस्तुबोधः इति विवेकः न प्रकृति

विषयस्वरूपेऽसंशयं बुद्धौ प्रतिभासान्नमुनाहि [illegible] तस्य स्वं चलनात् संजं विनैव तेषां तथा वसायेनाति-
प्रसंगात् सैवं चैतन्योपरागवलेन न ग्राह्यरूपे [illegible] ग्राहिकया ज्ञानरूपया परि[णा]मभेदस्य ज्ञातृत्वेसंबंध
स्यनमान् तथाहि बुद्धेर्ग्राह्यग्रहणोपरागे [illegible] तो ग्राहकाकारेणास्य बुद्धिचैतन्ययोर्भेदाग्रहादेकत्वाभि-
मानः ग्रहणोपरागः नीलेन्द्रियसन्निकर्षान्नील [illegible] ज्ञानरूपपरिणतिभेदोस्मादेव विषयोपरागः। ताभ्यां कर्तृ-
त्वविषयप्रतिभासात्मनस्य कर्तामीत्यध्यवसायो [illegible] तावेषः न च सोपारमार्थिकः दर्पणस्थानीयायां बुद्धौ स्व-
देशस्यैव तस्य स्वावच्छिन्नभानेन भ्रमरूपत्वात् वि[illegible]वच्छेदस्य भावं बुद्धिपरि[णा]मरूपत्वान्नैतु पारमार्थिके-
निःश्वासाभिहतदर्पणमालिन्यवत् एतद्भयार्थं न स्वतीयोपितथा तथा च विषयेन्द्रियसंबंधेभ्य एव स्यादि-
विषयाकारो बुद्धितत्त्वपरि[णा]मभेदो ज्ञानं तेन सह चेतनो हमिदानीं जानामीत्याकारो बुद्धावारोपितसंबं-
धस्य संबंधोल्लौकिकः स्वोपलब्धिरिति फलितार्थः तस्माज्ज्ञानस्वरूपं विज्ञानादिप्रपञ्चयत्नपर्यायसंबुद्धेर्धर्माः
ज्ञानमिच्छकत्वात् [illegible] ज्ञानस्यैव स्मृतिजनकत्वात् संस्कारानुगतकारणादिति रहस्यम् प्रकृतमनुसरामः ते-
नेति चितिस्वरूपभेदो विषयाकारबुद्धिपरिणतिप्रतियोगिकसंबंधमेवौपाधिकः विषयभेदेन तदाकारपरि-
णामभेदानेन च तत्संबंधभेदादिनिःसृष्टः तादृशसंबंधस्य भूतभविष्यद्वर्तमानत्वयोगादेवात्मनोपितद्यत्वेतेना

नरा

स्यात्तिस्मात्मासीत नत्रेवांस्तानन्तानन्तेनेषे[illegible]पिकः नैवेवनक्षविज्ञानः सर्वेवपसनः सं इत्यादुपपन्नेश्च।
हिन्वेत्वंमासां स्मपात्मेस्मेष्यामन स्त्रेपिसर्वेभविज्ञानस्यस्वनामर्थम् नमस्वरूपेतिसिद्धं नत्वमदीयस्व
लीनामात्मनाकः सेवेधस्मतस्माह स्वावेतनेश्विति सङ्क्रमादीनामवेतननतथाविविज्ञानमपितिसाकारात् नत्त्रा
- परश्रीनमेवेतिदिक् पतेनमनत्वरनस्तमसंग्रहिः श्रुते स्वपवधः स्वीनेस्थितिमांत्मनङ्क्रमकत्वमितिमः अमेः
स्वात्मावलेमादावस्मभवतिकेषांचिद्रूपं स्वं नवस्तनकेशादिमत्वेस्वीनमितिपदेपिवेष्टुरेतदापाप
सू
संभवात्मात्मानितिवास्य नयारोपस्यक[illegible]नादयवकमितनात यत्रूपवयापवयादेर्विरुद्धैकत्रसमावेशा
योगानदस्तरीनदमिमादिस्यवहारात्रुपपत्तिग्रन्नोत्व[illegible]कनाभ्युपगमेपिग्रगपत्नद्यात्र्यवहारानापत्तिरि
ति नदपमत संस्थानविवत्तायामिमादिनाभा[illegible]वतिरस्तत्वात नत्संकृरेणा सन्निधानेनिमित्तानां
किंचिदेवमवर्तकम् यथानत्तादिप्रहानांलिंगप्र[illegible]सिति: मावननविदःशिप्राशाहार्येष्वव्यवसितानाम्
ययइमांगनामेतिनमांलिंगंश्चत्ते नवविवहा[illegible]यमांधीनत्तथादोषद्वेतिवाचं चलेदिगुणहमः
मितिसिद्धांतात् स्वमध्येकस्मिवभावस्यतियोगि[illegible]पत्त्वाविङ:उमोदजनकस्मात्रुपपत्तेः सन्नादि
योगमा[illegible]ानतर [illegible]पत्तः उत्तवस्यवात्मार्थतया[illegible] [illegible]ापद [illegible]संभवादुपपत्तेः तस्मान्नैतस्मर्वलिंगःनि

पिक्य

इष्टाकोप्यव्रतापत्ति इत्यनेनतटशाह्नस्यसर्वलिंगक [illegible] त्यादेकस्मिन्नुभयविरो [illegible] त्सर्वलिंगसंभवः स्त्रीपुंसयोःसंभवेप
नपुंसकत्वंनस्यात् तटस्थत्वेनपुंसकत्वमितिचेत् [illegible] स्तेईश्रशुक्लस्वयमपिनदोषः श्लेषतश्चरीकृत्वेतोमा
व्यक्तारसूरवीरमकौशलंदर्शयतास्वकीयमे [illegible] लंदर्शितंभवतीत्यवधेयम् यदप्युक्तंभाष्यमतेलिंगत्र
यलिङ्गमेवपुंलिंगः शाङ्ग इत्यादिसूत्रवदाचारात् पुंलिं [illegible] कतयातथात्वेचःशाब्द इत्यपिस्यात् आरोपमतेत्वाम
यणोमावइति नटस्थमत। भाष्यवाक्यप्रदीपवृ [illegible] दियंप्रयोगास्तेषांनप्रार्थनिष्ठत्वमिहः स्त्रीत्वादिविशिष्ट
भावेक्तिनादयइतिभाष्योत्तनाच्च प्रत्युक्ताश्चस्त्याःशाब्दमिश्रत्वप्रवेतिकैयटोक्तस्य नवशब्दमात्रताप्रत्यय इतितदर्थोगः
यशब्दस्याश्रयतावित्यादितिवाच्यं आत्मनोविकारसंबंधप्रतिपादनपरकैयटवाक्यप्रदीपग्रन्थविरोधात् ।
स्वार्थद्रव्यलिंगसमाधिविरोधश्च ... अतएवकेनमेपौंस्नालिनामामातिश्रावणेनलिङ्गपाकेनस्त्रीनामप्रा नी,
तीतिवाचेतिकेननपुंसकनामानिस्त्रन्स्तेतिस्कृतिः संगच्छते पुंस्त्रियमज्ञानिपौंस्नानिलिङ्गवाचकानीत्यर्थात् न
त्य, स्याद् मितिचेत् एकार्थेशब्दान्यत्वे त्रिलिंगत्वे एकैकस्य :सर्वलिंगःसत्वकेनचित्रहितेनयत्नसाधमानः वेतन वि
त्रिलिंगेनयत्नः प्रतीयत इतिभाष्यकैयटविरोधाच्च ननुपदश्रुनायतेनेत्यत्रस्त्रागोवासंयवाग्वादितिमाग्रेनपदत्र
पदेनस्त्रागस्वपा मेदमइतिमंत्रवर्णात् स्त्रागोपादानेपिस्त्रोग्यायानाःस्यात् अस्पुंस्त्वादीनांकेवलान्वयि
या

त्वेन विवक्षायां समुच्चयावर्त्तकत्वात् मेवं लौकिकवाक्यत्वविशिष्टशाब्दं प्रत्येतन्नशक्तेः नैवं समध्येतेन न वाक्यनीःसमषादि
शब्दानां मालिकाशंङ्के न पुंस्त्वकलैवं सत्ताशैः भद्रं पुंस्त्वमिति स्ववक्ष्यानुपपत्तिरितिवाच्यं तत्र केवलशब्दप्रयोगात्व
रत्वाद् यत्तु शब्द लिङ्गत्वेह्मवादीनामिदं स्त्रीत्वादीनामपि भेदकस्मान्तु पूर्वं तु स्त्रीत्वमेव विशब्दाभिधाने अर्थभेदं तत्त्व
दर्शितपत्वरत्न अर्थभेदेपि केषां चिद्द्वानां लिङ्गभेदाभिधाने तु नैयायिकानामतश्च कर्म्मणां दृष्पपत्तेः एवं समानानु
वीके एतत् दाराः सिंह हृदयेपि कामगतिं दृष्टं परार्थादिविशेषकमस्तीति सर्वं समुच्चय एव लिङ्गप्रयोगः स्त्रीत्व दारादिरूपेल
नाभावेन पुंस्त्वकलेवरे भावादिशेन कम्र नव साम्प्रयशाब्दत्व सम्बन्धेनार्थं स्वाश्रयकरोति यथाशब्दविशेष्यमेवार्थः
विशेषनिर्णायकं बहुव्रीहिस्वारस्वात्म्यपदार्थादेरिति [illegible] स्मत उत्पलादीनामेव भेदकत्वेन भाष्यादौ प्रोक्तिः
त्वात् कलत्रादेरपि तत्सम्बन्धेनार्थविशेषणत्वापत्ते [illegible] पि स्त्रीत्वादेरप्यसमासात् त्वरस्य बहुव्रीहिरि
र्णायकत्वेनार्थं विशेषनिर्णायकत्वाभावाच्च पूर्वं प [illegible] तिरोधः बहुव्रीहिः वैयाकरणैर्निबिद्धनातीति को
त्तु भावादावेवाकत्वात् सामान्यमपि गौणत्वादिके व्ये [illegible] कत्वान्त स्तु तत्सिध्यं दृष्टान्तिपाणामादावप्रसन्नत्वपर
र्थमसद्भावात् हेतुरको लिङ्गयोगइति सर्वं पदार्थस्त [illegible] हृतेरवृत्तिर्भावतिरोभावं तत्र नत्वावस्थायामितिकथा
ते सावचनं पुंस्त्वकारे तत्रावस्यायामपि स्त्रीत्वस्त्रीत्वात् पुंस्त्व [illegible] स्मयात्वादेस्त्विष्ठत्वतिलत्वात्वलिङ्गयोगइतिके पदः

वि॰ यथाह तिरिक्तत्वेऽपि क्लीबलिङ्गत्वेनाभ्युपगमो बाल्यादिषु त्वं इदं तिभाष्यम् शिशुर्बालकोऽपि स्त्रीलिङ्गमप्यस्तीत्याह न
स्त्रवत्वानुमेतत्वा वर्धिकादिष्वस्तनकेशादिमत्त्वनत्वाऽऽलिङ्गाभ्युपगमप्रसङ्गः षेष्वादिष्वतद्भावित्वाङ्गे पित्वविशु
कत्वात्किं वदन्नेनशास्त्रालिङ्गासिद्धिः तदाद्वलिङ्गमशिक्षलोकाप्रयुक्तात्त्रिलिङ्गस्य प्रकार्थे शास्त्राप्रमत्वाद्दृष्टलिङ्ग॰
मत्वमवयवान्मतोनेति लिङ्गमनुपपन्नस्ति लिङ्गादिन्तात्प्रत्यये कार्यस्वत्वस्तवान्वयं प्रकासिन्नेवार्थे संस्थाना
दिमद्रावानुपलतायाव्स्त्रमिति शास्त्रप्रमत्वात्त्रिगाम्यत्वं स्तनकेशादिसंवेपेतलिङ्गाभ्युपगमप्रमाने प्रत्यक्षु
क्ते स्त्रवयवानमत्वात्त्वक्कटीरइति रिफस्यावयवस्योपनतेलिङ्गभेदोऽदृष्टइत्यर्थः केचित्तु तिस्रोजातयएवैताः के
षांचित्तुमवस्थिताः अविकृताविकृताभिर्गोमनुष्यादिजातिभिरितिवाक्यपदीयाह स्त्रीत्वादिकं जातिः किं
त्वाँश्चिदप्रमसामानाधिकरण्यमेतामावचतीर्थिः गोत्वमनुष्यत्वादिविकृताः तद्व्यापकत्वादित्यर्थः सामान्या॰
दौतंत्रंसकत्वादिकंतत्वैशेषिकात्पत्रुरोपे सामानाधिकरण्येनोपपादितम् मनुष्यस्त्रीपकेयटीसानुमानादेसा
दुः मक्कतमनुमानमः इदूपदत्वग्रयंसमत... स्त्रीशाह्रोहि [illegible] स्त्वादिपरस्तवउमेवधमिलिाचवतंत इदस्त्रानुमायेतदर्घं
इत्थवाविनः शातिपदिकात्स्त्रीत्वेवाचेटावादयः इति [illegible] प्रत्ययः पुमिंपरात्वेनस्त्रीत्वस्याउपलत्याणाविवि॰
शेषणाताभावेत्वस्वयं स्त्रीत्वोपलक्षितद्रव्यवाचिनः [illegible] दिकात् टावादयइतिस्त्रीसमानाधिकरण्या॰

तः स्त्रीत्वप्रकारकत्वस्यवाचिनोर्गोकृतस्त्रीत्वादिति शङ्कासमर्थविशेषणानि निपतः नत्वाघेगार्थापत्तिः कारीषगोष्ठा
कालितरेखाशेषस्त्रीत्वसमवहर्थनस्वात पक्षेनेतस्त्रीत्वस्योक्तत्वात छन्दोपेक्षः अत्र वापोर्सी शापाश्वहांतार्थक
त्वात ह्याशाहेनपक्षेन्यवस्त्रीत्वस्योक्तत्वात ऽश्रनस्वात यातकत्वपदेतत्वनदोषः अनेकस्यापिपदोपादेका
र्थानकत्वदर्शनात द्वितीयेपिभूतादिपदाल [illegible] तपनमियमुक्तिकेमादौभूतादिपदानांस्त्रीत्वपत्वादिक
श्राल्यानादिहृतत्वात तस्मात्सामानाधिकरण्येनस्त्रीत्वमन्वयःस्वात्मप्रतियायांपदेतत्वनादेदोषः भूतादिपदानां
तत्वस्यायथर्थपरतया श्राल्यानादिपदार्थस्त्रीत्वेनसंबंधाभावात् यदुक्तंतत्केयः प्रतिबंधस्वकत्वः पंचश्रालो
एः संख्यामात्रस्यविवक्षितत्वाच्च श्राल्यानांमादौस्त्रीशाव्दसामानाधिकरण्येपिस्त्रीशाव्दस्यतदभावाच्च सामा
नाधिकरण्यस्यमेरववहितनयास्त्रीशाव्देस्त्रीशाव्दसामानाधिकरण्यानुपपत्तेः तस्मात्तोयपदस्वयमुक्तः मेघः
छिन्नसामर्थ्यानपरःस्याविनयनसामान्यग्रहणे [illegible] विज्ञातायवच्छेदनुवंधग्रहयाभंजनात् तदनुरोधादेव
तस्मात्सार्थन [illegible] पिशत्वयोपपत्तेः केवल [illegible] कृत्स्नाध्यायस्वभेदात् नयक्रमार्थादिशाव्दानांस्त्रीत्वार्थं
त्वनाम्भकत्वाद्विववना यनुपपत्तेःगुणागुणि [illegible] विवक्षितत्वात् नेषांशक्तिस्वभावेनतद्गुविशेष्यक
प्रतीतिजनकत्वा [illegible] द्विवचनादेस्त्वबाविप्र [illegible] णानियमस्यचोपपत्तेः तदुक्तं सोपानिनाभिसंबंधात्

ग्रहेणलिपणते स्त्रीत्वं भावादि. द्रोणगणाभावा[illegible]ंयः स्त्रीत्वभिन्नस्य ग्रहणलिप्यतत्र स्त्रीनेनान्वयः स्त्रीशरी
रादितस्त्रामधीलशीपृथुलादिपदानांकल्प[illegible]वपदेनतरस्त्रामानाधिकरण्येन उपास्त्रित्वेपि द्रव्ये
ष्वनस्त्रिलिंगस्य प्रयोगाभावात इतिमेदः अनादि[illegible]स्य गृहस्थपत्नीस्येअनादिभ्योदेताश्रुटाश नवस्त्री
विषयकनियतानां विद्यादिशास्त्राणामदृनतावधा[illegible]मशास्त्रंनामास्यायोऽनन्तानीतिशाकटायनइतिहृष्टे
नेत्रस्य लिप्साभावात शास्त्रस्यैवनिश्चयोप[illegible]त्वात अनादीनामिहोपादानेनातिविरुद्धस्तःपौरा
पनार्थेम अनादेः कामृश्वादकोमृषिकादिक्षि[illegible]रूपाः किंकश्चिदधिकस्समर्थदोषं शक्नोतिकिन्तु मृषस्तेय
इतिदीर्घघातंतत्रशांकनिवृत्यादितस्याकारस्यप्रयोगोपादानम् इत्येतद्विशेषः नचसंज्ञासु अनादि
त्वादिदृष्ट्यौजन्माभावः मात्स्यादिवंशेनालेपिनातिलानपायात बालादीनांवयोलक्षणानां सोपानाद्यु
बालावस्थाहीनामेदाविलक्षणप्रयागमदृशोवचनाधतेपाकाशाद्रोग्यमदोषः नकोपयायात इति ह्ययेकैवपदेन
तयोःमलात अतः प्रयोगाणाम् आर्णिसंभवात्मिनशतसिद्धेभ्यःसत्वात संफलाभलफलास्वादोवितिपुरः॥
महदकरांक्रोतशीतकेभ्यःप्रश्नात्मकप्रश्नाभावस्याः। ग्रसमानुभाः शुक्लादीमहत्स्वद्धनातिः महान्तुब्रह्मा
कागणानादीनामभावः नातिलन्दार्थश्रीचनेनवाक्यानेनवृत्तिपायिलक्षणाः गौणत्वश्चत्वमामावात तेनमृदमस्त्री

शुद्धोपयोगस्य च नञ्समासेनञ्भावरूपेणापि तेनैवैतदन्यथाशुद्धोस्तदा तन्मात्रादिति सिद्धं ननु नत्वं तद्गतत्वात्पूर्वोदाहृतेऽपि स्वपिवेत्स
नेमहत्तो वाक्ये शुद्धा वेति समासे महत्त्वाशुद्धा सिद्धो अमहत्त्वस्यैवं तिस्वर्थं सिद्धस्वापि तन्नेरयात्मत्वान्नमेवं गोत्रत्वादिविल
दास्पदस्यास्य जातित्वव्यवहारानुपपत्त्यर्थस्य स्त्रीत्वाभावात् तदविवक्षायामसमासे दोषप्रतिषेधमातिलक्षणो ऽत्र
स्ति जातिः किं महत्त्वविशिष्टा वा शुद्धा वा विवक्षितत्वे महत्त्वशुद्धायुक्तास्यात् अमयथाप्रतिषेधसामर्थ्यादत्र
विरामस्यात् नञ्श्रयणेन तस्माद्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रमाणेन सिद्धे शुद्धा वा महत्त्वस्यैव स्वरूपार्थे अमय
कारणेन तदन्तविधिस्तापनार्थत्वात् तेनातिमहतीत्यतिमहतीत्यत्रापि दृष्टत्वात् ङीप् सिद्धेः नचमहत्त्वं तस्य
गोत्रादित्वात् ङीषु अनुपसर्जनेनाधिकारात् वृहन्महतोस्तत्रमात्रस्यानर्थकत्वाच्च अमयथानयजात्युदात्तत्वेऽत्र
महतोरूपसंख्यानविरोधात् ङीषः अमयथास्वरेणोदात्तत्वयाङ्गी प्रत्युदात्तविधानानुपयोगात् नचविभ
केरुदात्तार्थं तत् तथापि गौरादिपाठवैयर्थ्यात् उपित्वात् ङीपि कृते शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्नादीइति यदात्तविधि
नैव सिद्धेः पंचजातीस्वरस्तोत्वस्य समासवा[illegible]यगततत्वान्नदोष अजादिप्रातिपदिकार्थे शक्तिसमवे
तस्त्रीत्वाभिधानयवत्तद्विधानात् अनायतरू[illegible]प्रत्ययास्वीकारात् नचैवमजादीनां स्त्रीत्वविशेषणत्वेन
निराकांक्षत्वात्तेषांमप्रकृतित्वानापत्तिः पंच[illegible]प्राभावादिति वाच्यं अमयविधेः प्रकृताकांक्षायाः

प्रमाणसमासमर्थात्। अणाडीनामेव प्रकृतित्वेनान[illegible]वा महद्भ्यो नञ्नादेश्च म् पद्मान्त्यात्रस्मूतपदा
यममवेतस्योतानभिधानात् रे वटापोमसंगात[illegible]रुः ष्टं इत्यादि त्यस्यापि विषयगतिः कूद्रेवगोत्र
इनीयातदंतविधिनापकस्यनपस्जेनाधिकार[illegible]यः कुंवाऽस्मिहाडेवविशासतेहन्ता प्रकाराना
ः ज्येष्ठाकनिष्ठामध्यमेतिप्रयोगोपिमध्यमोन्यमनादि[illegible]तपारंतनभपुकष्ठाश नयान्येष्वसंज्ञोत्तर्येपिटावि
त्यर्थः प्रयोगलक्षणामस्तीपोपवादइतिफलितार्थः[illegible]किलानानावपिश्रुपिष्टान्तास्येपयोगेपि॥ मूलान्नञः॥
अमूला ओषधिजातिविशेषः ननुकिमसुतमूली॥ ऋन्नेभ्यो ङीप्॥ ऋदंतेभ्यो नांतेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् कर्त्री दं-
डिनी॥ उगितश्च॥ उगिदंतात्प्रातिपदिकात् ङीप् भवती महती ननु इह उगितः प्रातिपदिकस्य विशेषणात्वि-
शेष्यभावेकाभक्तासान् प्रातिपदिके न उगितो विशेषणे उगितो विशेष्यत्वेन तदंतविध्यभावात् प्रातिपदि-
कांतस्यैव उगितो संभवात् प्रातिपदिकात् उगितः इति पक्षः उगितो विशेषणान्तेनतु उगिदंतात्प्रातिपदिकादि-
ति इष्टोर्थः तत्रनाथः भवत् इतिसर्वनाम उणादिनिष्पन्नत्वात् उदितिश्रुमादित मवतुमानमहत्स्थजगत्यु-
वचेति भारवकमवाद्गितो महत् शब्दस्य भवती महती ति सिद्धावपि अतिमहती अतिभवती गोमतीत्या-
देरसिद्धः अतिभवदित्यादेः समासस्य प्रातिपदिकस्य उगित्वाभावात् गोमदित्यस्य च मतुप उगित्वस्य च मर्थत्वेन

ष मवासिद्धेः ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् नान्तः श्रुतिमवतीमात्वेः सिद्धावपि भवतीमात्वे रसि-

सि·मु· द्धेः उगिन्नेष्नुमिदं तस्याभावात् प्रातिपदिकेन त्वयथेदं सिवज्ञावनिषेधात् उभयत्रापि योः सत्तो निष्ठान्तानिर्गोमत्

११ मतीनिर्यवमतीति तस्मात् अन्यत्र ग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेवोपादानात् निरुद्धेः सप्तुस्यापास्तत्तयो-

विधानाभावात् मेवं तदन्तविधिनाति भवतीमात्हिसिद्धेरिति भाष्यम् यदपि सूत्रे सर्वतेउगितो विशेषणा-

तदन्तविधिर्दिलेभः तथापि तेनाक्षग्रहणाडयितच्छेति योगादृते एकान्तप्रातिपदिकेनोगिद्विशेष्यते यत्रोगि-

त्प्रातिपदिकमिति भाष्याभिप्रायः न च ग्रहणवतेस्य स्या उक्तासा: उगिदिति वहुव्रीहौ गृह्यस्वरूपमात्रस्या-

स्यपदार्थेन योपादानात् प्रातिपदिकमात्रस्य तथा नात् भवतीमात्वि प्रयोगभेदे भवानिति प्रकृतस्वरूपेनाना-

भूतेन स्वार्थे भवच्छन्दो नाइति व्यपदेशवद्भावेनोपपत्तेः येन विधिरित्यत्र स्वरूपमित्यस्य निवृत्ते गोमतीमतिम-

१५ दावतिप्रसंगाभावात् उगित्स्वस्वरूपस [illegible] प्रातिपदिकस्याधारणेन यथा अन्यत्र ग्रहणे यस्मात्स विहितस्त-

सादेरनवकाशात् निर्गोमतीमात्वे रपि सिद्धे [illegible] यथा अन्यवर्तीमयांग प्रत्ययान्तविधानान्तस्मात् उपिकृतेस्मादेशा-

म्मा उगिदिति वर्णग्रहणे वेच्छन्तया [illegible] लावेण भाष्ये वर्णे उगिदित्युक्तम् यात्तोहगित्तेः प्रतिषे-

धं वतेस्थोपसंख्यानम् उवात्तमात्तपुङ्ग [illegible] मती शोर उगिसेवतिग्रहणमसिद्धमथात्तोः उगिद्वाचि

ित्येऽगित्वेनोपनस्याभ्यन्तरत्वादिति प्रश्नगमास्ये [illegible] गस्य स्थानेऽविहिते कार्यं स्यात् नामैश्रवत्ते रत्ने निय
मार्थम् अनियमस्य सामान्यापेक्षलक्षणोक्तौ तत्र म[illegible] यकत्वानभ्युपगमात् तेनेत्युक्तिरपि प्रधानग्रहणं
तु प्रधानभूतपूर्वं स्थापयितुमर्थम् गोमतीमिष्यति [illegible] मति ततः किंग्रामात् अमध्यायश्चोक्तनियमेन ततः
नमोऽपुंलेभत्वात् अमेतरगितक्षेत्रस्य यथा च चशास्त्रे [illegible] काकारनकारस्थान्वेतरत्रकरणं लक्षविभक्तिकेऽभावि न
नकारलोपमाश्रित्य निर्देशात् तेनऽगितेन तत्र स्व[illegible]मासात्सामोऽसंज्ञ अंतमवेत नियम्यते लोपस्मार्तेऽ
तेन [illegible] सूत्रार्थेन लोपनिषेधोऽपि संज्ञेव भवतीत्याहुः॥ वनो र च॥ वनीन्तादेतात् प्रातिपदिकात् ङीप् स्यात् रश्चान्त
शस्य रेफश्चोत्तरादेशः वन इति द्वि निशङ्क निर्दिष्टमिति पञ्चग्रहणं अत एव ग्रहणेऽस्मात् विहितत्वस्मरेणोत्तरतः ग्रहणं
येन विधिरिति तदन्तस्यापि लाभः कृत्तानमतिक्रान्तानिमत्वरी अतिधीवरी शर्वरी सर्वत्र पान्त प्रत्ययः क्रमान्त
स्वपाः अनोऽतिक्रान्तातिशुनी पुनानमतिक्रान्तातिपुनी स्यामर्थवद्ग्रहणे परिभाषया नानातिप्रसंगः नवमेत्व
मस्यास्तीति केवलीवतिणाविति मन्तवद्वत्त्ववनोर्थवत्त्वादति मद्योनोऽस्य दोषनादवस्थ असुमन्त्रनाम हृषो
नामेति वक्तव्यम् ङीपो रेफस्य चापि निषेधः तेन महत्वधाव्रातलक्षणौ हर्षतादिहितस्य वनो ग्रहणात्तु वीर्य
णि कृते स्वरनाऽवशेषतामरत्वेऽपि न निषेधः एतेन महामितिवेत्रः सहकृतवरी बहुवीमिति व्याख्यानम् अवावाश्च

४ न्तान्नीम्प्रतिषेधोऽ[illegible]ऽन्तादिति तन्नान्तादिति भाष्यानुसारिणः। निषेधस्यापि कल्पनाद्डाबन्तैर्मासकारः नन्वत्रापि
सि·कौ· षट्संज्ञानामिवास्मादप्येषोऽपि टाप् स्यादिति कृतिर्विनिषेधमतस्मिन्नपक्षे प्रवृत्तीति नस्यादिति चात्र तथा।
१२ गमवत् डीब्विधानरपि कान्दमतयोपपत्तेः इष्टापि मईर्वि[illegible]मन् डाबुभाभ्यामिति सूत्रे तथापि तदा नपेक्षितत्वमस्मिति केचित्
टः बहुलेन्द्रे इदमितरौ डाबन्तौ दृश्यते तिषः गार्ह्यं दृष्टीति पूर्वं मनः पार्श्वोद्वैः यस्मि[illegible]न्ने बहुव्रीहेरुपसंख्यानेन्तादि
उन्नात् उद्बोधी वा नो न्दामिति बहुव्रीहौ टाबनो बहुव्रीहेरिति डीपः प्रतिषेधान् बहुनाम्नः डंप्रत्ययोगाश्रि
ष्टस्यैकस्य स्वस्य समासान्तर्भावस्त्वात् अनो बहुव्रीहेरन्यतरस्यामिति वक्तव्ये अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्यामि
त्यनेन विहिते डीपि रेफमात्रं विधेयं डीपोऽप्यपूर्वस्यानेनैव विधानेन तु पूर्वोक्तः अनुपधालोपिनः तस्मं गः स्यात्
अनो बहुव्रीहेश्च निषेधे अनुपधालोपिनो वा वचनं अनो बहुव्रीहेरित्यनन्तरं उपधालोपिनो वेति वक्तव्ये तेनानु
पधालोपिनोऽन्यतरस्यामिति सूत्रमनारब्धम् [illegible]वा अनुपधालोपिनो डीपः प्रतिषेधा स्यपवैति उपधालोपिनस्तु
डीपो विकल्पश्च विकल्प इति बहुराजौ बहुराजौ [illegible]तृपृत्यत इति यथोक्तं एवं वन्नत्स्यापि बहुधीवरी बहुधीवानौ बहु
धीवे इति यथोक्तम्॥ पादोऽन्यतरस्याम्॥ पादु[illegible]समासान्तः तदन्तात् डीप् वा द्विपदी द्विपात्॥ टाबृचि॥ ऋचीति॥
प्रत्ययार्थनिर्देशः पूर्वैर्गामास्मसैङीपोने[illegible]कु एकपदा॥ न षट्स्वस्रादिभ्यः॥ षट्संज्ञकेभ्यो नान्तेभ्यः षाः।

नस्याडोपोनिषेधः पंचमसर्तिसः तत्रसः स्वसातिस्व[illegible]ननां हाइद्विनातथा यानामानेति समैतेस्वस्वादा।
यऽस्याहताइत्यवादीनाः अन्नवदंति नतिस्वतस्य[illegible]नेथयस्मन्द्रियात [illegible]रिभाषा तापकत्वेतावत्सोया
इत्वाद्दिभिरुक्तेर्विभक्ता नेतयोः सन्निपातकृतयोर्लिरु[illegible]शादेशयोर्डीपू अवतंकत्वेताभ्यां पास्यामो नेभगारे
व नामीतिदीर्घस्यानवकाशात सन्निपातपरिभाषामनत्त्व डीवभावेदीर्घअमत्नाप्रतिषेधमार्थकम् स्वस्रादि
ओदे गणेतिस्वतसोःपाठत ततपवडीवदीर्घप्रस्तनानिप[illegible]स्वार्थकोणपतेलोपकत्वेनस्यादतोयतत्याहोतिर्मूल
पवेति अयश्लोकवार्तिकं षट्संज्ञानामंतेनलुमेटानुसृतिः कस्मान्नस्यात शसादाराबाधामिद्देशेषलिवेतस्य
नोभो अस्यार्थः पंचमश्चेस्यत्रनलोपेऽकृतत्वात टांस्यात निषेध्यस्यानेनतर्थेणाडी प्याअपरत्वात राद्वीनस्यचारम्भः
नेः नचनलोपस्यासिद्धत्वंस्यां अस्येत्तरत्रपणमनाभावात नचस्त्रीप[illegible]षोपिस्वाविधिरेवअस्ष्ठैकवचनमारभ्य। स्व
यऽस्याविसव्रपकारपर्यंतसुधिति प्रत्याहाराग्रहणादितिवा अंसुद्विपाँतिमर्षं विभक्तेत समासाश्वयणाद्दापि
पेरत्वेविधीयमानेस्य्वपिविधिर्भवतीति वस्तुवर्मिकत्वस्य नलोपस्यासिद्धत्वाथस्य यस्यादिमतस्त्वानापत्तेः त
स्याकु[illegible]स्टापोनिषेधप्रतियोगित्वेनविशेषणात्वेवः कर्त्तव्यः भाष्यकारास्तु हि यांचत्याख्यातितस्यसर्वस्याधप्र
तिषेधार्थ्याअथनादिमाहुः नचनलोपस्तिषट्संख्याविरहात्कथं पत्चद्वेपिनिषेधइतिवाच्यम यथोद्देशपक्षे

४
सि·स्त्री·
१३

उपदेशकालेनांतत्वविरहेऽपि चनलोपात् कार्यकालपक्षेनलोपः सुप्स्वरसंज्ञेति नियमात्सिद्धत्वात् यद्वोपदेशपक्षेऽप्यलि-
ङ्गात्स्यादिति वक्ष्यमाणसूत्रे तथाश्रयसिद्धत्वमेवाश्रयणमिति तत्त्वम् ॥ मनः ॥ मन्नन्तान्न ङीप् नन्ताल्लक्षणाप्राप्तिः सीमा
सीमानौ ॥ अनो बहुव्रीहेः ॥ अन्नन्ताद्बहुव्रीहेर्न ङीप् बहवो यज्वानो यस्यां सा बहुयज्वा बहुयज्वानौ न संयोगाद्वमे-
न्तादिति उपधालोपनिषेधात् अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्यामित्यप्राप्तिः ॥ डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥ अत्र बहिरन्तसूत्रद्वयेऽपि
षेधप्रवृत्तिरित्येनान्त्याभ्यां उभाभ्यां मन्नन्ताद्बहुव्रीहेश्चेति यावत् सीमा सीमे दामानौ दामे बहुयज्वा बहुयज्वे
उभाभ्यामिति वचनं स्वरितत्वादपेक्षार्थं तयोर्द्वयोरेवात्र प्रकृतित्वेनान्वयोपपत्तेः स्यादेतत् अन्यतर-
स्यामिति किमर्थं निषेधपक्षेऽप्यगमविधानबलात् योगोत्सिद्धेः तथाहि यदि टापो ङीप्प्रतिषेधसमानविषयकत्वं स्या-
त् तदा मनो ङ्याविति ब्रूयात् अनो बहुव्रीहेरित्यनेनापि ङीबेव निषेधः तेनैव परत्वात् ङीपो बाधप्रसिद्धेः एवं
सति निषेधस्य ङाप्पक्षविधानसामर्थ्यात् उभ[illegible]पाप्तिसंभवेऽन्तादिति प्रसिद्धेः न च ङीबभावे शास्त्रमेतत् अन
उपधालोपिनोऽन्यतरस्यामित्यस्य तत्सिद्धेः मैवं अत्र विकल्पानुपादानेन तस्य[illegible]विधेर्यथा बहुधीवरी अत्र अन उ-
पधालोपिनोऽन्यतरस्यामित्यनेन ङीपो विधाने रेफादेशविधानसामर्थ्यात्[illegible]लोऽसंवीतिसूत्रविहितङीप्प्रतियोगित्वेन वनो र च इत्यनेन
रेफादेशविधानात् अत्र विकल्पोपादानेन तं[illegible]यमार्थम् अनो बहुव्रीहेरित्यत्र[illegible]न्यथा नैव ङीबिष्या-
ना

नेतत्संनियोगेन [illegible] मिद्धेर्यन्नादेशः नवाननस्य विकल्प[illegible]नेनारत्वेमत्रेतेभ्योपि पदेभ्यो स्मादिति वाच्यं यद्वा
स्मिन्विभाषाविधानात् यद्वावान्नुभाभ्यामित्येकायोगः [illegible]मस्मामितिद्वितीयः श्वानो वहुव्रीहेरित्यनुवर्तते
मतश्चप्रतिनिहूत्तमतेन दोषः वहवः श्वानोयस्यां शालायामिति वहुव्रीहौ शेषद्विलोपः सुपुवेति संप्रसारणे शप
श्वाकारस्य संप्रसारणमिति पूर्वरूपं हलः इति संप्रसारणस्य दीर्घत्वे नतत्वाद्वहुव्रीहेः कप् वहुश्वकावहुश्
केति पूर्वपक्षःसिद्धांतस्तु नद्यंतानां योवहुव्रीहिस्तस्मात्कप् श्वन्शब्दस्य तु वन्शब्दान्नकारांतो नतस्य वतिपा
दानां नद्यंतत्वाभावान्न कप् नापि संप्रसारणं नकारांतानामेव श्वनादीनां संप्रसारणमिति वक्ष्यमाणत्वात् न
नापि प्रापः पूर्वरूपं संप्रसारणं ह्रस्वत्वं समासांतार्ग्रहणमिति वक्ष्यमाणत्वात् शपेप्रतिस्मृतिमिति नोतमसंकतिन्
स्मा मस्यंघशतित्वश्चिरतिपाठः श्वन्नुत्वत्नि [illegible]द्विनाश्वयते: कतिनुप्रत्ययेश्वन्शब्दस्तुत्यते: तथाहांगभेदः स्वहः त:
सा स्मात्तुपत्ये वहुपुत्रा वहुश्व वहुपुत्रवे स्यादिकमेत्युतिबोध्यम् ॥ प्रकृतमनुसरामः ॥ कृत्स्नस्य रिमभिधायाप्यसमर्थका
रः श्वतपवहुपुत्रके सोपसर्जनत्वात्तिशमयाभावः नत्वक्यव्याश्रयंकार्यं तथावरिताथमेव समुदाये प्रव
र्तते यथानुकुत्रस्मात् [illegible]वत्रुदात्तेनेत्त सत्त्वकात्मनेपदं कृत्स्नवयवे चरितार्थे ततस्मुदायेपरात् स्मा
दवात्मनेपदेन चरितार्थस्मात्तुदात्तेत्तस्वरूपेणाप्यनीत्सादेशात् प्रवर्तकत्वादिति वस्तुस्थितिः कृकवरीसादेव

४. चितार्थं चरितार्थनिमित्तकं स्त्रीत्वादि वक्तृ करु चरेमा द्रो कथं भवतीति तदंतविधिप्रतिषेधप्राप्तिपरिकेनाप्तित क्रियमधिकारः
सि॰ सु॰ णतिवेन अत्र वार्त्तिके इत्थं सत्रनिर्देशो वापिशलमधीत इति अथ अर्थः इष्टजनमित्य प्रधानसंज्ञापूर्वा वा
१४ यां णास् तथा ववस्माणः प्रसधा प्रधाना द्योत्यात्मधिकारार्थः आपिशलिनाप्रोक्तमापिशलं इत्यस्य
मण् आपिशलमधीते आपिशलाब्राह्मणी तदधीत इत्यणः प्रोक्ताल्लुगिति लुक् अत्र प्रोक्तार्थस्याणो॰
प्रधानत्वात्स्त्रीत्वं अणंतस्याप्रधानत्वे विप्रत्ययोऽप्रधानत्वात् अनुपसर्जनादिति नाणवविशेषणं प्रधानात्
न च तदधीत इत्यणः प्रधानतयानतिवेधनपव स्त्री प्रत्ययः स्यादिति वाच्यम् तस्य लुप्तत्वात् [illegible]येनुप्रत्ययलक्षणा॰
प्रतिषेधात् टिड्ढाणञित्यत्र अणिति इत्यत्रतः अणसूपोपोकारइतिन्याय्यं ननु अकारापोपोणितिवर्णाप्र
धानाभावे प्रत्ययलक्षणाप्राप्तेः अरणोट इत्यत्र पित्र्यांवयाव कनिमित्तकस्य रणाद्योमेद्द तस्यादिलोपे॰
नातिपलमेपिसौ कारात् न च स्त्रियामित्येनानुवर्तमानेन अणोर्विशेषणात् स्त्रियां विहितो योऽण् इति॰
व्याख्यानादोष इति चेन्नत्यम् तथापि काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी तामधीते काशकृत्स्ना ब्रा
ह्मणी अत्र प्रोक्तार्थस्याण्णः स्त्रियामेवोत्पन्न[illegible]तदंताच्छास्त्र वर्तमानात् ङीपो दुर्वारत्वात् तस्मात्तथा
नातप्रत्ययोत्तरस्य प्रधानादिमर्थं अधिकारार्थं [illegible]मार्थं अप्रयोग्यं स्मिथेयाम णाईकारोऽभवितव्य इत्यर्थः॰

या

कर्म्मण्यभिधेये यथा प्रत्ययस्याणोऽनुत्पत्तेः प्रथमा । समर्थपे[illegible]मणः श्रूयमाणे विनष्टोऽपि स्वेनैवो । नत्वात् सकलस्यैव पा
वा॰ ठस्य चरितार्थत्वा न स्याऽनेन कुम्भकारी न तु कुम्भकारी न[illegible]शब्दाकृतीभाभूत् कुम्भकारशब्दादेव यथा स्यादिति सूत्रारम्भः तथा
वै॰ हि कुम्भकारेत्यत्र कुम्भकारीशब्दादेव गौरादयः कारी[illegible]नड्यन्तीति सैव कडिस्तयोः समासात् एव दिन दृष्टानिति
सूत्रे प्रत्यय[illegible]ग्रहणे तदन्तग्रहणमिति मते प्रातिपदिकग्रहणे[illegible]स्य यथा प्रातिपदिकविशेषणेन का येन विधिरिति तदन्तपरत्वेऽ
णन्ततात् ङीप् स्यादित्यर्थे लभ्यते भवति तदन्तस्य शब्दस्य तदन्तत्वं कुम्भकारे प्रातिपदिकम् न वेदं तदन्तविधेर्नियमितत्वात्
समासप्रत्ययविधौ ग्रहणवत्त्वात् प्रातिपदिकेन तदन्तप्रतिषेधात् अनुपसर्जनादिति निषेधसामर्थ्यात् तेन तदन्तविधित्वाप्रा॰ धा॰
नात् यथाभिमतार्थसिद्धिः न च कुम्भग्रहणे कारकर्तृ स्यापि ग्रहणात् कुम्भकारशब्दादेव स्त्रीप्रत्ययो भविष्यतीति वाच्यं तस्य
विभाषायाः कर्मग्रहणविषयकत्वात् अणेदस्य चान्तत्वात् इतो भयपरत्वात् न च कारीशब्देन सह कुम्भशब्दस्य समासः गति
कारकोपपदानामिति सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव समासे सति कारशब्देन समासे कुम्भकारपदस्य तस्मात् कारशब्दादेव ङीबुत्पत्तेः ।
तस्मात् कुम्भकारीत्यसिद्धेः इति स्थितम् प्रत्यये परादयः कारशब्दात् ङीपि कृते पि न दोषः न च स्त्रीप्रत्यये न ।
कारीशब्दादेव कस्मात् प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च ग्रहणे न स्त्रीप्रत्यये तेन कुम्भकारीशब्दस्य ग्रह
तस्य शक्यत्वा दिति वाच्यं स्त्रीप्रत्यये चात्र पक्षे नेति परिभाषया उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिग्रहणनियमाभावात् न चास्या
प्रमाणाभावः ज्ञापकः स्त्रीप्रत्यये चेति सूत्रे वार्तिकतया भाष्ये वचनात् न च कदाचित् कारीशब्दादपि कस्मात् स
वोत्रग्रहणार्थं सप्तरायात् वोतिः कुम्भेन सह कार्यतामापन्नस्य सातेऽप्रयोगस्य वचनात् सूत्रारम्भे पि कारीतेरे
ए॰ वाऽप्रयणीयत्वात् न च कृतमात्रस्य न स्त्रीत्वेन योगः समुदायस्य च नाणन्तत्वमिति ङीब् न लभः न चाप्यत्र दिति निषेधेन ।
तदन्तविधेर्ज्ञापितत्वान्नित्यंरूः न च कस्मादित्यनुवृत्तिनिषेधस्यापि चरितार्थत्वादनुपसर्जनेति महत्स्यादि कुम्भकारीति सिद्धे ।

भ॰ पितया बहुसंयोगे बहुकुरुचरीमाद्रो ङीपो ऽर्थवत्वात् नञ्च षट्संज्ञे तदंते च स्त्रियामिति विशेषणं दिङ्दृष्टाणान्नित्याद्रो नदिवादावे।
सि॰ मु॰ वत्तेन बहुकुरुचरे सञ्जनं दोषः कुमकारी समन्तणां तस्य स्त्रियां हृते तस्य दंतादपि ङीविति वाक्ये पत्तादृशविशेषणाविशेष्यभावे
१५ छवस्थापकाभावात् तद्धान्तार्थमेवं तत्र ह्रासेऽभ्यधुक्तत्वात् मेवं धनादीनां दिदादीनां च स्त्रीत्वविशेषणं वर्तेरवोस्मादे
नुपात्तस्वतरे तस्य चेनीदृगविदेः पंचाजीमादिस्त्रियार्थमन्तादि हृति स्त्रीत्वार्थतायां दावित्स्यस्याख्यानातिरिक्तवी जस्यडर्वृचल्ला
सिद्धिः न तस्मात्तदंत विधिज्ञापनार्थं स्मेवेदं सूत्रं न च समहृत्त्वं स्मतेन नंतमां मादिभिः स्त्रीये विशेषणमिछामीति भाष्यकृते वोक्तत्वात्
तदंतविधिज्ञापने पिमहामाः सूद्रशान्तेदाग्रसक्तत्वात् वेनामहत्स्वेंति निषेधस्यायोगानुपपत्तेः यत्तु सर्वनामसंज्ञासूत्रे भाष्य
कारैरुक्तं अनुपसर्जनादिसेष योगः प्रत्याख्यायत इति तस्य कोऽमकारो यादिपदानामन्यथासिद्धिमाजेतान्वर्थमिति केचिदाभि
मतः पंथाः यत्तु सूद्रशान्तं तस्त्रीत्वं न विशेषणमिति तथा च स्त्रियां वर्तमानात् सूद्रांतादित्यर्थपर्यवसानेन तदंतविधिना महासू
दशान्ते व्याप्तिव्यापः प्रसक्तिः अतस्तज्ज्ञापयितास्फलमप्येव निषेधस्यार्थक्ये न च पंचसूद्रीमादावतिप्रसंगः जातिरितने।
न सूद्रस्य विशेषणादिति तद्धितं न हलादिगणेपठितानां प्रत्येकं तन्न रूपाणां स्त्रियामिति तद्विशेषणत्वं येन स्त्री सूद्रयोर्वे।
परीत्येन विशेषणविशेष्यभावः स्यात् किं त्वजादित्वेन रूपेणानुगतानां तथा चाः दिशान्तार्थहृति स्त्रीत्वाभिधाने जादिस्य जा॰
हाविति वाक्यार्थः अजाद्यतष्टाप् इति सूत्रे ते भूयमाणा विभक्ति पुंगपत्स्रष्ठीपंचमीस्य भेदानुपपत्त्यापत्तेश्चेति न किंचिदेतत् ॥
इति श्री सिद्धान्तव्याख्याने प्रौढमनोरमायां प्रथमस्य [illegible] प्रथमाह्निकम् दिङ्दाणान्द्वयसच्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठ
ञ्कञ्क्वरपः अनुपसर्जनेनयहिदादितदंतादतदंतान्न [illegible] द्कान्तीयांङीप् कुरुचरी उपसर्जनत्वान्नेह बहुकुरुचरा नद
दितिपचादेर्निपठित: नदी न च वदसमाणाव्यत्तेन [illegible] स्यान्नद्रः स्यान्नवत्वेन दित्वात् ङीबापत्तिः अनुबंधकार्यंवत्रा।
थावि निषेधः इहने इति वाच्यम् कचिदनुबंध [illegible] पनस्त्रियादिति निषेधस्य ज्ञा...र्थत्वात् त्याप्यमनुबंधका

र्थेन तदादेशानामिन्द्र समानत्व नन्वेवमनेन फकोग्रहणेनं स [illegible] त्रबंधकग्रहणेनानुबंधकस्येतिर्व्यर्थात् अत एव तस्येन
समासनिषेधेनव्यत्नाननिषेधः तेन क्रमेणरपदस्य कृतिस्वेरणा [illegible] नसिद्धिः नन्वेनसमासेवनत्वाहकारयोरसंज्ञापत्तिः
यॄ शब्द. रत्नमुख्यमभिमासंज्ञाभिधानंदिमांत्वे दिवउदितं तं समभ्र [illegible] मुखेकदेशविकृतमन्यवत्तनदापत्तेः समासंतपरिभाषया
प्रातिपदिकस्यविशिष्टस्य ग्रहणम् न तु नकारान्तबंधविशिष्टयोरनयोः सादेनग्रंसगात्तदनुबंधकस्येतिपरिभाषया। ग्रहणेनानदनुबंधक
अनेकाचपञ्चपदत्रबंधविशिष्टस्यसुत्रस्यरूपस्त्रणाते तयेनतनद्विनेनचानंबंधेनयुक्तस्यग्रहणेनेतितदर्थः नेनपवेनानव।
स्येयत्रतेनशब्दरणम् मतृपोर्ड्उणायमवद्वाः तेन सूयतेरशंति अडिःविधीयमानमत्वे अपि सिद्धियदिमयचादिनम
ति. वति अमयत्तापकं वामदेवात् सस्वाविघृवतोर्द्धकारणावामदेवेनसोकसामवामदेव्यं यस्येतिलोपेनसिद्धेपि हि
कवणपयतोप्यानदर्थेसमानयोरनुणाद्यनार्थस्य तत्रोक्तपरिभाषानिर्वाह्यम् तदसत्वेद्वितोऽपितत्रग्रहणमस्तु।
अंशत्वात् तेनावामदेवमसिसमाअयपूर्वेपदप्रकृतिस्वरत्वमेवनोतोदात्तत्वम् तस्मात् फकोग्रहणेकर्तव्ये अपि तिथाम
स्य. उक्तते अनत्रबंधकफ्याद्वेसिद्धीवृमभावात् सामर्थ्येनक्कपणवा [illegible] श्रोणादानात् शिलायाढ्‌ स्यस शिलेयवाशिलेय
स्थौमादेशाहस्या [illegible] त्रसकमात्रमूलिनात् नच सभायाय: छन्दसीतिविहितस्यढस्य सभायांसाधुरिति धः
लाणनेपक्तिरितिसभेयशब्दस्यसिद्धिः हासि: सभ्यवतीतिवाच्यम् यतसभायांविहितस्यामेवग्रहणान्सास्यनाधिकारा
न् अकार्थेच छन्दसिसमेयशब्दस्ययोगाभावात् सौपर्णेयो विश्वमोछन्दे वैश्रामस्यदेवतेसमण् नचैसदमितिवा शेत
सोवनुत्साद्दिष्पोरत्र नवशाङ्गरवाद्यत्र इतिङीनास्यामयासिद्धिः रूपस्वरयोरविशेषादितिवाच्यं तयजातेरिमत्रुहतेः
उक्तेभवति [illegible] भवायर्थे अम्बिधानेजातिवाचित्वाभावेनतदापत्तेः अन्यथा ओत्सस्यस्त्रीत्वेत्सीत्यादौ प्रयोगाति
प्रसात् परत्वाद्दीनपवअसंगात नचेवंशार्ङ्गरवादीप्रयामोग्रहणमास्त्विनिवाच्यं वेदस्यभगिनीवेदोसत्रपत्नावजाति

४ त्वाद्गोश्च पुरीषे तेन स्त्रीविधानेन तु स एव भवतीति चेद् हि न विदायमस्त्वा न मिश्रिमते वेदशब्देष्वेतत्त्वं स्मार्त्तं योगानि

सि.स्तु. सिद्धं पञ्चाशद्गते: अपवादस्याद्यमार्थ एव अपवाद्यमाने; न स्त्र्यां कल्पत्वेन न फलात् तनानाद्युपसंख्यानम् स्त्रय॰

२८ वस्त्रेन: पादस्तनार्थं इति केयट: स्त्राणां पात्रीशकाकीकां पाटीकी आद्यकरणीस्वभंगकरणी तरुणी तलुनी अन्न

योरुपादानमवयोवचनार्थं वयस: आणिषसंतत् गोत्रादिपादानतुंक्षपिस्वरे विशेष: यद्वा वयोवचनाभ्यामपि॰

पत्नात्संज्ञात्पादिडीषवस्यात् उपसंख्यानसामर्थ्यान् ङीष: समावेश इति वयोवचनार्थमपि उपसंख्यानम् कन्दयमी

कल्पद्वा कल्पाश्री हयस[illegible]मात्रमप्रकोणसमाहारेद्वन्द्वमात्रयोर्विहरणहानेन कार्यमिति सर्वनामसंज्ञास्व

संकटम् पेटवसंयोगस्थिराया स्वरयतेनघञ् [illegible]ते नद्यतीति टक् लावण्यिकोनवक्तात् टक्टङ्सः [illegible]

वदनोनिहमर्थम् इदिकाघ्रत इति स्त्रन् धाहणीसदाहिस्रदस्य इति कत्न् रत्नीसानसीति कवश् कारयोत्रवंवदयेता

पादानेसस्तार्थं अमनरेणोपिवरचोवाहृते: विभक्तमंगलमहे पथिरीषस्य [illegible]: ध्येयप्राभासेति वरद् ईस्वातिषे

योगोत्रेणादिकीवरिकेनिषवनिपोरमतरक्षिनूतिकोपम् आद्यमतेत्यादे हितीयमण्याद्यते रतीयमपुद्यत्र॰

तिविशेष: नद्धीतिकस्यणासाप्यणाग्रहणेनोपादानेनारीतिवक्षम:॥ वनस्य॥ यत्नेनात्स्त्रियांडीष् योगविभागउत॰

रथ: मावाभिमरयमनवाजहतिर्षयास्यात् गार्गीनद्वीपादमस्त्रं यज्ञिम्नस्मापियप्रोग्रहणंस्यादत्र मापस्य॰

तिविशेषणी वशितिवाचं काप्यायनमेति संहितपाठे मयनस्वेति दोषणमात् गर्गादिभ्योप्यज्निर्वाधि अप

नपवविधानात् नमीवेदसत्वकरणे नमाकार[illegible]सिकरत्नानहविशेषणार्थ: तेनहेत्यस्यतदोष: यस्कादिर्य

गोत्रेयमनोधिमयापकारप्रशेष: यद्वातत्र यह[illegible]समस्तस्माकारस्य यांदियत्रएव निर्देश: एतेन देवाद्युत्तमा०॰

गात्रपादान नमोकारमसेपमुउवंतत्वात् धर्मा[illegible]णकतेत्यमितिविकाति कापमाथिकारमतगाख्यानम्

तर्हीमं भाष्यवार्तिकस्वरसात्सिद्धः स्त्रीत्वप्रत्ययस्त्रीदेवत्यप [illegible] ग्रहणे ग्लौबालिति प्रयोगाभावात् अथ मिलितपदस्त्रीप्रयोगात्
दपिमिलिहिरण्यहिरण्यादेनाय निरुक्तविनिर्णीतिरूपाणिसिद्धम् [illegible] धिकारवलाहिंसादात् नचैवमपि तर्हि कारग्रहणे संघर्षेन म
न्वीमायन्नः इत्यादिरयाहुः वृत्तौ नखवार्तिकाभिप्राय [illegible] ड्यां सामर्थ्याकारणमप्युक्तम् आपस्यग्रहणपदे भाष्यकार
स्यानमनाश्रित्य मतनिर्वाहस्य बहुमतत्वात् सुभवमाश्रेणाकारग्रहणनियमेनैमानाभावात् एतेन कारग्रहणे सूत्रान्तरमि
ति हानिकारणादस्मानाक्रान्तं प्राच्योक्तं अकारप्रश्लेषापरभाष्यविरोधात् ॥ शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् ॥ यञ्जन्तान्धीणो [illegible]
[illegible] संज्ञे वादिनी भवत इति मतः प्रथमपदेति संज्ञा गार्गीयणीतादित ग्रहणं तुननावलि
तत्तेन ग्रातिपदिकसंज्ञाधायिनः प्रातिपदिकादिति ङीष् विधायुदेश्यतावच्छेदकरूपसंपत्त्यर्थं वितकारणसामर्थ्यं
देवडीष्सिद्धेः यद्रूपं तद्रूपं इत्यादि यन्नान्तं चित्तत्वात् विधौ वरितार्थत्वाद्यात्रयादस्माः स्मादो ङीषो नापत्तेः नचषिद्धस्य
धिकाराश्चाप्रवस्थितत्वे तदनितिप्रातिपदिकयोगार्थो विशेषणविशेष्यभावाभावे सम्बन्धबाधन्याविभातिपदिकस्यापातङी
षाणेति तिवाच्यम् गौरादिग्रहणसामर्थ्यात् नान्तरीयकतयानुवृत्तस्यापि प्रातिपदिकग्रहणस्यात्रासम्बन्धेजनाभा
वात् अनुवृत्तिफलं तु अनुवृत्तिमात्रस्तेति स्फुटं ततः तदेनाग्रातिपदिकादितिवाक्यार्थः अन्यथा अदन्तात्समर्थादि
तिसमर्थविशेषणाविदस्तागमपर्याप्तिमिन्द्रे श्वनद्गृह्नपात् नापियस्यैतिवेति पत्कारलोपार्थं स्वयनस्ततदितसं
तां विनाततस्यैर्वं ठलाहितिवाच्यम् सवर्णादीर्घे समपितितिप्रावात् किंतरं नैतादव्यग्ये छेजाभवनीतिलापनार्थं तत्र इका
रलोपस्याचयपसमपेत्तणीयत्वमानदितत्त्वस्यायं पदत्वात् तेना संरहणसमुद्योनामितिवक्ष्यमाणेसिद्धम् ॥ सर्वत्र लोहितादि
कतन्तेभ्यः लोहितादिभ्यः कतशब्दान्तेभ्यः षन्ते तेष्वानि संघ्यः स्यात् कतन्तेभ्य इति शाकंधवादित्वान्निपातेनाहापररूपं ग
गोपेतर्गणे लोहितादि लोहित्यायनी शांसित्यायनी बाभ्रव्यायनी कात्यायनी ॥ अत्रांशे भट्टसामर्थ्यान्याचाम्भिति नसंवा

र्ष

५ ष्फेत्ते सर्वत्रग्रहणं तत्सर्वसूत्रार्थं इह तु सर्वत्र [illegible] चापवादविषयेऽपि चार्यादेशः सिद्धः । अन्यथा स्त्रावसाने तत्सर्वमाण

सि.सू. स्यात् तत्कारादुदीचां मात्वकल्पः ; यत्ना न्याय्यो [illegible] स्यात् उक्तरीत्या तत्रापवादाधिकाराधिकारेऽपि एव भवति । आवसा ।

२७ यनी एवं चायत्रस्थाथ वक्तव्यं मस्य विषयेऽपि प्राग्दीव्यतो णिति वोध्यम् लोहितादिषु शाकल्यस्योपसंख्यानेशाक ।

ल्यायनी शाकल्यशब्दस्य लोहितादिषु पाठे तु शाकल्यस्य च्छायाः ; शाकल्याद्यनेन [illegible] द्विष्योगोत्र इति य्याणन्तस्यात् कं ए ए

एवं द्विवद्विभांवापत्ते: अत्रसिद्धान्ते : कं तथा कल्: सर्वा: कतादयस्त्रयुच्यते सर्वास्वेव तदन्ताद्दीष्यकाणोत्तन प्रयोजनम्

स्वार्थ; गर्गादिषु कपि कत कत कत शत मह्रू काव्यमाकलेस्वेवं गणसन्निवेशः तत्र नित्यक्रकत शाङ्कोस्वस्या

नादम [illegible] शाकल्यशब्दस्य [illegible] अत्कतशाकलकएवेति कतन्तेभ्य [illegible] शाक

ल्यावहुव्रीहिणा कतशाङ्गानाम [illegible] भिमानात्यसन्ताच्छिद्यते इति बहुव्रीहेकस्य: एवं कण्व ।

द्विष्य: पत्रापि एकशेषे तत्सकण्व गशाकल्यशाङ्गोस्यस्य हो वा स्येयः तेन शाकल्य शाद्वात् लोहितादिकतन्तेभ्यः इति

[illegible] आदिष्येभाय इति अणसिद्धोऽपसंख्यानं धनाय [illegible] कौरव्यमण्डूकाभ्यां च । [illegible]

रू द: [illegible] मण्डूकादिभ्य: मण्डूकशब्दात् जातित्वलक्षणोऽणीष्प्रसङ्गः तत्कौरव्यात् [illegible]

[illegible] त्रातितान् [illegible] पवाद इत्याहुः कौरव्यायणी मण्डूकायनी आसुरेरुपसंख्यानं

आसुरायणी [illegible] आसुरिणा [illegible] आसुरीयः कल्पः [illegible]

[illegible] विग्रहणापत्ते: वयसिप्रथमे प्रथमग्रहणवचनाद्दं [illegible] कुमारी वयस्य चरम इति

[illegible] कौमारयौवनस्यादिवयाति [illegible] इति दर्शने वधूटि [illegible] द्वितीयवयो वचनान्यस्य

[illegible] परसव [illegible] इति पदेनान्यथमवयोरू

धमात्तथम्रमद्रतेवासिद्धं ननु त्वान्नस्त्यालोहितपादि[illegible]वंमाद्नांमंत्रमवयम्मिमकामात्तद्दीत्यस्यात् मेवं भ्रद्यच।
यस्यामवृत्तिनिमित्तत्वाभावात् विशेष ण्णविशेष्यभावेनव[illegible]नीनेदेदिंगतत्वात् नन्वेवंकुमारीत्यत्राप्तिनत्वात् श्रेमास
मसंस्थयोगात्तत्र प्रवृत्तिनिमित्तमवयः वृद्धकुमारीतिप्रयो[illegible]यथमवयस्थितापाणिगृहीसांतदप्रयोगात् मेवं तत्राप्य
वयस्य द्वयप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् प्रमसंयोगेनतुतत्साहचर्यमात्रं तत्रपादायैववृद्धकुमारीतिप्रयोगःकृतप्रयोगः नच।
कर्म्यधारयेऽगी प्रसंगः कन्यायाः कनीनचेतिनिर्देशात "द्विगोः" ङीस्यात् एवं तालवपदस्य द्विगोः स्त्रियां बहुत्वेककत्वात् नि।
तोकी त्रिफलेत्यजादित्वात् तथाकृतिगणत्वात् ग्नितोकेतिमीमांसकाः अपरिमाणविस्ताचितकंवल्येभ्यां नतद्धितलु
कि अपरिमाणविस्ताचितकंबल्येभ्योनतद्धितलुकि नञः पैबाभिधेः कोलापवादाः आर्हीयस्य ठको विवक्षायां तद्धिता
र्थे समासः संख्यापूर्वदृतिद्विगुसंज्ञा अप्यर्थेतिठकोलुक् द्विगुत्वात्सामस्यदीपोनिषेधः ननुठगेतत्वादेवास्तुनदीपेऽक
ने अपरिमाणघ्यै पंचनामसत्वातोनिमित्तंयतनेवाधवानाः ऐश्चौ श्वाद्यात्मावकाशत्वात् मेवं ठकोपौ काऽपर्ये तआख्यातात्
प्रसंग ठकोलुकनतथा [illegible] भावेन ठकस्वे अपकारभावात् हो विस्तो पचति द्विविस्ताचाचितादिकंबल्यस्य रूपाणि
तोहेमोते आचितादशभाराः [illegible] कैवल्यः [illegible] पलशतं अपरिमाणत्वात् आढकी आढकादशभाराः
सः आचिताआढकी मयत आढकाचितपात्रात्त्वो[illegible] द्विगोरष्टन् चेतिविदो तयोः ठकनोरभावपक्षे शगवती
यस्य ठमोलुक् द्विकंबल्यमत्रको [illegible] विवेकः अत्र भाष्यं [illegible] प्रतिषेध वृत्तिनत्वोपादाने
गौरवात् परिमाणान्तात् द्विगोः [illegible] सच नियमार्थः द्विगोरिप्यनेनैवप्राप्तत्वात् नियमः अप
रिमाणान्तादेवतद्धितलुकि नान्यस्मादिति नचतद्धितलुकेवपरिमाणान्तादिति विपरीतनियमेन आढकी मादोसमा।
हारेपिङीप्प्रसादितिवाच्यम् लक्षणास्तनत्रानुसारित्वात् नतो विस्ताचितकंबल्येभ्योनेति द्वितीयः तद्धितलुकोस्य

४ गृहमितिः द्वितीयालोपादिसिद्धं कारकान्तरं तेन तत्र कारकान्तरादृष्टेरित्युक्तिरप्यस्तीति घोऽस्याद्भ्यो दोषः कारकविशेषणतया तदन्त
सि॰प्र॰ विधिनान्तलाभसंभवेऽपि कारकादिषु कौ तेनेतिकृतस्य कारकस्यैव विशेषणतया तत्कारकान्तरस्य विशेषणतासंबन्धेन
१८ रविशेषणतया तदन्तविधिरिति सिद्धान्तात् ततश्च कारकपदस्य तत्समभिव्याहारे द्वाभ्यां कारकाभ्यामीनाद्विकारार्थ वेत्यत्र ऽ.
निषेधः प्रवर्तेत न तु द्वे कारके प्रमाणमस्या द्विकारास्ते तत्र प्रकृतिविभक्तौ कारकपदस्य तत्र तत्र निबद्धत्वाभावाद्वर्णितग्रहणमिति।
कारकान्तरसत्त्वे तत्र निर्णयलाभसंभवेऽपि तत्प्रमाणान्तरादि [illegible] गोनिममितिमात्रवोपात्त ननु द्वयमत्र वः प्रथमस्य द्वितीया।
कर्मत्वमाने सतीमर्मादिसिद्धान्तात् अत्र च तिष्ठमानत्वात् स्यादेतत् पूर्वेनैवात्र निषेधः सिद्धः नत्र कारकप्राप्तिः परिमा।
णार्थः श्रावणवाचित्वात् आकाङ्क्षाछन्दादेरेव विभाग्यत्वात् कर्मत्वादिरूपस्यानिरूपत्वात् [illegible] प्राप्तेः अत्राह्नादि
रूपवनिषेधः इति नियमार्थमेतत् तेनाद्विकारार्थगुणिमत्त्वेऽपि प्रकृत्यन्तरमपेक्षते यस्मात् प्रमाणाद्वित्वनिरूपणम्।
हेतोर्द्विगोरप्यद्वितीयाकिवाऽयोग्य हेतुरूपोऽप्रत्यक्षप्रमाणलक्षणः कादिप्रकृत्यादिरूपभावविलोमानावृत्त्यर्थस्य परिमाणेन
वानिषेधस्योऽविकल्पोऽयं प्रकृत्यवाच्यस्य नानिवचनवैश्वप्रमाणपदसामानाधिकरण्याद्वा प्रमाणाद्वित्वे हेतौ एणा^
तुल्याद्वित्वनिमित्ताभावात् अत्रप्रमाणान्तरात् द्विगोर्निममितिवार्तिकेन द्वयमवोल्लिखितमास्कारः तच्चिन्त्ये प्रकृत्यपदस्य।
प्रमाणपदसामानाधिकरण्येनात्र प्रमाणाद्वित्वे विनिवृत्ते प्रसिद्धभावात् प्रमाणत्वेन प्रसिद्धानां शमादीनामेव तत्रोप
दानात् अत एव प्रकृत्यपदसमभिव्याहारापेक्षणापत्तेः स्पष्टैवेदं प्रकृत्यर्थादिना सूत्रणाच्चेति स्वप्रपदसंगतार्थं अवेदवाक्यम् भ्या^
वाक्ये प्रकृत्यपदस्य प्रमाणपदसामानाधिकरण्यापेक्षा [illegible] पिहितोऽस्वभावादेव प्रमाणाद्वित्वनिमित्ति स्वपमेव वाक्योप
प्रकृत्यपदं परिमाणत्वेन प्रसिद्धं नेति द्वयमानतुल्य [illegible] कत्वेऽपि अत एव प्रकृत्यपदसमभिव्याहारापेक्षेः द्विगोर्निमि
तिमस्यार्थं किन्तु मध्यशब्दवाच्यप्रमाणेनैव निरूप [illegible] सिनिमित्तं द्विनिमित्तप्रमाणस्य परिमितिमात्रकत्वात्।

द्विगोर्नित्यं नेत्यत्र ग्रहणं समर्थात् दधिकवि ग्रहकल्प[illegible] थैः कृसमासत्व [illegible]

[illegible]हालिंगं मिति सूत्रविहितसप्तम्यन्तस्य विधेयत्वेनलो[illegible]पन्नकस्य [illegible] सूत्रग्रहणात्र्यन्लिपान्न स्यादात॥ स॰

स्यापत्नसाकेः प्रतिपादितत्वात् प्रथमेनत्यत्र तद्धितस्तु कौ[illegible]कमात्वस्यासयदि देवदत्त पाठेयः तस्मात् प्रामण्यस्त्वाणश्लि
यते इति हरदत्तोक्ते रप्यत्रैव तात्पर्यमिति भाष्यः प्रथमेत्यपुरुषयद्वल्लिप्याधिकत्र पठितत्वात् वार्तिकांतरेण प्राप्तः तत्र पठि
तेनतत्वबहुत्रिक्लतेति बोधः वार्तिकांतरेणाग्र्यमाणेनात् द्विगोर्नित्यमिति ज्ञापकवार्तिके कदेशेनेत्यर्थः उक्तमासग्रंथे
नापि द्विगोरिति कारस्य एतादृशाभिप्रायत्वाभावात् पत्नेन पुरुषद्वल्लिप्यामिति सूत्रभाष्य वार्तिककाराभ्यामस्पष्टत्वादि
तितत्त्वदृश्यमपास्तम्॥ बहुव्रीहेरूधसोङीष्॥ ऊधोंताद्बहुव्रीहेः स्त्रियांङीष् ऊधसोनङ् स्यनङ्. कृते सामर्थ्यपित्व मि
धेयमेवेति चित्तवे यथामेनरपवादः स्वार्थेऽङीषो विधानं ऊङसि वा योधसः संबुद्धौ भीचरो भीस्त्रियांकिं ऊधेशो यायैव्रके
ऊधसो नङ्कारो लिंगाधिकारेऽस्तिवार्तिकस्यायमर्थः समासांतप्र[illegible]कारणे ऊधसोनङ्ङित्वसूत्रेण विहितस्यानङीषं निषे
गत्तायैव नकारो विधेयः बहुव्रीहेरूधसोङीष् नसेति प्रयोगस्यैनित्वकोपांतादेशः नत त्रसद्वधोपिंस्त्रियामेवविधा
नेऽङीषभावे नकारादेशोपि न भवति अन्यथाङीष्य सत्वा समासांतो द्वत्याद्वेत् समासांते प्रयत्न ऊधसोनङ् नेत्वप्र
लौघुसिद्धेऽनतत्व समासांतमके [illegible] ऊधसोनङ्ग्निवेश्यस्त्रियामिति उक्तंश्च नद्यगौरवंवकर्पेनिर्ह सत्यं भावप्रकल्पात्॥
तदुक्तं नवा समासांताधिकारेऽग्रहणादि तरथाक विधिप्रसंगः इति ग्रंथमर्थः तत्र ऊङीष्यत्र समेशेष लक्षणस्य कपः
प्रसंगः ऊङीष्य समेनवीलत्वणस्य वा नाथः ऊधोनिरवकाशत्वात् नोधः नये ताना बहुव्रीहेः कवितिवस्यमाणत्वात्
प्रसचबहुव्रीहेः सकारांतत्वात् मेवंऊधो निमित्तेपि कपोकसत्वात् तथाच कपोवकाशप्रवकोङीहि कइतिवहु॥
व्रीहिः ऊधोवकाशः कतभावपक्षे ऊङध्रीति इभयप्रसंगेनपरत्वात् कप्रभान् सिद्धांतेन शोधा द्विभाषैस्य नशोषपरस्य॥

सि॰मु॰

विहितसमासोन्तादिमर्था द्वन्द्वसमासोनस्मान्नडो विहितत्वात्कपः प्रसंगाभावात् ॥ संख्याव्ययादेर्ङीप् संख्योदस्थयोद्वरुकयो॰
त्वाद्बहुव्रीहेर्ङीष् ङीषोपवादः ॥ द्विपुंस्त्रीबहुव्रीहेः किं ऊधो ॥ त्रिकोनान्तस्थाः स्त्रादिशब्दाणोद्व्यवधानेनियमाभावः द्विविधो
ध्नीश्वतिमाधवोऽध्नी ॥ दामहायनान्ताच्च ॥ उक्तविधात्संख्यादेर्बहुव्रीहेर्ङीप् बहुव्रीहिविधायेणत्वादेव सिद्धेश्चेतग्रहणस्य ष॰
ष दामान्तग्रहणतियोः हायनान्तेनटापः शासायंपः द्विदाम्नी प्रत्ययग्रहणास्वाभाव्यकृतानर्थवत्त्वात् उदामा वड॰
वयपदेशपनिषेधो नेनतद्दाम्नीप्रादामेद्दामानाविति सूत्रं तत्र दाम्न उक्तान्तादामेय उदामस्तु उक्तान्तदामासा इति
बहुव्रीहौ तु कथमसात् उत्क्रमणोपक्रमणयोश्चेतनयर्मत्वात् मेवं तत्रापुपचारसंभवात् स्त्रत्नामसदेयनानीनादिप्र॰
योगात् द्विहायनी त्रिहायणी बालादिवत्त्वं हायनस्त्रीलिङ्गे ङीष्णत्वं चवयोवाचिनएवहायनान्तादेतिवक्तव्यम्
नेह द्विहायना त्रिहायना शाला ॥ अन उपधालोपिनोन्यतरस्याम् अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो वा ङीप् बहुराजानौ
बालवहुराजेवहुराजे बहुराजानेत्ययंवानियमार्थमित्युक्ते अन्यतरस्यांग्रहणं विधिसुखंकानिरासार्थम् ॥ नियमः
तावद्दशा ॥ उक्तस्थलेनिमङीषप्रसुगतीनामस्थामः अन्यत्रसूत्रेण विकल्पः केदासि प्रातमूर्धा योपवनाङीपेव गङ्गीतप
स्वतेरणासिद्धेः केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्थकृतसमंगलभेषजाच्च ॥ संज्ञायां केदसिवृतवस्वपध्मानिसङी
प् अथोन्तेरक्षेवलीविशः मामकशब्दणोसंर्तकेदशोरवेतिनियमार्थं अणन्तत्वादेवसिद्धेः तेनमामिकावुद्धिरिमय्पा॰
वेवप्रश्नदशदोरमतरसोविवेमण नवकममकावेकवचनेश्रितिममकादेशः मामकनारकयोरुपसंख्यानादित्वम् अ
पस्मामामकीतनू मिमावरुणायोर्भागधेयीस्थनिसत्य [illegible] :सनुषाणीः उतायर्षीथोमघवाविनिष्पसमानीवशाक्ति॰
शायकृतीक्षानोस्मसुमंगली नावारूनमभेषजी [illegible] वतेमादि ॥ गणीन्मानसो ॥ गगिशाहांतङीष्यात् केदसजवि
उेप गणीसप्त्येसायती नमिनतरानथ अनमविि [illegible] यस्मावगाथं शहादिसदिदजस्तादिसितनमते गमिगतिस

होशिता उरो ठेलोवाश्रिपाद्स्तुजस्यायिलोकेवेदस्याया [illegible] मनित्वमोत्रुक्॥ गर्भधर्दकेयोगाश्लिवकवम् कोलनाकुः
य श्रेतवस्य संयोगर्थेदृ लेनवेंसायर्गिणी पतिवत्नीर्जीवभ [illegible] र्थः नेह श्रेतवत्तसंयुणलार्थोद्दुदः म यतेन्तयापतिव
तीश्लिवी श्रुयोनरिस्यापिकरणाप्रधाननात् मनयोतु [illegible] पन्यावाकस्येवयस्तदाद्वयणम् इलाहवणयोस्त संयोगस्य
नत् वत्वैवनिपात्यते अन्यमनयोर्नवत्तांतरमिद्धत्वात् तदुक्तं अन्तर्वत्पतिवतो र्नुग्वक्तव्यत्वेनिपातनात् गर्भिण्यांसी
वणमौवनावक्रेंदस्मिन्नर्थेन्न उक्तविषयएवेष्टंदस्मिन् विकल्पोवक्तव्य इत्यर्थः अन्तर्वत्नीदेवाग्रपेत अन्तर्वती वा
पतिवत्नी तरुणावत्सा पतिवतीवा पत्युर्नो यज्ञसंयोगे नत्रपतसंयोगाइति पतिविशेषणं तथाच पत्नीवाखिसम्वथा
त्या स्थवनुक् स्यात पत्नी संयानइस्माहे नजियमस्यपत्नी [illegible] विनियत मेवं तस्य पतिशब्दार्थे विशेषणत्वात् दंपत्योः म
हाधिकारेणपत्या प्रथितेकर्तृत्वात् यज्ञेचेद्रितमात्र्य भवतीत्यादौ तद्दयप्रयोगात् इनकस्यपत्नीत्यादिकेतूपचारात्
मैवर्तितवन्नासेवयत्तेपिस्यात् तदुक्तम् उपमानात्सिद्धमिति ग्रामस्यपतिरियंत्राह्मणीत्यादिके पदः॥ विभा
षा सपूर्वस्य॥ पतिशब्दांतस्यकिंचित्पूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नो वा स्यात् गृहस्य पतिः गृहपतिः स्त्री गृहपत्नीति राघवनामषि
नोहासपत्नीइत्याश्रम मत्रिकादिति विमलबोधादयः तत्रर्द्धोदस्तत्वेशोध्यम् उपसर्जनइत्येतद्व्यानम् दृढः पति
र्यस्याःसा दृढपत्नी दृढपतिः सपूर्वस्येतिपतिशब्दे विशेषणं एवमनुपसर्जनस्येत्यपि सामर्थ्यात् सिद्धं प्रातिपदिक
विशेषणत्वात् अनुपसर्जनमिति सपूर्वस्येतिच प्रातिपदिकस्यैव विशेषणं एवं पतिशब्दोपि सामर्थ्याद्ग्रहणाव
तेति निषेधेवाधिताततंदंतविधिः तथाच पतिशब्दांतस्य सपूर्वस्यानुपसर्जनस्य प्रातिपदिकस्येति वाक्यार्थः सपूर्वस्य
किं गवांपतिः स्त्री पूर्वशब्दस्यावयवार्थत्वात्सत्ते न सर्वः॥ नित्यं सपत्न्यादिषु॥ पूर्वविकल्पापवादः समानस्य निपातनात्स
देशः समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नी एकपत्नी वीरपत्नी ॥ हतकतोवैव ॥ हतक्रतोः स्त्री हुतक्रतायी पकारोयमादेशोनत्तम

४ स्यः उत्तरस्य रूपेउदात्तस्य कर्तेः स्तनकृत्वात् यः पंथोनेवक्तव्याः अथपते थागाः उयोगादाख्यायामितस्त्रावर्तनीयाइत्यर्थः य
सि॰सु॰ यातकनव: स्तनाः स्तनकतनेवस्य लिंगासन्नियोगेन सर्वत्रागमादे शानां वचनेतिगत्वाकिंतनन्तत्तत्प्रसंगः अस्यार्थः पे
१० वैशगणोदेवतास्यपंचेंद्रः पंचाग्निः अग्नतदितार्थेद्विगुः स्तास्येदेवतेत्यण् द्विगोर्लुगनपत्य इतितस्यलुक् लुक्तद्धित
लुकीतिङीपोलुक् तिंगार्थकस्यस्यस्यसन्नियोगेन विहितयो राजुगकारयोः ङीप्प्रत्ययनिवृत्तावपिनिवृत्तिर्नस्यात् प्र
माणाभावात् पदमलयोरेकनाशेप्यन्यस्यनाशाभावात् पंचभिर्यौवरीभिःक्रीतापंचयौवा दशाधीना चाङीयस्यदत्तो
र्थंपूर्वेतिलुक् स्वेत्कनुर्ङीप्प्रत्ययनिवृत्तिर्नस्यात् अत्रैरफनिवृत्तिर्नस्यात् तिंगयहणंहोपलत्तणं अन्यागमादेशो
पपन्नः पंचभिन्नरहतीति पंचक इत्यत्रतावन्नियमस्य ग्रहणमिति लुग्वेमसत्त्वादनियेन गृह्णाति लुकेतपर्यायानात्
कनुप्रत्ययोऽस्यत्वत् नत्र अत्रेटाङ्ट्प्रत्ययावयवत्वानेन भरत्वे यतेभवेति षष्ठेन गृह्णाति षट्क इत्यत्रदिपरं तोयिह
तस्य पूर्वावयवस्य प्रागागमस्य इटित्लमेपिनिहतोईसभवात्प्रत्ययलत्तणेन प्रसंगाद्वा। अथात्र पूर्वस्य पदनान्तस्ययोगा।
तस्येतिप्रकोलोपइतिकथ्यते तथापिचतत्त्वेन गृह्णातिचतक इत्यत्र दोषोडवीवः राल्लेपेतिनियमेन रेफास्यस्यय
स्य संयोगान्तलोपाभावात् सिद्धत्वागमादेशानामेगतोवचनात् अंगाधिकारेप्येतेवक्तव्याः तथाच ङीप्प्रत्ययेपरतो
गस्य विधीयमानानामागमादेशानां ङीप्प्रत्ययत्वेकिं नत्वमतो गसेतिमत्स्यपलतणानिवेधान्नप्रवृत्तिरित्यर्थः नवे
वमपिपंचभिः पत्नीभिःक्रीतः पंचपट्विति यणादेशस्यानंगत्वाद्यपत्तिरितिचेत्सत्यं लिंगत्वाकिंशकृतिप्रमाणत्वमिति
वृ मेवचनस्यकार्येनादितिवार्तिकमतत्प्रमाण्यं [illegible]स्तुमन्तियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यभावइतिलौकिक
न्यायादेवेदं सिद्धं एकस्त्रिनुर्थयेपांसहाधिकाये [illegible] स्यनर [illegible] निवृत्ता
इतवनिवृत्तिरितितरथः अतएवदेवस्तावलद [illegible] मदंकतन्यमित्रके प्यतरामाद्यामन्नरापिनकरोतिनायकमप्यान

वित्स्वकारित्वस्तु अनां गस्य नमतियोगविभागेन द्वयुग्रहणं [illegible] मस्य इति नपंथा सात ककोपधा अद्वित नद्धयन पदित
कसंतु कोंतिथानेतस्मिन्योगविशिष्टस्य कथम् [illegible] पन नहिनघर्थमेवस्मात् नेवेवमपि पवशुविमन्नथ
णोदेशा स्वरं म्नविधोग विशिष्टनामात्राहूत्र नादेवस्य म [illegible] नपीतिनोपेनयणः हृत्वेनवक्षीपानिङ्गमाविमिनाभा
वादेवयणे प्रश्नतेः नन्वस्तिहंवहिरंगमन्तरंगोइतिनिशोहः अंतरंगेयणो अनानेनयोष्ट्रयणो नलानानेनयंइतितनिषे
धादितिकेयरानुस्वारोपेयाः॥ तृणाकर्ण्याश्रि कसिनकसिदानाम्रुदात्तः॥ एषामुदात्त एकार आदेशोऽस्य च तृणाकर्णेः स्यौ॥
तृणाकर्णाश्री श्रीतोगोयों विस्मयः अग्नाग्नी कसिन्नाच्यौ कसिदाधी कसिदशाद्योग्रहणस्य मध्यः अन्यथा तृणाकर्णयोर्ह्योर्थंमुदात्त विधान॥
सुम्मादी नामन्तोदात्तत्वया एतेनैतत्सवविभाषयेव सिद्धे रियमपि गुरुवासान विरोधात दीर्घमध्यत्वे हि तद्यंमषुस
नविधानेस्मान नःत्राचेनेद्धचोष्टवद्वृषोगुरु इतिमध्योदात्तस्य तत्राविमलात॥ मनोरौवा॥ मनुशब्दस्यौकारादेशःस्यात्
उदात्त ऐकारश्च वा तान्त्योम्नविसोगविशिष्टोरःतः च मनोः स्त्री मनावी मनायी मनुः मनुशब्दस्योपुदात्तत्वादेकारस्यान्तद
नवारणायोदात्तविधाने औकारेतुनोदात्तानयः ऐकारावितस्यैवात्रुहतेः अतरमधद्योदामान्वयकस्य नेदं ये ब्रूमः
दिविरोधात तेनमन्नापीतिमध्योदात्तेद्वयेतानुदात्तमितिविवेकः॥ वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तोनः॥ वर्णानां वाची अनुदात्त
स्तकारोपधस्तः शब्दस्तदंतादनुपसर्जनात्स्त्रियां टिकारान्तौ स्तकारस्य नकारादेशश्च एता एनी रोहिता रोहिणीव
णीत्वे तणनिनितिनानाभ्रिमा उदात्तः श्रोषनिवानः येणोश्चलस्येति हृस्वम् शीएवेतामसाइतिसमासः एतशब्दःसोपस
सर्जनत्वेपि समासस्यायमुपसर्जनत्वात् अनुदात्तात् किं श्वेताद्युतादित्वादंतोदात्तः तोपधात् किं [illegible] सितपलितयोः अ॰
प्रतिषेधो वाच्यः असिता पलिता छंदसि क्रमेके इति भाष्ये असिक्न्यस्योषधे पलिक्री युवतयो भवति क्नकारस्सादे
शश्छंदसीति किंयदः अत्र छंदसीतिमध्योगात् पीनमासार्थेमित्यं तथैन भाषायमपि क्रस्य गतोगाणास्तणीमसिक्नी कानामि

४ तिप्रयोगात् इति केचित्भाष्यकारास्त्वाहुः किं प्रयोगः इत्यस्य वस्तुतस्तु केवलस्य केवलस्याप्रयुक्तत्वात् भाष्याशयमर्थमितिश्चास्याभिप्रायः

सि.स्र. अन्यथा केवलस्यानुप्रयोगो विशिष्टफलाभावादेवाग्रहणे वैयर्थ्यापत्तेः अत एव भाष्यकारेण स्वेन लोपमस्त्विति सिमा हुति तिव

र्तिनां केवलेनाकृतसाधनत्वमपरितोषादुक्तं इत्यस्य ॥ विशेषणादुपसंख्यानम् ॥ उक्तं सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञोपपादनः स्वरे विशेषः

विशेषणे अवदातः स्वस्ति विप्रो हिन्त्राको ननु वर्णविशेषवाची वर्णान्तरसंकीर्णाविप्रयोगात् धौरित्यस्यावदातान्ते

क्रियायोनिष्ठकमेव एतद्धि विनावादिभ्यां हि अनावृतं तप्त्रमिति शुद्धवयमात्रेणावर्णभिन्नेपि प्रयोगादितिभावः

अपू अवदातः श्वेतो गौः इत्यत्र विशुद्धत्वार्थोऽभिधायेण वदानेनैव ॥ अनन्तोऽर्थे ॥ अन्योन्यभावेन तथापत्ति योगे

न. नैव वर्णो वा विप्रा अयमेवान्वयः लोपधर्मात् वर्णो वा विनो नुहुन्तान्तान् प्रातिपदिकान् ॥ ६

अत्रैकं पदं नास्ति

वक्ष्यति स्म॥ वाशीषु वक्ष्ये वहः गुणाभावस्तेषु न तथैव बहुशब्दसोपादानमिति संप्रदायः वेदांसि सर्वविकसानां यव।
स्थितत्वात् इतरस्य सम्बन्ध बहुप्रायुः त्वेन भपमपि प्रथमं मिमये॥ कदिकागदकिनः सर्वतो लिङ्गमर्थादिमेके इतिवगणस्य
दशर्थो रामस्य हिमादप्रकिनथादिति हितीयार्थः शाकटीशाकटिः स्वलिङ्गमर्थो लिङ्गप्रजननिः लिङ्गतत्वाद् प्राप्तोपसङ्ख्यानिश
प्रस्यगणेपाठः॥ लिङ्गंत्वद्वि॥ वक्ष्यादिप्रभृत्येव वक्ष्येण हिता श्रुवाम्बशिन् गोपतोस्यानवक्ष्यः लिङ्गशब्द गणसूत्रार्थम्।
ध्रुवस्य॥ इत्थमर्थान्तस्यात्रकर्णात् इत्यमनुवृत्तेः शब्दस्येत्रः विधीयम्बी नेहस्यत्ये भूः॥ [illegible]॥ [illegible]
कष्टीघ्ने: डेवावकशब्दान्तस्ति [illegible] भूमिमस्यविभक्तिकनाइ पालयः गोपस्तीगोपी गोपालिकादीनां प्रतिषे
धः गोपालिकापत्रुपालिका स्यादेतन्नेष्टमस्त्रीमष्टीस्यादेः नमस्मिति संवेपेन प्रष्टव्याध्यस्ति सं हतेन दिन प्रसंगा ५.
दभावात् दिनस्य तत्र वक्तव्यः तेन प्रष्टीपांत्मभपं सिद्धम् नदितोमसित्तेषां विनाप्यर्थकशब्दस्यामंत्रसा तुपपत्तेः प
स्थानकरेत्वरूपप्रत्येकस्य वल्तिपामभावात् प्रष्यानाभावस्थापमपिप्रष्टीति प्रयोगात् स्वयसिद्धंत वादितिकम् सि ५.
दत्वस्थिपाः पुंशब्देनाभिधानात् साहचर्यादिवेषनेनस्तोपमिसर्भिसंवेषेन पुंवाचकस्याथिस्थियाः [illegible] शब्दनेः नास्यतार्
मेतनामी यतस्ताहवर्यनेवाहसंति ब्रह्मदस्यो यंगगार्यः स्त्रोषः यष्टीः प्रवेश्यायेमादो शब्दानामप्रमहान्निर्देशात्
प्रभेदविवक्षायां वभेदनिवेपनन्दित्तस्यानुमतेः भेदविवक्षायांवेष्टत्वात् सिंहोमाणवकइत्यादावपिताद्रूप्यानारू
आरोपात् तत्कत्रसमत्वेः तदर्के गंभावानुषंगावादीके निर्मिमानेके दिष्यते अर्थमात्रे विप्रर्थं लसारुहः सापर्वयसि
तः यन्न [illegible] विधानतोल्लस्य स्थानेकस्वेनं सङ्ग्रा [illegible] तायाः श्यानक्रियाया लस्यादेशेः नवानिषंगः आदे
वेसतीत्याहुर्निपामकत्वात् नव्ययष्टव्यगतिमस [illegible] नि सौपनसे विशेषः लगुपनेद्वंवहितिनप्रतियास्यद।
द्दशहातडापोदवीतत्याः देनतायाभावात् [illegible] नियंत्रकोपमाणां इति: सम्बन्धनेपाकुसहनं हे रि।

४ तिसिद्धांतात् अन्यथा अर्थवत्सूत्रे शास्त्रीयादौ अदोष इति धा[illegible]वं भाष्यवार्ति[illegible] एतं त्यत्वं तत्वात् प्रत्ययविशिष्टं कृतेत्वं वत्तेन समासे

सि॰ स्व॰ समासे प्रातिपदिकसंज्ञार्थं कारणेन तत्र कार इति प्रातिपदि[illegible]ग्रहणत्वेन स्यात् भाष्यकारोपि ग्रहणे विस्मृदोषाय बोधात्वात् सांकृति

न मित्र्यामि विधिर्यो भावइत्युत्र तयकृदिन्निमस्तात्समासार्थो विभक्तिरन्ता हुत्र इत्युक्त्वा प्राप्नोति तयस्यार्थिकत्वेन तत्र गतत्वात्।

एतस्मयेतत् दधेत्यथा कृदिन्निमस्त्रां गतत्वादादिहदिः शसं गतेः कौदिना मेतिस्यात् यातु कृत्स्न बुध्यते: समासे त्वे तत्र गतात्स्वं स्वं संज्ञा।

हे तत्र गतिसमासः ग्रहणं प्रत्ययस्य प्रातिपदिकविशेषणत्वेन त्वं हि रंगतत्वात् संकृदिन्निमस्य समासत्वेन प्रातिपदिकसंज्ञायां तस्मा

दस्मात् प्रत्ययसंकृदिन्निमस्यांगतत्वादादिहदेः सांकृतिनमिति सिद्धं एवं चार्थवत्सूत्रीयत्वकृतस्य तद्दोष इति सिद्धयति च। तथा सिद्धां

मित्य [illegible]त् शास्त्रप्रियोग्यं ततु समासमधिगतकारके प्रत्ययादिपरिभाषायां प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदंतस्य ग्रहणमि

ति परिभाष्यया ग्रहणेनत्वा। इति प्रत्ययग्रहणे कृदिन्निमादि कृदंतस्य समासे कृदेशादे वान्ग्रहणे वा स्यात् तामितिकथमिष्टसिद्धिरिति चे

वे कृदुग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति परिभाषया प्रत्ययग्रहणपरिभाषया प्रत्ययग्रहणपरिभाषा बाधात् नन्वेवं सांकृतिनमि

त्यादि गतिकारकोपपदानामित्यस्याः कथं प्रयोजनत्वं अकृत एव समासे कृद्ग्रहणपरिभाषया समुदायात् ङितोत्पत्तिसंभवात्।

मैवं अनेन विधिर्या प्रातिपदिकाधिकारात्स्यन्नाडिदुणांतानुप्रातिपदिकान्वयिविधानात् कृद्ग्रहणपरिभाषया समुदायस

ग्रहणेन त्वे तुणंतत्वयोः सिद्धाय प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यतीति वाक्यं अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति सिद्धांता

त् न च समुदायस्य कृद्ग्रहणपरिभाषया कृदंतत्वादेव प्रातिपदिकसंज्ञायां सं कृदिन्निमादिसमुदायस्य स्वस्यालेः प्रागेव समासाभा

वे पि प्रातिपदिकसंज्ञा[illegible]निमित्तलदितो भविष्यति वाच्यम् प्रातिपदिकसंज्ञायां कृद्ग्रहणपरिभाषानुपस्थानात् अन्यथा प्र

लकेनोपदंशोभुंक्ते इत्यत्र गतिकारकसहितस्याप्युलेतस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां मूलकाद्युत्तरस्यैलेंसुपः प्रातिपदिकावयवत्वेन स्व

णभावात् प्रातिपदिकयोरिति लुक्प्रसंगात् न चैवं स्तोकाद्यभृतीस्यमत स्यामितिसमासंकृत्स विधानपूर्वकम् दधिपूर्पदंशोभुंक्ते इत्यत्र प।

प्रातिपदिकसंज्ञार्थं स
मासस्य वृपे ग्रहणे इत्या
त् न चार्थवदादित्रे वै
वसमुदायस्तु

वि॰ वै

देयप्रकृतिभावः वार्थतयातदुपपत्तेः विकल्पविधिप्रभावे ग्रहणेनवाव्ययेनेतिनियमस्य समासग्रहणस्यापर्यंतासिनियमसमासयोः प्रतिषेधोव
क्तव्य इति शाकलप्रकृतिभावनिषेधापत्तेः एवंयकारककारइत्यत्र समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सतुमनीषाचगतिविशिष्टस्य।
ग्र॰ गमसमरत्वपूर्वस्याभावात्कृदंतमुत्तरपदंनास्तीति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणस्यात् नचवचनैवमयं अप्रतिपादकत्वलदणा।
स्याप्रामाण्येस्यप्रामाण्युक्तिर्यांशसकृस्यतावन्मात्रेणाइर्वीरत्वात् प्रमाणाभ्यांसमाद्यावृत्तपदाम्नरस्थकृदंतस्यप्रकृतिस्वरार्थं।
उपपदोपादानेगतिकारकग्रहणांतउत्तरार्थमितिप्रामाण्यसंभवाच्च नचकृद्ग्रहणाप्रविभाषायामपिशब्दानुरोधात्स्वस्यर्थात्
मात्रस्यापिप्रातिपदिकसंज्ञा सज्ञावच्छति कारकोपपदात् मित्यस्यानाश्रयणात्तत्पुरुषे समासे वकारकशङ्कस्यापिकृ
दंतत्वान्नहाऽय एवंकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरोभविष्यतीतिवाच्यं कौंभकारे यइत्यत्रापिकारीशङ्कस्यप्रातिपदिकसंज्ञा
र्थाकराविलदितोत्पत्तौ कुंभकारेयइत्यस्यपदेत्वेडवीरत्वापत्तेः सांकृतिरित्यादौ कापत्तौ सत्यामपिसंकारेणेवकौशीत्यस्यापिप्र।
संगात् नचसमुदायावयवयोः सन्निधाने समुदायस्यैवकार्यंभाक्त्वादिकाद्युद्विर्वचनस्यायेनसमुदायादेवप्रत्ययोभविष्यती
तिवाच्यं यकारककारइत्यत्रदोषस्यतथाप्यनुद्धारात् किंचसमुदायेकार्यप्रहन्नावयवपवाप्यपिकार्यंभाजोभवंतीति एकाचुद्विर्वचा।
नत्येवंतेइत्यत्र समुदायस्यप्रकृतित्वेनसंज्ञानिर्वचनकार्याण्येवयस्मिन्नसिध्यतीत्य अवयवानुग्रहाभावादवयवत्विष्टे
नयात्तस्मादपिप्रत्ययोस्यनिर्देशोरेति किंकुंभकारेयादौदोषतादवस्थ्यकारशङ्कस्यापिप्रातिपदिकत्वेनसुवृत्तेः शाक्तमासाना २॰
श्रयणेकारप्रातिपदिकाउंत्रपत्नीकारीशङ्कस्यस्त्रीप्रत्ययांतत्वात् नयातस्मात्फलाभावात् तस्यैवंगसंज्ञायामादिष्टद्विप्रसंगात्
नचानुपसर्गेनादित्यस्यप्रधानेनतदंतविधिपर्यंतायाउक्तत्वात्कुंभकारेयोनसिध्यतीत्यसंगताभिधानमितिवाच्यं गतिका
रकोपपदानामित्यादौ मनेनीकारवादिनं प्रतिसुवेत्तेनसमा[illegible]कारस्तुपः भागवतीति ततःसतुमनीषामासेनकार्यशङ्का
देवढकस्यादिसापत्तेः संगतत्वात् नचानुपसर्गेनेत्यो[illegible]दिनियमाभावात् कारीत्यस्यस्त्रीप्रत्ययांतत्वेपिकुंभका।

६

यैशब्द्यादेव मितिवाच्यम् समुदायात्तु केवलादपि तावत्त्वात् [illegible] द्व्यवयवादेवकारीयात् प्रवृत्तिफलकः प्रसंगात् तस्मात्
सि॰ सु॰ ५ कृत्तद्धितः कृद्ग्रहणपरिभाषया नोपतिष्ठत इति सिद्ध[illegible]ग्रहणस्य इति प्रतिविधानायनार्थं कृत्परिभाषायामस्तीति-
गतिकारकेनोपपदस्येति मनु दायस्यापि प्रातिपदिकत्वस्मात् [illegible] समासग्रहणानियमार्थं तस्यैव प्रवृत्तिप्रसंगात् कृद्ग्रहणे-
नहि अयमर्थ इति निर्योगाज्ञाते तत्समासग्रहणानियमार्थानियमः प्रत्यक्षात् प्रायात् समासग्रहणेन गतिकारक
पूर्वस्य कृदन्तस्य ग्रहणात् प्रातिपदिकसंज्ञायां ज्ञापनेऽपि तस्मात् कृद्ग्रहणपरिभाषायामस्ति प्रयोजनाभावात् शब्दग्र-
हणाक्षिप्तपदा यस्मात् कृदिति तदादेश्च कृदन्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञार्थं वक्ष्यति तथा च गतिकारकोपपदानामिति कृ-
द्ग्रहणपरिभाषाया सा कृदिति निमित्तोपपदयोजनमिति सिद्धं कोऽत्र कृद्ग्रहणपरिभाषायाः प्रयोजनं गत्युपपदेन तत्।
न च तथापि गतिकारकेत्यादिना कृदिति मात्रस्यार्थात् तत्वादिना इत्यादि इति वाच्यम् इत्यादिनन प्रातिपदिकत्व-
योजनस्य विशेषणादर्थविशेषाभावादवयवस्य वर्णिकायाः समासाभावात् समुदायादेव तदुत्पत्तेः अन्यतरपरिभा-
षायाः समस्तेनावयवस्येव ग्रहणात् इत्यादिना प्रातिपदिकत्वाच्च गतिकारकेति सूत्रे तु गतिकारकयोः पृथग्
ग्रहणात् कृदिति केवलकृदन्तस्य विनागतिकारकद्वयग्रहणादिभ्यश्चान्यस्य यथासंख्यं प्रकृतिस्वरः तस्मात्तु उपपदेः सा
प्र मर्थ्यात् न च शब्दसमासे षष्ठ्यादेः तु योगात् सुष्ठानामेव पूर्वकृद्ग्रहणात् क्रियायां संविधायीत्वात् तत्कारीत्वात्
स्वावृत्तिः पूर्वस्य कस्येति षष्ठीसदादिग्रहणं सिद्धमिति भाष्ये केऽपि पदत्वमप्रेषयाः यत्सूत्रमिति निमित्तादेशसुपः प्रागेवोपपदस १८
मासेऽन्तरपदादिविधीयमानो विभक्तेरलुगस्यादिति तदसत् समासवरसंभागस्यैवोत्तरपदार्थेनपायदसंज्ञाया अनपेक्षत्वा-
त् नहि सुवं तस्य कृदन्तेन समासे पूर्वपदस्य पदसंज्ञास्ति विभक्तेर्लुकालुमनात् उत्तरपदत्वेनापदादिविधावितिमत्यपल
क्षणानिषेधात् समासेऽपि तस्य तदसच्छुपोऽवयवस्य पदसंज्ञायामनुपयोगात् एतेन सुबन्तेन कृता समासात् सुपगमेऽउत्तरः

केतोत्थवसेत्वद्यदाविति लिबिसर्गं संस्त्रतेस्त्यादिदेशपाल्म् आक्टवेति मत्वनिपातनत्वपाठकत्वककाम्येति
य धरिगणेनस्त्रवानत्रांक्सपणी नात् श्रुतइकाश्रीमतांहानामह स्तुणंवर्मितिवार्तिकव्याख्यायां स्फुरः कोणस्य
कापतेः कथमस्य इति आत्मोलम् एर्दधिके ब्रिडकेगतिकारकोपपदात् गमविशेषेणासमासो भवति कृद्ग्रहण
मुपत्तेः मार्गिमप्यमध्यमात्र्ययमिति नदत्यसत् नहीदं मतं संवत्त येनस्वातन्त्र्येणासमासं विदध्यात् किंतु ताव
कत्वमेव तत्त्वयथा लिङ्गमेव स्ववर्तत इति तत्कस्मात्पाणिनिसूत्र नात् इदमपि समासः पक्षादितदर्थयोगविभा
गस्य भाष्ये कृतोकत्वात् उदात्तवतागतिमतावतिङ इति समासस्य वार्तिककृताविहितत्वात् इन्वलमनाकुलार्थं
निरूपणेनेति दिक्॥ इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक्॥ एषामानुगागमो ङी
पूर्वस्मात् हिमादीनां स्त्रीणां उभयं विधेयम् इन्द्रादीनां स्त्रीत्वानानुक्त्वर्मिति विवेकः इन्द्रस्य स्त्री इन्द्राणी मातुदि
हिमारण्ययोर्महत्त्वे इति वक्तव्यम् महत् हिमं हिमानी अरण्यानी यवाद्दोषे इति दुष्टो यवो यवानी दोषस्तु यवनान्तेर।
धावेतदाकारादृक्तिमार्दे इति मध्यदायः यवनानां लिपिः यवनानां लिपिर्यवनानी तस्य दंतिनस्तणवाथ कोऽङीष् ।
वेति नाध्यायपाकवत्सा कथं मातुलस्य भार्या मातुलानी आचार्यो मातुलानी विभाषया मातुलानी मातुली उपाध्यायानी उपाध्या य
यी स्वयमध्यापिका तु आचार्या उपाध्यायाचार्या वा अपा दोने स्त्रियामुपसंख्यानं तदंतात्सु वा ङीषु वक्तव्य इति इदं
स्वतिसद्वेवार्तिककृतोकत्वात् प्रकृत्याक्त्वर् इति श्लिक्षेतिवक्तव्यं स्त्री रभ्रूर्भ्रष्टानां इत्यलिस्मायन्नगणस्य लिङ्ग
इति कैयटः यत्तुमास्कृतोकंगकारागकारस्याद्ददान्तमिति नयस्ते निर्दिष्टे तन्नगकारविशेषणकाराकारे उदात्त
प्रवृत्तीवांनाभावादिह रिकंसप्रदायविरोधाच्चेति दीक्षि [illegible] चार्यादयानेः श्वाचार्याणी अर्थत्रिविधाम्भावा इदं
पुयोगादिति केचित् स्वार्थेद्धस्मिन् नेतद्यातनामार्या [illegible] त्स्विपायात्त्रियाणी नतद्विषयभार्यायामपि सूः।

श्राथं। अर्थाअर्थाप्तो द्वाभ्यामनीश्वराक्रमः: हृतियात्तत्रियाणी प्रयोगेषु अर्थीदात्रियौ अव्ययकं यत्र लाताणि सूत्रे ग्रहण
शाहू याकुत्रारणादितिवेत् अत्र केचित् गलाणामानर्थक्तिनीयस्वती निकर्मांएपण टिड्डाणामिति डाप् पूर्वपदात्संज्ञाया
सं॰ह॰ ने^ मितिणत्वे प्राप्ते ह: अं[illegible]ल प्रातुणगमस्याहो दीर्घण्णारणं अप्राप्तविति केदार्थं इत्यादीनामप्रकेवास्तिमुक्तकारादेशा।
न्य^ विधानम [illegible]तोपि विधानेलिंगं ते नग्रहणं तु शाह्नाय. नेतन्नामावेपि वेत्तानिर्ण्य नकारस्याकारादेशानु [illegible]नितिमित्र नो^
लाणीति नेवानुकिकृते अतोगणाः लिवाद्यणान्तिति तिराज्ञम् अकारोच्चारणासामर्थ्यात् अनन्याक्तैवसिद्धे:।
नवाकारोच्चारणमलोपेन ह्रस्वस्य बाधनार्थमिति वाच्यं यस्मिन्नेतिवदादेशेकृते आगमलिंगस्य ककारस्योच्चा
रणासामर्थ्याद्वितत्प्रसूमे: ननु प्राप्ते शास्त्राने याद्रकारोच्चारणं तत्र न सोपानाद्वमेता दिति निषेधाद्धोपानवका।
शादिति नन्वन्विकृते अनन्तत्वस्थलादिति [illegible]कलात्वा [illegible] लोपोनइति अवश्यमाइ द्राद्य पितृत्वायनाधिलापो
गात् आत्कृते सवर्णदीर्घस्य प्रबलत्वात् अनित्यस्य नृग्रहणो अर्थवदग्रहणपरिभाषया अवश्यलावपितत्
प्राप्ते वदोक्तपरिभाषा अग्रहणेनावयवस्याभावात् अतएव कोविद्विभक्ता विति सूत्रेतथैव अस्मिं भाष्य एवं प्रापि शिक
न्य^ इयकादेशावारणार्थमसीतिवाच्यं ऊडितिनिर्दिनाचलोपवारणसंभवाच्चपशादितिगम्या. नेतन्नाभावेननतदप्र
नेणात् रमापुः धनुषाः अनुदीर्घेवारणमनतो विअर्थं तत्राभ्यन्तरीति केदभावः उभयविधेवाक्यभेदापत्तेः
किंच इह माव हृः लितन्कयोतोनाधिपन्नात् कि पिइह शाह्नाः रेफान्तः नतोऽपि इदम्पुंइत्यस्यमेव कल्पयितुं अकला
तरीतोचारणासामर्थ्यादनइस्तउपमनेना दिलस्यवाधिकारस्यवाधात् नेवतदपेत्वयातनुस्मपिक्ता रमायं वाधि।
वाकारविधानमेवयुक्तमिति वाच्यं उभयवाचमपेस्यापि वाक्यभेदस्यापित्त्वमलादितितदसत् ववनविरोध
वाक्यभेदस्यैव किंचित्करत्वात् वाक्यभेदोयमीवाकेन तु [illegible]मर्थं त्तरोपस्यैवर्णास्यत्वात् इदमानयतीतिषु

विनीतिलक्षणेन ... मा प्रार्थः कौमारस्य यावदुक्तप्रभावितं भावेन । तिनाभावात् कर्मनिवेशप्रवृत्तेः आकृतलक्षणा
कृतिग्रहणेति पदार्थ अभिमतः अथ रक्तारेश्वपक्क... नीयलक्षणो योऽकारात् स्यात् इह द्रव्यवनीतरेभ्यश्चाद नन्वा।
५ त जातेर्मतिं व्रतमाकृति ... एतत्स्य मतद्वारितिकै ... पक्षप्रयन्न स्मत्स्य प्रहाणं यद्व पूर्वं पदार्थहितितराई इतिकेचित्
तोकेः तममत्तानि इदं दृश्यमत्तानहृत्वाव पिया वृद्धप्रभावितमितिद्दितीयलक्षणोऽभिप्रायेणायोन्यम् इत्यत्र संख्या
ग्रहणिनात् नवलपायिव्रत्वादिनीयमनुष्यत्वानां वितिविनिर्देशादिति शास्त्रम् आकृतिग्रहणेति पद्मकाश्चित्
नइत्यवन्नेः एतेनमातिकालसप्तवोदिष्टः संतोदानविधाने जातेः किमर्थं जातः इतिदी विनोकं प्रत्यर्थस्यानमयिवा
ना। योनम् ब्रह्मतीत्युक्तांद सायोगामितिदर्शयितिकेचित् प्रकृतमनुसरामः जातेः किमर्थ शब्दानि किं बला का
नन्यौ विषयलं प्रवृत्तिनिमित्तविशेषणां मातिपदिकविशेषणं जानानां दोषाणि अटीपार्श्व पादेरखिद्रेः शेषणशाहो
इष्पविमातोपुलिंगः गवादमाभे यथविशेषैर्षीतिं गइतियत्तुनिमित्ते मेष्ट्री विषयता भावात् नांत्यःमानाव
लाकेमाहायतिश्वस्तात् मलनेमालंइत्यसवृस्तेसवविशेषेषं नवृसके वह्नेः वलकापतीतिवृत्त्यमावलाका
शवृसवृत्पशिरेनेः यवक्षभिदमा वियमसमान मेवेदितावमेवमम्मात् मालेत्यादेरणादोपदर्शीयवात् ।
अल्पपदं क्रियावाचीजातिशाब्दसमयवेतिपरिहारो अत्र सेमवतीतिकेचित् अथोप ... लिकतनियायोपर्युश्रुतिपये। धा।
गवयहयमुकवमत्रप्रमस्यालामयतियेयोवक्ष्यः गवयी हयी मुकयी मनुष्यी हलसंहितन्स्वेतिलोपः मत्सीम
त्स्यस्यापिति सूर्यातिष्यातिष्वलोपः गवयादीनां गोत्रादिगणपादसंलाप: शाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्त।
द्। स्पर्शव पाकादुत्तरपदाज्जातिवाचिनो डीष् स्त्री विषयार्थ आरंभः ओदनपाकी शंकुकर्णी शालपर्णी शंखपुष्पी
दासीफली दर्भमूली गोवाली एते ओषधिविशेषे रूढाः सदच्कांडप्रांतशतैकेभ्यः पुष्पात्संभस्त्रा जिनशणपिंडे भ्यः

ॐ

सि॰न्न॰

सफलामनस्य भूला। नेष्योवक्कय: सम्प्रआधाकुछेमार्द् श्रेवति: किंमेतोयावृपदेनयाह्नु:मेफलामहाफले

मार्द् शुक्लादिगणामदवुकोरेमादिपावल्लनार्थ:पतेनस्रायोरितिह्रस्वमह्यफलेमपिमायोते विफलेतिम।

माह्रोरेहेतु: द्विगोरितिमामेडःपेवापिनावरवाम्यामस्पर्द्धादेतिनिषेध: नैवेवेडीवापत्ति:निषेधस्येपर्य्यानम श्र

श्रेदानिहूमिस्वरेणाड़ीको श्रुदानलेस्वरविशेषाभावान्॥ इतीमनुजनाति:॥ ङमोह्रस्वान् दादीजातिश्छणु

हृस्वविजानिग्रहणोपपादविविधानार्थं ३८मेपस्यापमुडोदमेर्धाञ्जनङम् इनङपेसख्येनेह्रतं गमेननिहृतो

मेनेष्यर्वे मीधुमुक्कगणादिसूत्रेणेङम् मालेदिशी अनामर्थप्राप्ते॥ ङुङ:॥ अकारेनाद [illegible] पथाम्सुत्रमनाति

श्रवमाहङ्‌मात् कृकः॥ त्रिधामवेति इत्यादिनाकृतवादिस्मोपमन्नङ् लिंगविशिष्टपरिभाषयामाहद:नवे

कोऽदयामपूर्वोमल्लनयग्रहणान्नातिपादिकनादेवविभक्तिविनियामे कोऽकृत्रेरमादाहविपकवमनभूमवार्

तिसम्महलिमसंगान् अथमपदस्मपममस्यधातिपथवेउमहनेपिमातिपादिकनलिषेवापत्ते: वमूरमेका

देशाविरहालिंगविशिष्टपरिभाषा [illegible] अयएणमावधरकनाव अधोधं [illegible] किंप्रधपञ्चाह्मणां नवकाणेपधेते धा॰

हर्षलवेशोङवाबाधरणालवणांजातिभे अधंयातिइतिविशृहेस्मगख्यादिनाक्ररववधाह्वांमाकाम्लोपस्म।

ङ:कायोनाड़ [illegible] धानोविमर्थं: ऋकारमात्रस्यानश्चोपादानेयवागवायवांगेवस्मयापिनिषेधान्नते: वर्णग्रह

हणांवर्धावमर्थविभाषानवकाशत्वात् अथोदावेंम्पूराणां अर्थं जङेनविधानेपिवृष्म [illegible] वेषूरिमादास्मवणादी।

वेणामिङ: नवेकादेशस्थानादिवद्भावडपन [illegible] धातिपादिके हीमम्पयानिमरनानिंगाविपाविनिहलाम

निदेवेङ्गवणेनलनामप्यांवनयतिलादे [illegible] नधाअनेनाह्विवद्भावनिषेधात् एकादेशास्यपूर्वांन्तवत्

[illegible] मयापनन्दुगतिपनिदेवपा: पवदक्रादवनवेषितमयवम्माद एकेन्नवडमाद

इत्यादावव्ययत्ववुद्धेरीषेधाद्वत्ममादात् लोपश्च सोपसर्गे नत्वा न्नत्र गोपसर्गेन समन्तोपसर्गविशेषः मान न . व
लत्वे पुत्र्ग्रंमिमयवल्लनकेोऽसिद्धः मेकादेशस्य इत्वाद्रुत्स्वत्त्वणानिमित्तक्रुधमेण: अधीमेमानद्विमदांत पर
योरेकादेशोऽसिद्धात्वमितिसिद्धांतात् नापि वृद्धीदेर्न पंतत्वातगपः श्रेषंग: नपंतानीयो वृद्धौ द्विरिति
लोकाधात् मेवदीर्घो वा रणो नाकारद्वयं विधीयते तथाहि तीयऽर्थ: परत्वाद्दोपकस्य शेषत्वलक्षणकयोवाधनार्थं
इतिह्रोकारात् अप्राणिमात्रेस्वास्वाशेनामितिवक्ष्ये मेदप्रतिरोधिनइकारांतत्वाद्रुकारांतानामेवानुयोगित्वं
श्वत्वाकंकंमानो.पालो रितिनत्वकं वधियणा: परेषां शास्तादीनां उदान्तप्रतिषेध: शाणीतिकिं कृकवाकु: अघ
स्तादीनांकिंरज्जु: हनु: उपसंख्यानप्रसक्तमस्वपदं दासः केचित्तु एवंसति पंचगार्ग्यापत्यो देवतास्यपंचगार्ग्यः स्त्र
ड्डीपोलुक्किमव्यमव्ययस्यलुकन प्रसिद्धेत डीपुन लुकः स्यानिवद्भावेनतद्धितलुकः परत्वाभावात् ईकारपरत्वायोवि
धिस्तेनैवस्थानिवद्भावनिषेधोपगमात् अस्यवतपालाभावात एवंपंचभिःखट्वाभिःक्रीतः पंचखट्वइत्यत्र का
रोकारलोपः स्यात् ऐनयः पैवेनेवक्लादौ यसेतिद्वेतिङ्गी प्रभृतेरनकारस्यापि निवृत्तिःस्यात् नकारस्यइत्वमेवनिय
नतवाकार्यत्वाभावात् स्थानिवदादेशाः स्यसामब्ज्ञते: निर्देश्यमानस्यैकारस्य पूर्णश्रीयत्वात् नचईप्रकारोऽत्र:स
हविधानेनईकारस्यविधेयमावामोकर्तरिवपद्गतिवाश्रम आनुपूर्व्येकारयोरीषा सह विधानेन पंचेद्वन्द्वादेरसिद्ध
त्वमाहु: तत्रव्यवस्थयेनसहेदकारोपेलुक्प्रसक्ते: नवृद्धिरावांरूपतद्धितइतिस्त्रीत्वव्यवस्थयसेवाधायाइत्युघिल।
स्यामध्यामंहवलोकितिसिद्धांतः॥ बाह्वन्तात्संज्ञायाम्॥ भद्रबाहूः संतयांकिंवृत्तबाहु:॥ पंगोश्च॥ पंगूःगुणवचनत्वाद्यामा
बांषः॥ ऊरूत्तरपदादौपम्ये॥ उपमानपूर्वपदमूरूत्तरपदंचयत्प्रातिपदिकं तस्मादूङ्: करभोरू: मणिवंधादाकनिष्टं
करस्यकरभोवहिः पाणीकराभ्यां करभोपमोरूविद्यत्तत करभशब्दस्योपमानवाचित्वेपिउत्तरपदत्वाभावात् क

४ शफौ विशेषौ यस्याः सा शफोरूः लक्षणोरूः
श्री आयजंतः वामोरू रम्यौ ऊरू यस्याः सा वामोरूः +

७ सि. सु. स्योपमेयस्योपमानवाचित्वाभावात् न च सहायप्रतियोगिसामर्थ्यरूपद्वयैकपदत्वविवक्षायां करभोरूरिति
मापिकस्य शब्दस्य नत्वस्य दर्शनात् कतरत् तथा करभोरू स्यादिति वाच्यम् सापेक्षप्रतियोगिनोरेकपदगम्यत्वस्याविव
क्षितत्वात् न च समासस्यैकपदत्वाद्बोधसामर्थ्यं प्रतियोगिनामपि स्वपदेनैव पदान्तरार्थानन्विताघं कोपमानवाचकप
दस्यैव परादिस्मर्यात् ॥ संहितशफलक्षणवामादेश्च ॥ अनौपम्यार्थमारम्भः संहितोरूः शफोरूः लक्षणोरूः
कथं तर्हि पीवरोरू पिवती ववरेहिणः इति क्रमाः पितोरूभात् पीवरोरू इति श्रीहर्षश्च समं सतामेव करभोरूसु ८.
हितगणेति कथं चित्समाधेयं संहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यं यद्यपि पक्षेद्वाविक्रतन्त्वात् संहितशब्देन सं
तस्मात् सिद्धम् तथापि हितेन सह हितौ संहितौ ऊरू यस्याः इति तदर्थं सहितो पाठाने सहेन इति सह ऊरू यस्याः स
होरूः यदा विद्यमानोरू यस्याः इति सर्वनिशापयशतिपादनार्थं प्रयोगः विद्यमानत्वमात्रस्य माधारणादिति
दः ॥ कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि ॥ कद्रूः स्यात् कद्रूश्चैव कमण्डलूः गुग्गुलूमधुजतुपतयालूनां चेति वक्तव्यम् लिङ्गम
येन क्वलभ्यम् गुग्गुलूः मधूः जतूः पतयालूः स्फहिश्रद्धामालजेतः पतयालुशब्दः ॥ संज्ञायाम् ॥ कद्रुकमण्डल्वोः छन्दस्याम्
इ. संज्ञायां कद्रुविमानि प्रकृदोषमारम्भः ॥ शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् ॥ शार्ङ्गरवादेरञन्तस्य च जातिवाचिनो ङीन्
न स्त्रियां शार्ङ्गरवी जातिलक्षणो ङीषोऽपवादः नित्स्वरस्य आद्युदात्तङीपि प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्त
प्रसङ्गात् विदस्यापत्यं स्त्री वैदी अत एवानेनैर्थं विदादिभ्योऽत्रजातिवाचिकार्यविशेषणं किमर्थमेनांजनपदप्रदेन
अनद्येनित्तुरु अयङिन्स्मानृताकिं नानि [illegible] डी यथास्थान प्राङ्कृत्स्वकापद ब्राह्मणी गुल्व गौनम
स्यादि ब्राह्मण [illegible] नः कोक्किनांगमशब्दस्य सो स्वादि प्रियादालसा पथिमवनी
कः ऊरू मानी मत्रहनः प्रयोगसाङ्कृत्यं वेद [illegible] ः पुंयोगलक्षणो ङीष ः नागमहिदिघ्नि गा स म ब

ग्राह्यादिदं तल्लक्षणेनापि न स्यादनुपलब्धिलक्षणेनापि यस्मात् स्थानापेक्षं हि विधानं यस्मात् नास्ति स्थानमेकस्य
रूपस्य यययदत्रान्येनलक्षणेनस्यात् तेन यत्तत्र प्रत्ययलक्षणं [illegible] यत्र शास्त्रीयं ग्रहणेनापदिनः तस्मात् सूत्रं पदं तु आत्मनस्ता
नयः स्वत्वः स्वतः प्रत्ययः स्त्रियां नदीश्राद्धं इदितं सर्वं इत्यस्य योगेन एतेन कर्मणेतद्योगनिमित्तस्त्वं निमित्तादित्याख्यात
म् एवं च स्वतन्त्रराजभोजकत्वमेकस्योपाद्दितः प्रत्ययमुख्यं कारेस्त्यागदश्येति सूत्रस्य वार्तिकस्य विपर्ययमिति दी।
क्षिताः॥ यश्चाप॥ यदं तावद्यस्मात् स्त्रियां स्वरूपग्रहणेनेति सामान्यग्रहणम् एकारोहल्यत्र विनयस्य सामान्यग्रह
णार्थः वकारस्तद्विधानार्थः स्त्रियां यत्स्यात् स्वरूपः आपत्त्यापत्त्यं स्त्री आपत्त्याद्देशो सत्वेति सूत्र
कारीपदं आकरीपदं पूर्वो भागवत्य स्त्रीश्च एष्णि नैकस्यार्थे योग विशिष्टान्दश्य तस्य स्त्रियामेव विहितत्वे यितं दत्ता।
दण्डं याप्य तत्र ङिकारस्येतत्त्वे स्य यङ्ग्रहणं मात्रार्थत्वात् द्वास्त्रयं तथाप्येवकत्वः एकारादस्य यत्नस्त्वर्थः
फोतिमा आकृति मायस्य यस्य स्त्रीं गर्गादिना यत् एवं शार्ङ्गरवा तेन गोकस्य शहस्य कौरूपादिपाठस्य नाव्ययकः
यत्तत्तत्वेविशिष्टा स्वयमत्र इति वार्तिकादेव स्त्र्यपि सिद्धेः व्यङः प्रयोजनाभावात् न चेदं व्यङः संग्रहस्यापरमिति संग्रहण
भावे गोकसीप्रत्ययः इति तस्मादिति वा गोकस्य एवं स्वं वेष्टनाव्ययणः संग्रहस्त्र गोकस्य स्याः प्रतिषेधः इति सोनागोः
पक्ष्मानत्वात्॥ आवश्यक॥ अस्मात्राप यत्नश्चेति दीर्घोपवादः अवश्यापत्यं स्त्री आवश्यागर्गादित्वादिन् यत्नः ष्फ
स्यापो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन यत्नस्यापो वकाश उदीचां यञ्चेष्फाभावे ष्फस्य गार्ग्यायणीत्यादि आवश्यशब्दात्मावे
ष्फस्य चापो वकाशः संयोगपूर्वविप्रतिषेधेन ष्फ एव एवं गोकस्यायणी मग्रशोष्यम् भाष्ये तु शाखाम्फत्वादितरः।
त्तत्र सर्वत्र लोहितादिकतत्तेभ्यः इति सूत्रात्सर्वत्र ग्रहणं पक्षे स्यात् यत्र ष्फस्यान्यत्र प्राप्नोतीति तत्र ष्फ एवेत्यर्थः ततो लोहिता
दिकतत्तेभ्यः सर्वत्र शाखाप्रदीर्घोद्वम्नेतत्र्यर्थः॥ तद्धिताः आपञ्चमसमाप्तेरयमधिकारः अतः परं वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः।

४ याश्च तद्धितसंज्ञाः महासंज्ञाकरणं तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हिताः इत्यन्वर्थसंज्ञया प्रयोगानुसारित्वलाभार्थं तेनाभिधानम् । त
सि·कौ· एवः कृत्तद्धितसमासाः इति सिद्धम् बहुवचनमुपसंख्येयानामुपादानार्थम् स्यादेतत् टापः प्रागेव तद्धिताः स्युः अधिकि
यतां ष्फविधौ तद्धितग्रहणमस्य स्पष्टत्वेति सूत्रे इंग्रहणस्य च परिमाणेन लाघवात् मैवम् पद्धीमादौ वोग्रहणग्रहं
गात् इति केचित् प्रमेवमीकारस्य तद्धितत्वप्रत्ययपादानमेव ङि·न्प्रत्ययेतद्धितकार्याभावज्ञापनार्थम् तेन कृदो ३
त्वानुपपत्तिरिति यत्नोपीष्टापत्तिरित्याहुः तदसत् ईकारस्यावश्यमुपादेयत्वे पूर्वं तद्धिताधिकारारंभ एव युक्तो यत्नेः ।
नवयायामित्यत्र तद्धितपदस्य गार्दवलाघवमिति वाच्यं ङीबादीनां ङकारस्येत्संज्ञानुपपत्तेः अतद्धित इति प्रति
षेधात् श्रुनीमृतानीं मध्ये संप्रसारणं न स्यात् तद्धित इति निषेधात् रात्रीमादौ न तद्धित इति लोपः स्यात् न च
२ ङि·न्प्रत्ययेतद्धिकार्याभावज्ञापकाः करीषस्य ज्ञापकानुपपत्तिरिति वाच्यम् कौशल्यादौ यस्येति लोपस्यानुप
पत्तेः हले इति स्यात् ङीत्वात् न च ज्ञापकस्य ङि·न्प्रत्ययमात्रपरतया निर्वाहः कौमुदगंधेस्यादावकारादिलोपा
नुपपत्तेः ष्यङः स्त्रियामेव विहितत्वात् समर्थानामित्यतः प्राक् स्त्रियामित्यस्याधिकृतत्वात् । सूत्रार्थः युवत्याः
त्रिप्रत्ययः स च तद्धितः नोतलक्षणस्य ङीपोपवादः स्वादिष्विति पदसंज्ञायां नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः ।
युवतिः लिंगविशिष्टपरिभाषया स्यादेव; तद्धितग्रहणमुत्तरार्थम् युवतीति तु कृदिकारादितिङीषि युवतीत्येति ।
भाष्यस्वारस्यात् विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणमिति परिभाषाया ज्ञाने सौरदेवेन तथैवोक्तत्वाच्च । अणिञोरनार्ष
योर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे । विप्रभृतीनामस्मद्गुरुणाम् तस्मादिदं सूत्रं न संगोत्रे विहितावनार्षौ यावणिञौ तदंत
योर्गुरूपोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः स्त्रियां ष्यङ् कुमु[illegible]वगंधयोस्तु कुमुदगंधिः उपमानाच्चेति समासान्त इकारः कुमुद
गंधेरपत्यं स्त्री कौमुदगंध्या आ: ष्यङ् षङ् इति ष्यङ् ष्यञ् वराहस्यापत्यं स्त्री वाराह्या इतः ष्यङ् अणिञोः किम् आ

तंभागी रूतमप् । द्वित्वादिमान् प्रकर्षयोः क्रियासिद्धीरूपयोर्मध्ये: किंशब्दगतो गतेः किं प्रकृतिकृतेमानामाद्रि
कर्मो अव्ययातिकानिप्रकर्षे केनमंकृतासामान्ते मंगुरु आतिशायिकेनतनस्यप्रकर्षशयप्तेतमः इष्ठनश्च प्रकर्षा
प्यगतश्रेष्ठा सजातीये नाव्ययार्थप्रकर्षोत्तिपानयोर्यप्रकल्पते इष्ठनोयदिनेतिकिंविग्रहणं दोषकिलाष्ठनो चतःप्रभृति।
स१ कर्तयोनायासायोनसिद्धान्त सिध्यते । स्वयमेवनविधिप्रामोनलभ्यते प्राह्यं नरमिदंविधायकं प्रसप्तं तरं विशुद्धं प्रथमर्थः
ननूतमपश्च सः शुक्लतमः प्रोक्तमात्रवचनेनवात् दासीमश्र तु रूपेनलमतानप्युङ्स्यात् मैवं आतिशायिकेनतमबेन
स्यात्तमपदस्य योगेकोद्गद्भनः प्रश्नमोत्राविततान् नयसत्कृता कर्थोधाविला: तमैवप्रयोगात् पठेचचतः प्रभृतिवि
प्रपत्नप्रतमपशाद्वस्य पटुभाष्येत्रिप्रभृतिषु विशेषे तद्ध्नायेत्वयेनदोषः प्रकर्षचेतिपाठेवनशाह्यपवचेदित्यर्थः न
न्वेवंकिमेतिङ्व्ययादिमामाङ्तमप्क्रिति साधुत्वं स्यादिमयपत्नादिमाशंकाते आतिशायिकेति उच्चर्थेप्रमायनविशिष्ट
क्रियावचनः इत्यप्रकर्षदारकस्यसिध्योत्कर्षस्मामभावः प्रकृत्यप्रकर्षपवततदियानादित्यर्थः ननुपचत्रयो वर्णोत्तस्ते।
वामाद्योगुरुतोद्याद्वतौ द्वयोरेकस्मप्रकर्षेतरपानुमेयोत्रघायुतमपशब्दत्वनतान्ति किंतयेत्रेकोत्तदन्नतराया।
न्यूनतामत्वेव नयावचारायेमत्रप्युङ्स्यादिमाघोकते इष्ठनोयदितिरूमादिना विशुंतमादभिप्रेतस्येति नमपः
पिवादत्रुदाननाइतमपशाहस्यापुदानःस्यात् श्रुतोदाननेनतनेभूयपुष्पकादिष्ठतमपशब्दनमोपवत्रेतिपक्षते ।
तथापितदनपेस्यपतङ्क्रमम् वि.पाप्रकर्षेप्यामेतस्य क्वचित्प्रयोगादर्शनाडच्चहानमवेवनास्यनभिधानात् अ
शुक्लतपवत्तूतमपाह्ः स्वभावात्रिप्रभृतीनांमेवस्वाभाविकः आतिशायिकस्तवतःप्रभृतीनामेवप्रवृत्तमात्रेण।
नमाद्यपमितिसम्प्रदायार्थःस्यादेतत् प्रपच्युङ्प्रातिज्ञोवावेश्योवालाभ्यांपरोवा नचषष्ठीप्रवणाद्यादेशानन्तिर्णा
यान्यमयत्वशंकानुपपत्तिः गापोष्टक् ब्रीहिप्रासोर्द्धगिमादेश्रमयविधावपिषष्ठीनिर्देशात् नद्वितीयः इदमो।

४ यस्मा[illegible]यसंगोऽङ्गसंज्ञी अतश्च ततःपरः स्त्रियां ङप्. गोदृमेऽप्यापस्येति चेत्तीकारलोपः गोदृमेऽध्यापाक्रान्तोऽरमेध्या इव

सि. कौ. च आपत्स्येति यलोपेन स्यात् यकारस्यापत्यार्थकप्रत्ययसंबन्धित्वाभावात् आदेशपदेन स्थानिवद्भावे न ष्यङ्.आ

पत्येन यलोपसिद्धिः एवं इत्यस्य स्थानेऽन्तरङ्ग. स्त्रीत्वकत्वम् इतः परोपः अत्र तदन्तादेशसंज्ञः तेन उक्तस्य।

८. लेऽग्रण्. एवं गोदृमेऽध्यानां संज्ञा गोदृमेऽध्याः संबन्धे स्त्र्याधिपूर्वं द्विकत्वमिति हि स्वरिवि[illegible]ति नायः इदु तन्तुः स्या

लोऽग्र[illegible]. येय: आदेशपदेन स्थानिवद्भावादिनग्रहणेनैव सिद्धम् तदुक्तं अत्र नादेशो हि स्वार्थिकेति नायः

इदु लोऽग्र[illegible]शारलो[illegible] आत्वापसंगोऽङ्गसंज्ञी इदुलोऽप्यापारलोमावह्न[illegible]रिदुलोम ग्रहणाद्यकेवलस्य पुनस्याय:

संयोगाभावात् सामर्थ्येन तदन्तग्रहणादिन्तक्षोक्तवचनेन अत्रादेशः तत्र येवायाकेकर्म[illegible]रिति प्रकृतिभावेरि

लोपेन वकारादेतु लोमन्तर्गारलो मस्तन्त्स्यापत्योऽटिस्रोणार्थं वचनान्तरारम्भसामर्थ्यात् प्रत्ययपदेति नाव्यथाना

त् यकारपरत्वाभावान्न प्रकृतिभावः इतिवक्तव्यम् प्रयोज्यते आदेशपदस्य पदसिद्धान्तः नेवोदुलोप्यपादोऽक्रदोषा

पत्तिः इत्यनिमित्तकेऽटिलोपकृत्वा तदन्तरमितःअत्रादेशविधानात् प्रत्ययाग्रहणेन तत्त्वाभावात् ननु प्रत्ययपदे

पि मस्याप्तत्विनइति प्रवृद्धावेन ग्रा(ा)प्रत्ययविवक्षायामवष्यङ्.संबंधिप्रकारनिर्दिष्टमानयलोपवचनारंभसौरवं

नापि हि स्वा(ि)विधि गोरवं प्रवृद्धावस्थानगोपिसद्भावात् इत्यनन्यानिपादिकाद्विधीयमानस्यापो.लिंगविशिष्टपरिभा

षयाऽप्यर.नादपि सिद्धेश्चेतिचेत् सैवं गोदृमेऽध्यायाः प्रथमं गोदृमेऽपेयस्मन्यलोपवचनारंभस्यावधारकत्वात् प्रत्यय

यपरे प्रवृद्धावानवकाशात् तत्वादेशापत्येपद्.शा[illegible]विप्रत्ययासामान्यग्रहणार्थं स्वदविज्ञानार्थं च इकारोऽ.कार श्चेत्तु

वं यदयं कार्यं प्रत्ययपदेऽनुदयं वोपपयौ हायोनं[illegible]नत्वेनन तोः परिमाणात् आदेशपदे स्थानिवद्भावेनाणं तन्त्वमि

मेतत्वं तत्स्या प्रत्यकारोऽनन्त्या रायष्ठो वा पत्नान्तयोङ्गे भवति मेवं मा योकारः नपकारइतिवा(ख्या)नादन्ति

पित्वेन स्थानिवद्भावविरहात् इत्यादेशाभ्यां [illegible] नाग्रिमिकायां तत्वे नापि स्थानिवत्वप्रसक्तिर्नन्यथा विति
निषेधात् इत्यादेशापदेशोपि तोपि च सिद्धिसंभवे [illegible] पयोः परिभाषासंभवात् इत्यपवादप्रोक्तनिमित्तइत्यनत्था
पेक्षायां तइः प्रथमस्येत्यभावात् नन्वेवं वाराहीति पदस्याप्युदात्तस्यात् स्थानिवद्भावेन सिद्धत्वात् तस्मादेतोदा
५८ मार्थत्वादेवं त्यक्त्वा विधेयत्वेति सामान्यग्रहणार्थमनुवर्त्यते समावृतकम् नच शब्दस्यापदेशेपि नैव सीत्वस्य कृतत्वादृप्र
स्त्यादिति वाच्यं उक्तेपि सीत्वग्रहणस्य तेषां स्वार्थिकत्वस्वीकारात्तमेव सकारविशिष्टस्यैवइत्वः अतआदेशस्वीका
रात् ततश्चनिरनुबन्धकस्यैव प्रथमस्वरेण यकारस्य इदात्तत्वे तादृशस्यापि दात्तत्वे एकादेशउदात्तेनोदात्त इत्यनेनोदा
त्तस्य सत्त्वात् ननु तथापि तापकत्वे सूत्रावधिकस्यादेशवचने इत्कार्याभावस्येति न्यायेन सिद्धाभावात् यथा
इः प्रभवसेवेहादिरपि न स्यात् ग्रहिज्यादीनां संप्रसारणत्वात् नच शब्दस्याप्यपदेशेपि प्पइः संप्रसारणमिष्यते विशेषणार्थं
मनुवर्त्यमानेत्वात्स्वरूपकृतत्वेनेति वाच्यम् यस्य संप्रसारणमिति वा [illegible] लिंगानुबन्धकग्रहणपरिभाषया हृदो को
सत्वान्नादावितिस्वरेण गुणादेनेलामृषायाङ्गस्यादावतित्र संगाभावात् नच यस्वानां समूहः पार्श्वमिति पार्श्वादिभ्यःप
शत्वानस्याप्यनुबन्धकत्वाभावापत्तिरिति आदेशे संप्रसारणस्यादित्ति वाच्यम् नच [illegible] अनुबन्धस्यापि सादेयत्वात्
सिद्धांते त्वनुबन्धद्वयमितितिरोहितमिति चेत् सैवं सत्यनुबन्धः एकारउच्चारणाभ्याससेवादृकारमात्रेवाढकारमात्रं
का नाप्यः सूत्रे सदा पयेः नद्वितीयः पिवानइः प्रसंगात् नतृतीयः लोलुयापतिरितियङ्लादग्रस्येपतिघ्राहेनत
स्तृषसंप्रसारणापत्तेः नत्प्रत्ययोमोरिति सप्तमी निर्देशात्तदव्यवहिते न पूर्वस्य यड: संप्रसारणं क्रियेत नेवारा
त्पाशाहृत्पासेहकादेशास्य पूर्वं प्रसंगत्वनावाचनसमस्यान्ते तत्रयङ्भवतीति वाराहीत्यादिसिद्धं लोलूयेन
मत्वयात् नरेकाचो हलादेरितियङ्-लादग्रस्येयङ्तो लोपयत्नस्य यनिमित्तको यत्वकारस्य लोपः ततश्चात्र समस्या

७
सि·सू. तस्य सवर्णदीर्घः तत्र पूर्वपरिभाषामङ्गवदित्यत्र पूर्वो यङ्लुग्भवस्याकारस्याव्यवधानात् अतो लोलूयादयः त्रेदोन संप्रसार
णापत्तिरिति चेत् नैवं यङः संप्रसारणमिति हि सूत्रे पदेन सूत्रणीयं तत्र लिटि धातोर्विस्तरेभ्यात् परान्तु हत्ता धात
नायङ् विशेष्यः उत्पत्तौ व्यवहितपूर्वस्य यङः स्थानसंभवात् यथा वचनसामर्थ्याद् धातोरव्यवहितस्य वा यङि लुप्य
मानयङः संप्रसारणं भवति तथा लोलूयादयः स्नयश्च अवहितस्यापि धातोः संप्रसारणापत्तेः धातुग्रहणसैव स्या
मर्थ्यात् तायो नन्वव्यवधाने शास्त्रे तिविधे तत्र मन्त्रस्यमनात् यत्र तद्विशिष्टस्य कार्यं विधानेयं स्तद्यसैकस्मिन्नसं
भवेऽन्यतरस्मात् तस्मात् तावतो भावाद् विशेष्यानुपूर्व्येकवशिष्टस्य कार्यमिति प्रसंगस्य दुर्वारत्वात् ननु धातोर्यङन्त
रोधात् नामाविशेष्यणोविशेषणाभावाद् भयोः साधारण्यमेव ननु मिथो विशेष्यणविशेष्यभावः तत्र सङ्ग्रहणेन
वेतत स्यद् धातोः समस्तवृत्तेन संप्रसारणविधानं तत्र वा शारदीन्द्रदेः संप्रसारणं ननु लोलूयादिनिर्देशा
दे धातोराकारणाव्यवधानादिति फलतो धातोर्ग्रहणं तु हन्तिकत्वार्थे वेति चेत् नैवं वाक्यतिरिक्तत्वे धातोः
संप्रसारणप्रसंगात् यङ्धातोर्मिथो विशेष्यणविशेष्यभावाभावे धातोः पृथक् संप्रसारणविधानसामर्थ्यात्
अन्यथा तदेवाकारस्याभावाणप्रसंगात् ननु धातुग्रहणमेव अयङः संप्रसारणमित्यत्रानुवर्तनीयमतो नानु
पपत्तिलेशोऽपीति चेत् नैवं आदेशपदेशोऽपि नीयेत तद्धितं तदनुवृत्तेराव ... पकत्वात् अन्यथा गोभ्यां नौभ्यामि
त्यादेरपानुप्रसंगात् ननु पदेशापदस्य शास्त्रपरत्वाद्वाक्यपरिज्ञानाभावं विधीयते प्रातिपदिकानानुपपत्तिः
इत्यादौ नास्ति किंतु शक्तिग्रहणविभागकस्तथा साधुत्वमात्रे प्रतिपाद्यं इति नातिप्रसंगः नचैतो द्य वश्नू
गोद्य वो संज्ञापवित्रणादि विभाषा धातोर्ह्रस्वः [illegible] रपरिज्ञानाभावात्स्वरमेवेति वाच्यं गोनौरित्यादि निवारकत्वेन
इत्यभावात् गोशब्दस्यानेकशक्तिप्रयोगानाभावात् तस्मात्तत्रिपदेऽन्वयेऽपि कृतमेव कोऽपि गोदस्याकेनेति वेद्यः

मीनिर्देशः संगच्छते तत्र वैरोदमेयेय॰ समपुंवज्ञातविरहा ल्लोघोनसान् इति॰ अं सप॰ गर्थान्तुरमर्थ॰र्वतोविहितस्य
मर्ऽऽतिस्वार्थिकत्वयापन्नमप्यनाउत्तस्तद्विलसेति लोपस्युक्तलमनादितिसिद्धं अशोक्तविवारपरार्णित्वातिका
नि अत्रवंधेनयाकार्थीनाद्दंटाहितिर्पिंमम स्वार्थस्तर्द्देउक्तेषितेनमित्रभविष्यति अत्यानिव त्वदोषोपन्नहिर
गनसिद्धति स्वयात्सवविशेषार्थकत्वं अंस्माद्विशेषणम् अकिंयेवविशेषो यस्मात्तुवंर्धेविशेषवान् पाश्वार्थतेक
थेनस्पादेकोमेस्माद्विशेषणम् स्वयाप्रतर्दोकतेर्वोपकमिनः करिष्यते अमस्मिन्तूयभेदःस्याक्षितिलिंगग्रसस्यते
दि॰ लिके फीयितेदोषाभ्यवपनात्रइष्यति येनेतरेनयात्तुः सघोथात्तुः सन्नेनतः नेव ॰भयतः साम्यत्रुमयग्रमस्म उ
ज्यते यस्नविशेषेणनयदीह्यानयंरूयानुनावायदिनुसमेतत् उभोपुयानेयदिनाग्नदोषस्तयाशस्यार्थे ततवाक्य
तिमः पातयकारणमेहूनत्यानमितिविघते शाब्दार्थंपरिकर्त्तंमंतमेवैतन्करिष्यते उपदेशायदेजंनेतमघेदा
त्वमिष्यते उपदेशेरिद्धिशास्तानांतेनगोनेभविष्यतीतिदिक् ॥ गोत्रावयवत्वात् ॥ ननुमावयवग्राह्यः पृथगर्थः एक
देशार्थोवा नाद्यः पंचम्याः सामर्थ्यतया अगोत्रयावृत्तिसौत्रयोः अर्थःत्वार्थे हर्वसूत्रे गोत्रग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः
नांत्यः स्वत्वावयवस्यहूननत्वनेत्याग्नयधृत्यपनसमुदायस्यगोत्रत्वे लदवयवव्यापित्वयाभावात् गुणवगतार्थत्वात्
नवात्रद्रूपेनस्यार्थमितिवाच्यम् अगस्त्याश्मानांसभ्यानां सखीणांछापसंगोत्राणि ततोस्यगोत्रावयवाः तत्र
सर्वेभ्योपिप्रत्ययप्राप्तेः भार्गवगोत्रावांतरगोत्रेभ्यश्च्यवनादिभ्यः अपिशाहेभ्यः सर्वसूत्रेनार्षयोरितिप्रतिषेधात्तद्रूपो
नमेभ्यःऋषिशाहेभ्यपवभ्यदृःइष्यमाणत्वात् नचैव मतुद्रूपोनमेभ्यः उणिकपुत्वरादिभ्यः चञ्चस्यादिसंगोत्या ति
दिद्वपसंख्यानात् अंगकौडादीनामेवपूर्ववाधेगोत्रादित्वेनव्यवहारात् अत्रसिद्धांतेभारद्वाजीयाः पेठंति
सिद्धंतुकलाप्याभ्येलोकेगोत्राभिमतात्यइति अस्यार्थः अप्रयानार्थोत्रावयवग्राह्यः प्रवराध्यायपठितानांप्र

८ ङ्गियोगेऽङ्गत्वम् येनादिपुरुषाः अनर्थान्तादिसंपन्नाः प्रथमस्तेनानयोः सिद्धेः तेषाम्प्राधान्यम् तेभ्यो नत्वम्. विधाने
सि.सु. पुंलिकर्मधारयेऽङ्गे स्त्रीयोगिता भोगिकाभोद्वर्णग्रहा भोगादवश्रुतः पृथग्भूतो योगाभावयोनिन्तरायमे प्रथमत्वे
नयोवस्तत्पुरुषस्य निवेशनात् तेन जानात्यर्थे आविष्कृमेमारोनम्. देवदत्तस्यानन्तरायमेस्त्री देवदत्तायत्तस्याश्रने
तरायमेयिनसर्वेव कृतक्तिनसमासानामभिधानलक्षणत्वात् ॥ कोऽसावादिमस्य ॥ स्त्रियोऽम्. अग्रद्रूपो नमार्थानतोऽन्
र्थक्यारम्भः सूत्रप्रवमासत्वमाभोजनत्वविधाभोऽस्या ॥ देवयत्तशौचिवृत्तिसामस्तुयिकोऽहं विदुभ्यो नातरस्याम् ॥ वनर्थेभ्यो वा
अम्. अगोगार्थ्यस्यास्यपरत्वाङ्गीयेपिवृत्तिः अम्. भावपदे रतोऽमनुष्येतिरङ्गेषु देवयत्पादेवपत्नी शौचिवृत्तसा शौचिवृ-
त्ती सामस्तुआसानिपुत्री कोऽसौ विद्या कोऽडविद्वी इतिष्ठीक्लिङ्गान्तस्यानियोवनर्थस्य आयस्यप्रथमेपादेक्तितीयस्या-
द्विरूम् ॥ सामार्थानामप्रथमाद्दा ॥ इदंपदमेयमपि क्रियते आगदिष्याङ्निपावत् ननु तस्यापमभिसन्नतच्छ्रुतापमपश्रूयोः
परस्परमन्वयावत् यत्र षष्ठ्यर्थसंबन्धप्रकारकबोधोविशेषमतासंबन्धेनाप ॥ भवतितत्रागोविधानात् वस्तु अपृगोर स्थे
पसेदेवदत्तस्यसमादावसामर्थ्ये [illegible] त्वेषम् [illegible] प्रमयपसक्तिरेवनास्ति वस्तुस्येवताद-
शबोधविशेष्यत्वादेव मम [illegible] तोऽर्थसमर्थग्रहणमितिचेत् मेवम् तत्र विभक्तेरुक्तसंबंधप्रतिपाद-
नार्थत्वाभावात् प्रयोजनाभावात् किंतु षष्ठ्यन्तान्यस्य योग्यतिरीतिबोधनाय षष्ठीनिर्देशः अस्तु ... नत्वम्पदार्थनिर्देश
इतिपरस्पर संबंधप्रतिपादनेतामर्थ्याभावात् समर्थास्त्रुतियापस्मिन्दारणाय समर्थग्रहणसार्थकत्वात् इतियोमत्ति
वेलायामलौकिकविग्रहे अदमपशाह्रपयोगाभावेनतादृशार्थस्य बोधयितुमशक्यत्वात् गौणगवंस्यवत्र अमत्वस्यस-
र्मतयैवबोधात् अपमस्यनाम्नमोपस्थितिविशे[illegible]भावेन षष्ठ्यभावेन तस्यदकबोधस्यदुरापवादत्वात् तेनस्त्र-
दृस्याग्रतो रयमसिसत्रापिनसमस्तः सापेक्षत्वात् इत्यामल्यात् पृथक्पुरुषान्तादि समासार्थेन तत्पुरुषगौरपमं देवदत्त

स्यादित्याकाङ्क्षायां समानाश्रयत्वस्य प्रयोजन वेदेवदत्तस्येत्यत्राप्यसीति नं नवेति प्रकृतिप्रत्यययोः वर्णस्याद्यन्ति
नार्थकोपकृतत्वनियमेन इयणोर्वृद्ध्युत्तरपदस्य वर्द्धिदेनानवधात्रुत्पत्तेः सत्वकृतत्वे यिकारांशपरिनिष्ठितान्यत्वयोग
निमित्तेन तदर्थं समर्थपदोपादानात् अन्यथा विभक्त्यन्वाख्याने स्थानिवत्सूत्रस्थः समुदायागमितिमायेन सवर्णदीर्घे
अपि स्या नवेति वक्तव्यमादेविति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगवचनयाया वस्त्रादौ दोषस्तु स्थितिरितिस्यात् एवं चेत्सन्निहितत्वादौ यासः
मर्थान्तरगतादर्शकार्यं प्रकृतेतदुभयत्वोपपत्तिः तथा प्रकृत सूक्ष्मपरिभाषाज्ञापकत्वेन सार्थक्यात् नेनपञ्चषट्त्वादिसि
इत्याद्यौ अपावस अस्य इति स्थिते वस्त्रे कामितिः अन्तरङ्गस्य संप्रसारणोत्तरपदविधानात् प्रसारणेकृते वलादिला सारण
७ भावानेद् नचेरिकृते सूपदान्तादितिपररूपे अविष्यतीतिवाच्यम् [illegible]
इ आकारस्यैव तेन पररूपविधानात् न चिदेयणादेशे बहिरङ्गपरिभाषया संप्रसारणस्यासिद्धतया लोपेयोरितिपल्लो
पोऽस्याप्यस्तेते वलिलोपस्संहितानापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात् नच बहिरङ्गपरिभाषया संप्रसारणस्यासिद्धतया यणोवङ्
लेभः इति वाच्यं नान्नान्तर्यं इति निषेधात् नचैवं वलिलोपो विहितो लेभः बहिरङ्गस्य यणादेशान्तरङ्गे वलिलोपे कर्तव्ये
असिद्धत्वात् नच बहिरङ्गे जनान्तर्याप्यन्तरनानन्तर्यं इति निषेधस्त्वहरहस्तेन लोकाना यणोसिद्धत्वमितिवाच्यम्
८ अन्तरकालत्वात् अनानन्तर्यापेक्षयामेव केयदेन न निषे धात् इकारात् नचैवं वर्तेतमादौ स्वान्तोऽतः तस्याकारस्यान्निकस्य
इयादेशस्यासिद्धत्वात् यकारस्य वलिलोपो नस्यादितिवाच्यम् बहिरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वात् केचित्तु निमित्ता पा
यपरिभाषयैवाकृततद्रूपविभाषाप्रयोजनमनित्यार्थं नचासिद्धपरिभाषयानिमित्तमस्त्येवेतिवाच्यम् वाहऊठित्यप्रसा
यो बहिरङ्गपरिभाषायां भाष्यकारीयस्य संप्रसारणस्यासिद्धतया बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेः नच समानाश्रयत्वेना
सीतिवाच्यम् परिभाषानिमित्तं यद् बहिरङ्गं संप्रसारणादि तस्य निमित्तं यद् हस्वादि तद्द्वयोः संप्रसारणमिस्यापि परम्परा

५ निमित्तस्यापि परिभाषायां निमित्तत्वस्वीकारात् अस्य चासंप्रसारणाश्रितत्वाद्योपगुणस्य अतो लोप इति चेन्न कार
सि.प्र. लोपानुपपत्तेः न चोस्य पदान्तादिसाकारस्य परस्य पूर्वमेवाप्तिरिताशम् बहिरंगपरिभाषया संप्रसारणस्यासिद्धत्वात् उतः
परत्वाभावात् तत्रियं नानानन्तर्यं इति बहिरंगपरिभाषानित्यास्वरूपस्योपपत्तेः न च प्रतिपदोक्तस्यैवास्य ग्रहणमिति।
माशादिदर्शनादन्तलाक्षणिकेऽपि परेकार्यं परत्वमिति वाच्यं तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः पञ्चम।
इत्यत्र हेदस्यभयथेति वचोः सार्वधातुकेत्वे अतो लोप इत्यस्याप्रवृत्तावपि उस्य पदान्तादिति निर्वाहात् अधिकारात्
गत्याश्रिदमधिकारात् च बाह्यगुणस्याभीयत्वाभावे बहिरंगपरिभाषाया अभीयत्वाभावात् एतेन ननस्तनत्वेन ।
कमगमोविद्वितमत्वइकारोवरहृत्क्रस्येति विशेषणार्थः अस्यथावकारस्यैव लोपविधाने यलोककृत्स्यपतीत्यत्राणि इटि।
लोपेववकारस्यापि लोपः स्यात् इतिरत्तिमत्वंवोधपासः बहिरंगपरिभाषैवगतार्थत्वात् अमेतगोपनतद्धितत्वकौ।
मयतद्धितग्रहणमकृतव्यूहपरिभाषाज्ञापकम् तस्मिंस्तु किं निषेधो माभूदित्येतदर्थं तथाहि राजगवीति समासान्ते
कृते तमिक्कतीतिवच् सुपोधातुप्रातिपदिकयोरिति सुपो लुक् अलकोसमसमानेच यदिभाविनं सुपो लुक् तस्मात्तोच्च
पूर्वं स्यान्नक्रियेत यदि वा पूर्वं कृतस्यापि टचः सुपस्तु किं कृते निवृत्तिः स्यात् तदा तद्धितग्रहणं स्वार्थकं ननु अन्यथा पूर्वमन्त
वर्तित्वात् कृतस्य टचः पश्चात्तेन तु कार्यते अभावात् तथा च तद्धितग्रहणाभावे सुपस्तु सपि टचः प्रवृत्तिर्नस्यादिति सि ३ ई,
कपरिभाषाज्ञापनमित्याहुः शघमादिति तत्वधर्मविशेषवचनादेवदत्तादिशब्दानाम् तत्पोनिवारणार्थं अस्यथा इन्द्रो देव
नास्येप्येन्दहवितिनिप्रथमोतामृतयोमतिदर्शनात् देवदत्तोपमस्त्रेणप गोपि देवदत्तशालायो देवप्रमर्थे देवदत्तञ्जप न
गि, पुरि स्यात् देवदत्तनिष्टत्रस्यन्तानिवृत्ति तत्र ककाराउपगुरिमर्थः प्रायसंख्यलक्षणाकार्यदं तस्यापत्रामि स्यादे।
यदमवनपवनक्छेनप्रथमे निर्देशात् ननु विग्रहार्थे पर्यायेण सर्वस्यमास्यस्यादधोवनेकत्वापत्तेः अथदेवदत्तस्या

शब्दमेवप्रतीयते नत्वयमत्वात् शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् तथाबोधप्रतिकूलनकतानिरूपितनमतावो द्वन्द्वेनोपगवश
ब्दैनैवशक्तिपत्ते लदित्वदागवोपगवशब्दादेवमनयो कृत्मति तथाचापमार्थकमध्यपदस्थनिष्ठप्रकारतानिरूपित
विशेष्यतासंबन्धेन शाब्दबुद्धौ तत्प्रयोजकमनयोपस्थितेर्विशेष्यतासंबन्धेन कारणतावाच्छेदकत्वमेवसांसर्गिकविषयतया।
कार्यतावच्छेदकतत्तत्समयत्वमिति तदेवदत्तमिदन्तमतेतादिवोपसंभवति समयमनपदार्थमिति चेन्न द्वाघनेरितिमा
अकार: नत्रवाव्य तमध्यनर्थकं प्रमयसनिमत्वात् यपेदैकार्थीभावयोरनेनभेदात् भिन्नार्थसवाक्यस्यमावाधात्व
शतेः यपेक्षायामेर्थबावात्कार्थीभावेऽप्ययतिशब्दस्योपपत्तेः संव हनिवाकयोरर्वानतरार्थभेदप्रियुग्गतार्थभेदाभावा
त् शोपगवमनय इयतोरयुमनयोस्तुभयपदैकस्यैवानयनात् प्रथन्तु विशेषः वा सेऽयत्रः संबन्धेस्तनुर्युपयत्नेन स्व
यसे विशेषणांशेतोनेऽयत्रसंबन्धी स्वभेदेनेति पचेचगावीशब्दादधिकस्यस्त्रीत्वस्य भानेपितातिरूपार्थाभेदायथागोश
ब्देनवाचत्वस्यात्मवागाक्षयाधिस्यादितिवाकाभ्यन्तरतानायत्रावचनेयुक्तम् प्रायदीव्यतोण तेनदीव्यतीत्यतः प्रागणो
धिकारेवो यः यद्यपिदीव्यतीतिशब्दोग्रपठते नतुदीव्यतीत्यस्तु शब्दः दीव्यतिपदस्यार्थस्यैवावधित्वात्तस्येष्टत्वात् समाननता
तीयानामेवावधुरधिमज्ञावोपगमात् तथाप्येकदेशेन तेषु सूत्रनिर्देशात् अर्थस्यैवावधित्वलाभः एकदेशाविकृत।
मनन्यवदित्यतीतितापनार्थोविकृतनिर्देशः यदास्यपवाद्यावधित्वेननिर्दिश्यते दिवेर्लिटिकृतेतगम्यमानार्थतादत्रशते
नार्थादिमनन्ताद्ययर्तो तेनसामानाधिकरण्यान्तुमादेशः तन्नेकदेशनिर्देशः शघमासामानाधिकरण्येन भवतीति शति।
केपाप्रयगमेत्वमप्रत्नमानार्थशब्दसामानाधिकरण्यमनपेक्ष्यैवशत्रस्तोलभ्यम् दिक्शब्दयोगसंचमीतिवोध्यम् माग
वनेसक्रद्दिधाकार्थम् अणिसेबाधिकारेप्रतियोगेतद्रूहणापत्तेः प्रायदीव्यतोयर्थाःतान्सर्वान्पेक्षानेनसकृदेवाणिव।
धानेलाघवम् तथाधिकारादेवाणःप्रतियोगप्रपस्थितिर्भविष्यतीतिवाच्यम् अपवादविषयेप्यापत्तेः तत्प्रभयोस्तरम

५ मवमप्येतिहयोरेकविषयताद्विकल्पप्रसंगात् इह प्राग्दीव्यतोऽणः प्रकृतयस्ताभ्योऽण् अस्य विधाने अण्ले इत्यादीनां नैकविषय
सि.सु.२ ताद्बाध्यबाधकभावो न स्यात् तस्मात्प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु विधानं तेन यञादिविधौ याः प्रकृतयस्ताभ्यस्तस्मिन्प्रकृतिभ्योऽण् नास्ति।
न्वर्थस्यावकाशोऽणः इत्यादिविधौ विशिष्टा याः प्रकृतयस्तस्मिन्नर्थे उपगमोऽनेकस्मादिति स्फूर्जतेः समायेन बाध्यत इ
ति न कोऽपि दोषः अतएवार्थानामेव नामपदं पारिदृश्यते न प्रकृतीनाम् अन्यथा शाकुलस्यापत्यं शाकुलायनिः इति यौ कौ विदेव प्रकृतिविशिष्टत्वे
नामिदध्यात् वस्तुतः प्राग्दीव्यतोऽणः प्रकृतयः इत्यर्थोऽपि साधुः नवापवादविषयेऽण्प्रसंगः पीलायावा इति ज्ञापकेन बाध्य
बाधकभावज्ञापनेन तदभावात् अन्यथा णेनैव सिद्धे वाग्रहणं वैयर्थ्यात् किं बहुना सूत्रमेव तदर्थं स्यात् एवं इत्येनेन वा।
णः सिद्धत्वात् एवमुदश्वितोऽन्यतरस्यामित्यत्र विभाषाग्रहणादन्यविभाषाबाधकभावे लिंगम् अन्यथा तेनैव सिद्धे उदकपदे तत्रादि
धीयत्वात् ननु प्रागुक्तरीत्या वाक्यवाक्यतानां ग्रहणे तेषु गिरसैवावदितव्या अस्य त्वात् अर्थेष्वणभवनीति ज्ञापनं दोषस्तद्
युक्तत्वात् पूर्वोक्तरीत्योः इत्यादिभिर्यणो बाधसिद्धेः ज्ञापकेऽपि नैव बाध्यबाधकभावस्य स्पष्टमवगमात् ॥ अश्वपत्यादिभ्यश्च ॥ अण्
स्यात् प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु यतः प्राक्ताम् इत्यञ्जत् अपपतिर्बृहिरिंचव: पंचमेत्यव्ययीभावस्तत्र प्रतिरिति वा: अप्रमेदमादं।
लेकुमारस्वस्वरेमादेष्प्पणिरित्यानागृतं अश्वपतेरपत्यादिश्वाश्वपतं गाणपतं गाणपत्यो मंत्र इति प्राग्मादिकमिति टवदंतः च तु।
र्दशादेरकृतिगणत्वात् स्वार्थे ष्यञन्ते भिन्नितिदो द्विनः ॥ दितिदित्यादि ॥ पत्यन्तरपदात् ण्यः ॥ पत्युत्तरपदे तिवङ्गौरि: ततो दिता
दैदंहः पत्यो ण्यः स्यात्तस्ता यैयु पत्ताहितके न वहूवृद्धादपिस्यात् अणोऽपवादोऽयम् देम: अदितेश्चादिपस्यवापत्यादिश्चादित्यः
आदित्यः प्राजापत्यः सेनकारस्मृतेन्मोऽयमिन्नोधः इतिपकारलोपः न चालोपस्यस्थानिवत्त्वं नपदांतेति पलोपेन भवति यथा
धेनुविषमादयः नामयामपुत्रशेषापप्यायाः अनर्थाननार्थद्वयनास्ति: अस्मापान्तकथा निर्मातादितिदीदितः: वाड्मने गि
रमते कदम्बिरपमेयेनेत्र: आदिस्मृतिविरूप्यात्यदृयोरप्रारंभ अप्राप्यायामविमलविधानार्थः पाठः अनेन तन्त्रं देविस्तवेष्वपादौ

घे

अतो ह्य शब्दवि रिति किं यदः त्रात्रैमात्रं येरसमंसृष्टि आत्मालोपार्थिनाथा छ री दलस्यपनलो देवदेवं नदिरधिल्लोपो।
यत्न वर्ह्यं कृत्ववक्रस्य नृद्धि अं गोवाह्यः वाहीकः अथया नंधमा नेरिलोपत्या निमलता पनार्थं हिलोप विधाने तेनाराती पूर्ति
द्। सिद्धं यनोविधानमा त्रार्थं कृतं कृदंदसि बक्रस्यः वाहीकमस्तु अङ्कुः वाक्ष्णोकारः अवस्यायसः पं पिकेवलस्यस्यामश।
इति यपाथमयोगाभावे पिजाना रिपुवं विधिः स्मृत तथापि भाषोदाहरणं वलादयथ्रमयविधावपि तदंतविधिः अस्यैवस्यामप्रलं थ।
यसोति बहुव्रीहिः पृषोदरादित्वात् सकारः अपलाप एकारः प्रत्ययः नलदितः निरिलोपः त्वोत्राप्यमेष्ठ बद्धवकारो नक
यः बहुव्रीहिः उल्लोमनृणा नृणा दादिनिपातनेनतद्‌ प्रवाहः उड्लोम्नोपत्यानि बहूनि उडुलोमाः पारलोमाः वहुल किं उतरूमिप्यतम।
देभावाद्दिभोदुल्लोमिः केवित्तव हूकवचनेष्ठ नेवात्त्र बहूचद्भः आत्रभरते षिति तस्तत्किप्रत्यय लत्तणेन ह्रादिविपिति पद संज्ञायां
न. नलोपेऽउडुलोमाः इति सिद्धं भवेत् तु भवति वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणानिषेधात् नहि मंत्रवायो रितिक्षो नलोपनिषेधादेसाढुः तन्त्र
उडुलोमः केवदः प्रत्ययमरतगोत्रारप्यमलक्षडुलेमः उडुलोमे फडुलोमे भ्यः स्वादौ देहादि देश्याव नलोपइति सुधिपो नेलोपस्यासिद्ध। द.
कात् पद संज्ञापिनालिनस्तु मतेलिप्रत्ययलक्षणा निषेधात् अतएवकथ्यपेनत्रोक्तमथीयते काश्यपविनइस नप्रोक्तान्गि
न. ति अपेत्तकिंकृते लोपेनिभवति अलुग्रावष्यकमकारविधानेमर्वेयगोरजादि असंयोग यह्नकवः नाप्रमत्वेकिंतुनविम
वे गेरिदंगेरदेवताभिमत्ताहवीति सर्वनपरस्मार्थः केचित्तु सर्वेन परस्मप्रा दीथ्यतीपर्थे प्रमेदुणी मर्थः तेनगवावतिगाद्य
रमाधर्धीतार्ह्रः अजादिसंयोगकिंगोभ्योहेतुभ्य आगतंगोरूप्यं गोमयइ स्वादौ माभूत् इत्तमत्रच्छेभ्योमतरसंत्रूप्यः मयड्च एण
रयोर्थविशेषलत्तणात्यवादान्तर्यविप्रतिषिद्धं अस्मार्थः एणादयोयेननाप्राप्तन्यायेनात्पवाद्यवादाः अत्यपवादेरूप्यादि
लमदृमप्रथारणत्यामयवादविप्रतिषेधात् परत्वात् रूप्यादयप्रवृत्ताः तथा चादितेरूप्यप्रत्ययोदेवताद्यर्थे सावकाशोपत्येनत।
परत्वादितस्यातिन इति रूप्या कावाद्येत पूर्व अदितिनहस्तिये नाह्रकोवकाशः आत्मषिकस्मिमादि एणादीनां प्रातापत्यमिसा

८. ति वनस्पतीनां समूहो वानस्पत्यमित्यपपाठात् रक्तस्वात् शुक्तः स्वविशतिषयारंभः शब्दविशेषणलक्षणं नित्यमित्यपसमोर्थवि।
सि·ह्र. शेषलक्षणः यस्त्र सामान्यलक्षणेणापवादः सपदस्य स्वभेव स्वपतिर्नामसमंतनेस्वदमोहृपतंपद्यापूर्वपरिपृद्धेस्थलः त्वलक्षणः
नवेवरतेपद्यतिनस्मात् शब्दाहः पितिशाह्यानत्वाहीकारादिति इति इत्यभिधानक् नचलिंगविशिष्टपरिभाषयायाविषणापत्तिः।
नत्सानिसवात्॥ उन्मादिभ्योन् गोत्सः शीप्यादृत्वेदसौतिवक्तवंशेषं शुक्लदसिकिं शेषांशिपुत्रेदश्वेदहतिरूपग्रहणेनेचस्वेदः
पु पू प्रः पूर्वार्थ इति विष्णुमश्ववदसरवयुः पूर्वार्थत्वाभावात् किंवत्र शंतोदात्तत्वविधोपः उदंचवनीयोदेवलाभ्यास्वसर्वथविचलायोगीभो।
मवेतिशेषार्थविवक्षायां सत्वलक्षणः सिद्धत्वात् इदिमाशेषिकवाधसक्तिः नुमकलक्षणमर्थविशेषलक्षणेनाभ्यादीनाभे।
वात्मावाधात् सत्वलक्षणकत्वात्पूर्वाद्यो बाधकः कालाद्धत्वे अपवादः ध्वनस्त्वस्यत्वं शेषादेशो माभासिसमभव त्ये
वकेदसः प्रमयार्थत्वाभावात् इदमविशेषलक्षणोरर्थादमसे शेषस्य लक्षणबोधकत्वात् हीतृस्याभ्यां नन्तुलमोभवनात् शा
न्ना, गिसत्रवतते यास्मानांभवन्त्यतः पुरागर्थेभ्यः शुभ्रस्य शाहाभ्यां कस्मा नहुमोमः तैलः तीर्थभवः हो भिषवति साभ्यो।
हितस्मादिभ्यः पदवर्णानुः स्यादेततत्त्वंशुस्वरः सकारांतस्वरापिनमेवसिद्धे सत्रसंयोगांतस्येति सकारलोपापत्तिः नस्मिक
तसेपूर्वमासिद्धमिसत्रसात्स्मासिद्धत्वात् शत्रुसात्स्मापिसंयोगवाद् नयाप्तस्यहारांतमांवस्थोत्वात् सकारांतस्यसंयो नैं
तं, गांतत्वात् इतिचेत् नहि नमृत्यो दावपिनांसूत्रंतकित्वमेवात्रवर्तिष्यते तत्रभसत्त्वात्पदत्वाभावात् संयोगांतलोपः नका
रमात्रेत्वागमोविधीयताम् शयनकारः इकारांतः पदादित्वात् स्वेणात्यसत्र वरुत्वपनत्त्वोषेभ्यां नलोपः प्रसंगात् स्वेणनांसव
ऽ इमवसंतोकलक्षणोत्रम्य नामितिसूत्रप्रवृत्तस्य त्वनांसः पदादित्वेन शाहसंपत्स्यानुत्पत्कार्याभावेपिहलादिसमपपत्तेन।
प्रकृतेः परसंज्ञायांसंयोगांतलोपमादवध्यान नयनत्यागमस्यनत्वहरणेनग्रहणात्पदादित्वंतस्यत्कार्यंनाभिदोषः ऊनेने ५
नांरतिवाच्यम् शब्दामात्रनवेसभिमनत्वात् शाकधादिनास्यावनादापरवृत्वैमेत्रंसांतसैवारोपत्वात् पमनोभ्रमयस्का

द्विभ्यः इत्यस्मात् तं त्राइ. केत्य च व गोग्न च च ग्गे द्विस्सतो गोन ग्रहणं तेऽनेः स्वपि यज्ञ नसैव लोके गोचनात् स्त्री वर्णैर्न विधिग्राह्यः त्यां
सामान्यमिति तेऽपदग्दो द्वारसंभवात् नकारान्त स्वेरिद्रु भ्यामिति द्वौ वयति: इत्यनात् तद्वनन्तस्थन ईकारु उंत्लनणानद्वनाना
गुणसंख्यानमिति सोनागे: पक्षमानतात् मेवं अकसेकानित्यग्रहे मेय स्मान पठन्नाम स्त्र द्विन इति द्विलोपापन्नेति तिस्वर्थं सं
विधिंत पदे स्तान र्थक: स्वविधि विधीयते यस्मनु विधेर्निमित्तमेव नासौ वाध्यते: इति माघेन सूत्रे उ स्त्राह्य योनु कपवलोपनिमित्त
तयानुरविधानेन द्विलोपस्य बाधित नपाकत्वात् तुगभावेनं तता भागाइ भयवापि द्विलोपप्रसक्तेः तेगभावप्रसक्तेव तिवाय
श्रीर्देवताम्सन्याय मिमारा विवक्षेति लोपं वाधित्वा परत्वाद्द्विग्रसंज्ञा तस्मात्तन सूत्रं नावैव विधेयो नन्वनयो: प्राग्भवनाद्विधा
नं प्राग्वत्तेर्नातयः प्राग्भवनात्स्वे स्वार्थेऽप्रकृतिविशेष स्याद्धितीयमानाभ्यामाभ्यां प्रकृतमेतदेव सावकाशस्य वर्तेर्वाध्यपनेः स्वी
वत्ते वद्विस्वनु योरसिद्धेः नांस्य: भावेर्थे त्योर्त्वा पतेत्रेवं स्त्रियाः उ रक्षेति ताप केनवतेऽरव प्रह्नते: नचेव मपि स्त्री वर्थितिनस्मादि
ति मात्राम् तावत्कस्य गोमापेत्वात् वनर्थे त्ते उ साभ्यामिति तिनश वर्तत इत्यस्यास्याप्रत्यात् द्विगोर्लुगनपत्ये द्विगोरिति पर्धि द्वि
तनार्थो नन्तरथंनवस्या मत्वाद्विवक्षाविवेशित्वे विधिपु सूत्रे द्वादुविरुद्धम् पत्तेनतत्निमित्तग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकं व्याख्यानम् द्विगो
र्निमित्तस्य द्विलो नात्विनपसार्थ: मागद्वीस्वतीयस्तस्य तत् कस्मात् पंचसु कपालेषु संस्कृत: पंचकपाल: पुरोडाश: तद्धितार्थो
त्तरपदेतितद्धितविवक्षायां तद्धितात्स्व वेमेव द्विगु: ततः संस्कृतं भक्षा इत्यणस्तस्मानेवल्लुक द्विगुनिमित्तस्य किंपंचकपालस्य
त्वेरं पांचकपाले अयद्वितीयस्याणो द्विगुनिमित्तताभावान्नलुक् अर्थविशेषासंभवे अतन्निमित्तादपीति वक्तव्यम् तेनपंच
कपालसंस्कृत: पंचकपाल इत्यत्रापि लुक् तद्धितद्वेच काद्विगोर्लुकिय स्वार्थप्रशंतीतिस्त्वे वा तद्धितहेतुकाद्पि ततीतावित्र
र्थः भवतिचसमाहार द्विगोतद्धितार्थे सेत द्विरिति ब्रह्मिगोत दंशोवतीति साम्यम् भाष्यकारस्त्वाद्रु: पंचस्तु कपालेषु संस्कृत:पं
चकपालसंस्कृत: पंचकपाल इति चेद्रूपमिदं मम् तथापि तन विग्रहेन द्विता स्वतो लुकिचपंचकपाल इति सिद्धं तद्धितस्यैवक

लोपप्रसक्त भावात् ल्वो
गुरुपि तुगेव लोपनि
नचैतन्नव स्वतिव त्सनेन
कार१

नचनयो पञ्चोत्वंउत
मित्ताद्यसिद्धे: भावबा
द्वितीयकारेणनतस्याव
यास्यतद्यमाणवो

४ स्यिकत्वादाक्रमपि द्वितीयेनत्वाक्रमेवनन्तर्हितेनाभिधानात् अन्तपवार्धेमासमितिविग्रहएवनहितमल्लविकल्पाद्देवत्राधि
सि.सू. कमिति तदेतदुक्तं अथविकल्पोयेनेति अधिरधिकर्मायेनेतिपाठेतु तदमात्रपर्यन्ताधपरं अधिशाक्षेपाथाविकल्पाद्दोरेण
प्रत्ययप्रमादयतितत्त्वसयंतयाप्रमपीत्यर्थः अथवा अ:विरितिविभक्तंतस्यैवानुकारेण तस्याभेदविवक्षायामनुकार्यं
लक्षणत्वात् विभक्तेतस्मादिदैकतेलोपोनतुस्वंसा:अनुकरणत्वाप्रत्वाभावादस्वतामीयमिस्यादिवत्प्राप्तयोगादाया
पुत्रमितिकैयटः॥ गोत्रेऽलुगचि॥ अजादौ प्राग्दीव्यतीये प्रत्यये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्यालुक् यस्कादिभ्योगोत्रइत्यनेनप्राप्तस्य
लुकोनाराधवपवादोयम् स्यादेतत् गर्गाणांछात्राइतिप्राग्दीव्यतीयार्थेविवक्षायामलुकि कृते इद्वृद्धः तस्मिन्नीप्रा
दीव्यतीय इत्यजादिप्रत्ययेपरे विधीयमानोलुक्प्रवर्तितव्यःसमेत्याश्रयः अक्रियदेहपरसप्तम्यामयंविचारः गातिपदे विषयस
प्तम्यांतदोषशंका मेवम् गार्ग्यस्यछात्राइत्येकवचनांतात्प्राग्वशद्वात् प्राग्दीव्यतीयार्थेविवक्षायामलुगवकाशः गर्गाइत्य
स्वं गर्गाणांछात्राइत्यत्रतु परत्वाल्लुगेवप्रवर्त्तते तदन्तरमनेन यत्रोऽलुगितिनदोषः ननुविप्रतिषेधोयेन । कः नइत्यत्र छ
प्रतिचतुष्कसाम्नोवाच्येवार्थेविधीयतेत्वादिः वहिरंगमंतरंगादिप्रतिषेधादयुक्तेहिप्रत्ययार्थवहुत्वसापेक्षेहिलुगंतरंगः
बाह्यप्रकृतिदीव्यतीयार्थापेक्षस्तुमादिप्रत्ययोवहिरंगः अंतरंगवहिरंगयोश्चविप्रतिषेधानुपपत्तिरवसवलत्वात् सैव लुको
पिहितांतरंगत्वे तदुक्तं अप्रतिपन्नस्यलुकोपदनादेप्रतिपेलकेशालि एतदुक्तीतिक्रवेनसमानकालावत्तकत्व अयमर्थः
अकरोसंतरंगवहिरंगयोरनुसकालत्वादजादेप्रत्ययेपरेत्व विधानस्यानर्थक्यम् पूर्वमेवतुस्मात् अलुग्विधानानुपप
त्ते: अंतरंगवहिरंगयोरनुस्मकालत्वात् तस्मादत्र विधानादजादिप्रत्ययात्पूर्वंलुकोनप्रवृत्तिरिमजादिप्रत्ययसापेक्षत्वात्
लुगपिवहिरंगएवेति विप्रतिषेधोयुक्तः अपिचपरिवानकः प्रसंगेभवत्यलुक् लः स्यात्प्रसिद्धेप्रत्ययात्तकः प्रसंगप्रती
त्ते वेत्तगप्यतया विप्रतिषेधंविनापि अलुकोलुगपवादत्वेनवलवत्वात् अन्तरङ्गमितिमनादिप्रत्ययएवप्रत्ययतेः अव

मपत्यादाः प्रवर्तते एव आहुस्तस्यां इति मा भूत् यस्माद्गोत्रान्तो विषयं परिहृत्य प्रवर्तते तेन न लोपरेव लुक् सिद्धः प्रकृत्यन्तरवादादि
षयं न तत्र स्त्रीगोत्रे निविशन इति लौकायनः तस्मात्स्यस्तस्य मप्यनिर्दोष इति सिद्धम् इति न ह्यन्तस्य बहुष्विति स्त्रैवेविवादिनम्
प्राप्तस्य वा गोत्र मित्साद्वितीयम् गोत्रेऽलुगचि इति स्त्रीग्रहणमनोस्तस्य:॥ फिञ्लुक्॥ प्राग्दीव्यतोणिञादौ प्रत्यये विवक्षितेऽप्य
यस्य लुक् स्यात् कस्य गोत्रापत्यस्य कापत्यिः प्राचामवृद्धात्फिन् बहुलम् इति फिन् ततो मत्वर्थीयः कापत्यनः तस्य छात्रा इति प्रा
ग्दीव्यतीयविवक्षायां प्रकृतसूत्रेण लुक् ततो वृद्धत्वाभावात् छः किन्त्वण् तेन कापत्यनः इति भवत्येव रूपम् प्राग्दीव्यती
ये किं कापत्यनाय हितं कापत्यनीयं अतोऽपि किं कापत्यनस्य अपत्यं प्रत्यये परस्य मीमांसितसंज्ञायोगेनेति प्रत्ययस्य वृत्ते
स्तात् फाण्टाहृतस्य गोत्रापत्यं फाण्टाहृतिः अत इञ् तस्यापत्यं युवा फाण्टाहृतः फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञाविति णः फाण्टा
हृतस्य छात्रा इति प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायामिनस्य लुक् प्राप्नोति णं तत्वेन इसंज्ञताभावात् ततश्च वृद्धत्वात्
छः प्रत्यये कृते न लुक् भवति कौशल्यस्य कुमारादिति रूपस्य अवतो फाण्टाहृतीया इति छात्रे रूपं स्यात् भागवित्तस्यापत्यं भागवित्तिः
अत इञ् तस्यापत्यं भागवित्तिकः वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलमिति ठक् भागवित्तिकस्य छात्रा इति विवक्षायामिनं तत्वाभावा
दणा तस्मात् छः प्रत्यये भागवित्तिकीया इति रूपस्य अवतो स्यात् तस्मादिष्टप्रसंगेऽपि बहुकालत्वज्ञादेरवण
ठकोऽलुकि फाण्टाहृतिभागवित्तिशब्दयोरिञन्तत्वादिञश्च लुक् भवति प्राप्नोति तिकस्यापत्यं तैकायनिः तस्यापत्यं तैकायनीयः फे।
कच्छ इति छः पक्षे दक्षस्य गोत्रापत्य वाक्षायणि फिञः स्त्रीतार्थप्रतिविशादे भाष्यकारेण नोक्तिनत्वात् निर्मूल इति प्रमाणिकाः तस्य
छात्रा इति विवक्षायां छस्य लुकि वृद्धाच्छः इति छः प्रत्ययः तैकायनीयाः तदुक्तं वार्तिककृता प्रयोजनं णठक्फ इति इञ्णः स
र्वेत्र इति वार्तिकम् इयमोरपत्यं मौपगवः इत्यण् ततोऽप्यपत्य इञ् औपगविः तस्य छात्रा औपगवीयाः इञो लुकि वृद्धाच्छः नवाऽत्र इञः स
तेऽपि लुक् स्यात् आशिरस्येव इति लुकः प्रयोजनं नास्ति वाच्यम् यूनो गोत्रवदतिदेशादिञो गोत्र इत्यणः प्रसंगात् तदतिदेशास

८
सि.कौ.

गार्ग्यायणानां समूहः इत्यादौ गोत्रत्वाद्वुञ् नयं भावप्रत्ययकत्वात् वस्तुतस्तु राजन्यात् वुञ् मनुष्याच्च इत्यादिनिर्देशेन तत्कार्याणां। सिद्धत्वदतिदेशः प्रत्याख्यातः इति जोक्तं विनाप्यौपगवीयाः इति सिद्धमित्युदाहरणेन तत् यत्तु वृद्धानादिभ्यो लुगित्यद हार्थम् श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्यः तस्य युवापत्यं श्वाशुरिः अत इञ् आपत्यस्य च तद्धितेऽनातीति यलोपः न च न य्वाभ्यामिति वृद्धि प्रतिषेधापत्तिः उणादीनामव्युत्पन्नत्वात् तस्य छात्राः श्वाशुराः कुलस्यापत्यं कुलीनः युवापत्यं कौलीनिः तस्य छात्राः कौलीनाः स्वसुरपत्यं स्वस्रीयः स्वसुश्छः तस्य युवापत्यं स्वास्रीयिः तस्य छात्राः स्वास्रीयाः एवम् अग्रर्थः कुलीनः स्वस्रीयः इत्येवं रूपाणां प्रकृ त्यत्वात् तदुक्तं अपि ज्ञाते किञ्चिद्गृह्यत एव गोत्रसामान्यधर्मस्यापत्यमात्रमिति न चाव्यापत्तिः गोत्रत्वेन तस्य दृष्टान्तविधा हि गृहणान् कुलादिशब्दानां च वचनविधानमित्याधिक्यात् कथमन्यतन्तु सकि विनिगमकम् गुरुवत्समत्वमात्रस्यलक्षणं विधायन्ना ल्यन्तगोत्रमात्रस्य अस्य लक्षणनिषेधस्यस्वीकारात् अत एवम् सूत्रस्य पदविविशेषस्यापत्यं गोत्रेष्वेत् तदेतद्वृत्तिनिदर्शितं अपि तिकञ्च तस्यलक्षणसामर्थ्यः काष्ठीनिः कापिञ्जलिरित्यादि तस्मादण् एवं सर्वं च प्रयोजनम् ग्लुचुकस्य गोत्रापत्यं ग्लौ चुका यनः तेनापूर्वमण् तस्य लक्षणि ग्लौचुकायनस्य छात्राः ग्लौचुकायनाः कपिञ्जलादस्य गोत्रापत्यं कापिञ्जलादिः अत इञ् तस्य युवापत्यं कापिञ्जलादिः फक्विदिभ्यो लुक् तस्य छात्राः कापिञ्जलादाः इमन्नण् एवं सर्वं कि इनश्च इत्यण् प्रत्यय्याद्दण्डत्वं आण्णः स्या न मागधीयत्वेनापि कार्ये गुरुवाहृद्वदिति विवक्षयम् वृद्धमिति पूर्वो व्याख्याणां गोत्रसंज्ञा ग्रुवसंज्ञया गोत्रसंज्ञा बाधाद्गोत्रनिमि त्तककार्याणां इत्येवमत्रार्थ अतिदेशारंभः गार्ग्यायणानां समूहः किंचिद्गार्ग्यायणकं गार्दिनाज्ञोषयम् ग्रसिनाधे तिपूर्वनिरुक्तसमूहे गोत्रत्वरणादिति वुञ् गार्ग्यायणमकिरस्य गार्ग्यायणकः स्यास्यमकिविनिर्देशे गोत्रद्विषाद्भिन्नो वृद्धल मितिवुञ् नचोक्तातिदेशासङ्ग्रहनिरुक्तमिपसम्प्रत्याख्यानात् इतोऽलगभावाद्गोत्रवदित्यतिदेशादिन् छोमात्रयं गोदोयता ञोपूनश्छात्राः औपगवीयाः इति ज्ञानस्मादितिवाच्यम् यथा गोत्रेषु युवप्रत्ययेनोत्पन्ने तथापूर्व्वमपि प्रागदीव्यतो र्थविवक्षायां।

ग्रवप्रत्ययो न भवतीति । स्वेदेशार्थे इत्यत्र सम्भावात् नद्यव्यवधानं लक्ष्यं संगोत्रत्वं इतिलिङ्गमित्यस्य विषयगात् फक्फिञो
रपत्यस्त्रीतिनस्त्यस्येत्यत्र फक्फिञ्प्रकृतिर्युवा हि वृद्धेति वचनेऽनेकत्वम् तथा च फक्फिञोः पालिकाग्राम्यसारात्रमादा ।
भौदेवृञ्ज्योऽस्ति इत्यत्रैवं यत्तस्य प्राप्तत्वात् गोत्रद्वृ इत्यप्रत्ययेफको न्मस्माभार्गीकस्मिन् स्वसिद्धविधिफक्प्रकृतेः गोत्रवृद्धावा भा
ए॰ वप्रलम्भोपांयणगोत्रं वृद्धोगार्ग्यायणाः इत्यादि न सिद्धेत् अथ युवासंज्ञायाः गोत्रत्वरिम्बोपाति देशः प्राग्दीव्यतः इत्यधिकारे
यु॰ गोत्रे यूनि प्रत्ययो भवतीति तत्राच तृतीयो गोत्रत्वातिदेशः । तदभावाद्यूनि सुगिति ताद्येषम् एवं गार्ग्यायणकस्मि
र्यस्मिंदः अत्र स्त्रीत्वमिति कृतम् तत्र त्वदुक्तम् अत्र आवस्यक लौकिकपरम् गोत्रादिति सूत्रे भोजनमसम्पुयोग्रं ।
हरेलौकिकस्य हरेगोत्रस्य ग्रहणमिति तथाहि गोत्रसंज्ञायाः शाक गोत्रं नादिभ्यः इत्यतो गार्ग्याद्युत्पन्नस्य प्रत्ययः ।
मनुष्यशब्दयोः तत्र स्थगुराघत्र म ... नोऽस्मिनात्यस्तोग्रव्वेति सूत्रमत्रयोः वृशाष्ठो पतञ्जलिभाषितस्तु ग्रहणम् ।
तत्राप्यपितृत्वमिदं किं प्रत्ययस्तथ्यानुक्त्वा विधानेन तेन वृत्तात्पत्ने युपत्याधिकारेणतरेव गोत्रादिलौकिकस्य ग्रहण गोत्रस्य
मिति तथा च शाक्समनुष्यशब्दयोर्गतिविशेषवाचिनालौकिकगोत्राभिधायकत्वाभावाद्वोत्रतितापांयुक्तोत्रप ।
अत्राह यत्काष्ठ्यांपुत्रत्रिधानसार्थकं लौकिके च गोत्रमपत्यमात्रं च तेन पुत्रप्रत्ययोतापिनो गल्लत्वायुगादः सत्त्वा ।
द्वाग्र्यांयणकमिमादिषिद्धम् तत्रतथापि उपगवेऽस्मत्स्त्रा उपगवीयाद्यमन्ताविभोगोत्रयस्याश्मतः नद्यसा
मूर्धिकमस्यमाययस्त्वापकम् समानो यपेन्नादितिवाच्यं गार्ग्यायणो नाकिंचिद्धर्मायणक गार्ग्यायणाभक्ति
रस्यगार्ग्यायणकरतिप्रत्ययेन युक्ते: नचवृत्स्विधिविषयकेत्यपकंवृत्त्वमो मूर्धिको गोवात्तितायत्सुतिवाच्यम् शा
लेके रत्नस्त्वात्रः शालेकरमयत्रो गोत्रमयेनोन्मपपत्ते: शालेकोऽपत्यमितिवाक्याद्राक्नतिगणनादिम् पैलादिषु
शालेकिशब्दपाठानिपातनाल्लुलकारेण: तस्मादेवनिपातनाद्वोत्रपितशादिभ्यः फाशिमत्तेनेत्रो नवाधः तनोयसिसो

सि. ८
सू.
२६

स्त्रीतिरूनिफक नमस्पेत्यादिनाल्वक इस्ते मेव इत्नागोत्र इस्य गोत्रो विद्दितायस्त अतियाख्यानात् फक्किञोर्यतवस्याम् ॥
सर्वेणानिमिमामस्य विकल्पविधाने प्रागदीव्यतीयेनादो विवदिते प्रवार्थयो: फक्फिञोर्वानुक कतस्य गोत्रापत्यकाम: गर्गा
दिभ्यो यञ्प्रवापत्यस्या स्त्रयन: यस्मिन्नेष्वेतिफक् तस्यञ्च्छः कातीय: कात्स्यायनीया: यस्कस्यापत्येमिमेत्रयास्क: शिवादिभ्यो
ऽण् तस्यापत्यं युवा स्कीया: यास्कायनीया: ॥ तस्यापत्यम् ॥ युञ्छंताल्कृतसेथे: स्वमर्थादपत्ये युंकावस्थायां स्त्रप्रत्ययवास्तु: उप.
गोत्रापत्ये नत्वेवमपि उवस्थापत्यमितिसमासेनस्यात् समासेनतद्दितस्यनिमित्तबाधायत्ते: उत्सर्गापवादयोर्महाविभाषया विकल्पे
पवादनिर्मुक्ते उत्सर्गो नस्यनुमानात् प्रश्नवार्त्तिकम् नत्वेदमिमपत्ये पिबाधानार्थं सूत्रे भवेत् उत्सर्ग: शेषएवास्मै इदामस्य
प्रयोजनम् अपमर्थ: तत्त्वेदमिमने नेदापत्येपि युञ्सिद्ध: इदंपदेनस्मृद्दविकारनिवाक नामिवापत्यस्य युपसंग्रहात् स
माथानमाह बाधनार्थमिति यद्यपिनस्यापत्यमित्यन्नार्थमावश्यकं तथापियोगविभागसामर्थ्यात् बाधक बाधनेसिद्धे यो
गविभागाभावेपि अदंताद्दिप्रकृतिविशेषसंबद्धस्यैवापत्यार्थस्येनादिप्रत्ययविधावनुपयोगात् प्रकृतिविशेषानवच्छिन्नाप
त्यार्थ: शेषएवस्यात् इञादिप्रत्ययविधावनुपयुक्तत्वात् तथाचभातोरपत्यमित्यादौ शेषिकोण् उदाहृत: स्यात् योगविभागे
तु प्रतन्त्रस्माचपत्यप्रत्ययविधिवाक्येष्वपा: प्रकृतयो विशिष्टतोपातान्नसामथ्यि तस्यापत्यमित्यन्नापत्यप्रत्ययविधौन
च्छेदेनोपयोगात् कश्चिदपिप्रत्ययमार्थ: शेषोनभवतीयति तत्रञ्चसन्नससंन्निधितिसम्बद्धार्थ: ॥ एकोगोत्रे ॥ गोत्रएकएवा
पत्यप्रत्यय: स्यात् उपगोर्गोत्रापत्यमौपगव: गार्ग्य: नाडायन: अनंतरापत्यमवस्थानापत्येपियुञ्त्यन् कौफवप्रभवति न
तु गोत्रापत्यअनंतरापत्यप्रत्ययांतादनन्तर अपत्यसमसंख्यानोपत्ययानामसंगत: एकमात्रप्रत्ययार्थमाहभोयेशनीय
नाम् तथाहि इहपौत्रप्रभृत्यपत्ये विवक्षिते मूलप्रकृतिभूतात्गर्गादेरेवप्रत्यय इष्यते नत्वनंतरापत्यवाचिनोगर्गप्रभृते:
नापिगोत्रप्रत्ययांतात्गार्ग्यादे: इति गोत्रप्रत्ययांतादेवप्रत्यय इष्यते नतुमूलप्रकृतेरनंतरप्रत्यय: स्त्रियांतु गोत्रकार्यम

औपगव: कृतसंधे: किं
सौत्रियति: सामर्थ्यो कं
बन्धुत्वात्पत्यसंबंधेन
प्रत्ययानामि अपत्यवाचक
इद्दनुन्नात अत्र त् वैतिकिं
पदवाक्यसंयोग स्मा
त उपगोरपत्यं

वर्तते
तनं यदयस
इत्यत्र सा
तार्थ सर
अनामत: ८

वध्यते न तत्पुत्रकार्यं स्वेनाङ्गस्त्वस्थितिः सेयं स्मृतिद्वयेन कथं विप्रतिपत्तिर्निवार्यते लोके तावत् स्वार्थवित्तेनापपद्यते
रक्षते पितामहस्यान्तेनोद्धारक्रमासीन रुद्रकेन विक्रमायमिति हृष्टेपितामहादिर्दिव दत्तस्य पत्तदमस्वेन स्वयति न
तु समेति लोकस्य व्यवहारगम्यस्य शास्त्रार्थः नन्वेकमपमपविरूपपितामहादीनां सर्वेषां संबन्धिपर्यन्तिनु मर्हति अपसंसो न
प्रभृतिगोत्रमिति सूत्रे गोत्रमूर्तिशाङ्ग्यापमशाङ्ग्यसामानाधिकरण्यदर्शनात् गोत्रत्वेहि पितामहनिरूपितम् पितामह
हनिरूपितापमलस्य गौरैरुणीकारेवतत्सामानाधिकरण्यमनुपपन्नं स्यादेवमपि गौतिचेन्न गौणलक्षणावात्मसमर्थ्यपिअप्रामा
णत्वात् तस्मात् गोत्रपदस्य गोत्रसमुदायपरतया गोत्रसमुदायेषु समयसमुदायोऽनेन वार्यते नन्वेकोऽगोत्रस्यारम्भेऽपि अत्र
नरापमप्रमयोर्ताङ्गेश्रमयः स्यादेव नियमस्य तत्समानीयायेत्तनया गोत्रप्रमयोर्नादमस्य गोत्रप्रमपयस्याहृता
वपि अत्र नरापमप्रमयोर्तानाङ्गोत्रप्रमपयस्य रुद्रत्वात् तस्मान्नापमादिस्वेव मन्त्रणीये आपमा[illegible]विधान
दपमप्रमयोर्नादपमशापयोन भवतीत्यर्थः यदापत्रीपमश्रुतिवाक्यं अपमरताने कस्यैव विधानादपमप्रमयोर्नादपम
ते प्रमयोर्नास्यनेन वा रविते शास्त्रत्वात् एवं गोत्रे गर्भादेर्धेत्र् तस्मात् जनकस्येवापमपारामृत्वप्रक्लृप्ते गर्भादेरपमापप।
वत्वसंबन्धाभावात् नचगर्भादिस्यापयमिति विधानसामर्थ्यात् भविष्यतीति वाच्यम् तथाप्यनेन तरापमसावकाशा।
नामप्रणीतानां मूलप्रकृतेः रूपत्वादेर्गोत्रापमपत्रग्रस्तिप्रसंगात् नैवैकोऽगोत्रस्यैव नर्ह अयं तथा सति तस्य नियमार्थं
लात्तु पपन्नोऽसमयपरम्परापन्नेर्ईरीरत्वात् तस्मात् परमप्रकृतेः स्रोतसनिर्वक्रसोतिवचनमारंभणीयं नैवं समपिगर्गा।
दिगोत्रेण समभपमापमवड्डासंबन्धाभावादनेनैतत्तादृवस्यैव वचनप्रामाण्येन परम्परासंबन्धेनान्वयोपपत्तेः यया
मास्तु शातातसंबन्धवचनस्य वा रितार्थं परम्परासंबन्धाभ्युपेणप्रमयोस्सतेर्इदेयत्वात् अथ यद्याकपोतस्यतद्वपव
स्यत[illegible]कारस्य वा वायवीविकारो वा तस्मामेदोपचारात् कपोतविकारत्वेऽरुदवयवत्वे वा प्रियमकापोतत्वस्वीकारात्स्यपहृ
दि

सि॰ पनार्थं जितस्मृतस्तुप्रसंगादिति तद्वचं यस्मादाप्नोयते तथेदानीमपि पञ्चमे गोत्रापत्ययोर्वा भेदो वात्स्यादि यस्कप्रभृतेरपा-
स्व त्यविषये गोत्रशब्देनाभिधाने संभवति यतेन सूत्रितं तावद्धितेषु प्राग्दीव्यतो विवक्षमाणादौ यो विनिश्चयः गार्ग्यापत्यापत्यस्याऽभेदो।
यदा अपत्यगार्ग्यायणशब्देनाभिधानं तु शक्यत्वात् अत्रोदाहरणं पितृतारभ्य इति चेत्सत्यम् अपत्यविषये भेदोपचारात् प्रयोगानति प्र
संगापत्तेः तथा हि यदानन्तरापत्ये तावद्गोत्रे वा परकपव शस्यपस्त्रीपगवाद्यात् बहुत्वे भेदोपचारः यत्र तु तद्देवदत्तो योऽङ्गवा
रपत्यं गार्ग्यादावनन्तरापत्येऽस्मिन् गोत्रापत्ये च यत्र अप्रमाणत्वात् तत्र हि गार्गीगार्ग्योऽभेदोपचारो गार्ग्यायणादयस्य योवा ना
घः गार्ग्यौ गार्ग्यास्ते गार्ग्यापत्यगार्गिरिति सेवसंसगात् गार्ग्यस्य च नैव अप्रमाणत्वात् तत्रः गार्ग्यापत्यं गार्गिरिति अप्र
यतिलादवश्यात् नच गार्ग्यादिभ्यो यञिति वचनसामर्थ्याद्गार्ग्येऽपि विधानं तावद्यम् बालिकस्य गार्गिरिति स्मृतत्वादपि
रीयत्वात् तस्मादनपत्ये तावत् निषेधः परमप्रकृते गोत्रत्वविवक्षेति सिद्धम् किं च स्त्रियां विवक्षितायां धर्मेनैकप्रत्ययान्त
निमित्तः तत्र सति तत्रापत्यमात्रे स्त्रियां वा गोत्रे स्त्रियां वा नियमप्रसंगाभावान्नामर्थ्यात् गोत्रप्रभृतिरपत्यं स्त्रीत्वहते प्रवर्त
तयावगोत्रसंज्ञाबाध्यते वार्त्तिककारेणाकसंज्ञादिकारेष्वेवेति पठितत्वात् सूत्रकारेणाच प्रवर्त्तनायां न शब्दस्यपा
ति॰ १ दानयावस्त्रियामेकोगोत्रे निघमस्य न शब्दस्त्रियां यप्रभृतेरपत्यस्त्रियां गोत्रसंज्ञाविरहात् नापियोयाह स्त्रीमस्त्रियां त्रि॰ ^
सिद्धेः ततोऽपगवस्यापत्यं स्त्री औपगवीभवेन्नस्यात् तदन्तादितोमनुष्यजातेरितिङीप् प्रसक्तः गोत्रं च चरणैः सहेत्य
नृ॰ त्रप्रास्त्रीयगोत्रग्रहणात् स्त्रियाः गोत्रसंज्ञाया अभावात् यद्यपीनश्यपत्यं नमनामर्थ्यमिमुक्तं तथापि तद
नपेक्षितत्वं किंचाजीवदपत्यार्थं चास्त्रियामेदयनादिगोत्रप्रत्ययः स्यात् पौत्रप्रभृतेरपत्ये जीवदपत्यार्थानतस्मात् किं
लपत्यसामान्यलक्षणएवप्रत्ययः स्यात् किंच तयोर्दिनाद्यबस्त्रियेण मादावपत्येनिघमात्तत्र सहलोगार्ग्यायणः
स्यादपत्यं गार्ग्यायणेन स्यात् तत्के सूत्रं वा तदिते प्रागिति नूनादपि तु रेखापत्ययोगात्तिपदे नियमः तथा गार्ग्ये

गापूर्विद्रतिसूत्रस्यार्थसंभवात् अनेनैवोद्धृतिगोत्रायामप्यस्मिन्नेव पारिध्यानानर्हत्वात् अतएवोद्धृतिगोत्रेणान्तरा
स्यां तापमवलोक्यैवाभावाद्यागः समसगोत्रविधानसूत इतिकथमयं दोषः निवृत्तगोत्रसमानप्रवरसमवायादितिसमर्थयन्
ये कौशोगात्र इति सूत्रे तथाप्युक्तसमवायस्यसुवर्णसमवायस्याप्रवराश्रिताद्विवाहदोषोगोत्रात्गोत्रान्तरप्रवेशात्सगोत्रेस्मैं।
गोत्राद्विवाहनीतिनियमार्थमेवगोत्रापूर्वनीतिसूत्रम् तथाच द्विविधाकरकान्तरपत्याश्रितिसांनर्हिते शास्त्रविरोधः।
नैवकन्यात एवंप्राप्तेविशेषः सर्वेषामपवादोपन्नवञ्चवन्नत्वाः सेवेषु स्वपतनहेतवंप्रपमंसितिपशिर्दे दशाष्ट
स्थानककंपस्युद्दे शूद्रानविदुरवसमागमितिदित्तिवचनात् अनुपूर्वान्तर्वैश्याहनपरं दशाप्रस्फाश्रयस्मिन्दशास्रकथं
सन्तकेमपराधे बहुर्वीहिः दशाप्रकृतान्तकोपस्मिन्नितिपुनर्वहुव्रीहिः दशासप्रकृतेष्वपुरस्पविवाहिताः शूद्रानसे।
तीमर्थः शूद्रावेदीपत्नस्नेत्रकृतसतनपरस्यचशौनकस्मृतौमन्मानदपसतयाभृगोरितिमनुः अत्राग्निगोत्रसमर्थो।
गतेशूद्राविवाहः पानदेवारितिपूर्वार्थार्थः एकस्मिन्नपतिते सर्वेषांतथात्वमिति प्रथोरेकस्यैवसर्वेषामपतनेरत
सारपमनकमितिगम्यते नत्वामेपामसपासिद्धतयाकथंतथात्वे इतिवाच्यं पौत्रोमसौपुत्रोस्मादनसेवयापारता
न घपपितनकेपतिरिथवातिलमहद्वालायसमपमसिद्धवृत्तिलेनशृथ्वते नदमयासिद्धपुत्रेपतितिपूर्ववर्तिनगरपव
पौत्रसमतिपूर्ववर्तित्वेनशृथ्वते नदमयासिद्धपुत्रेपतितिपूर्ववर्तित्वमपृष्टौमात्रवस्यैव पुत्रपौत्रेपतितिपूर्ववर्तित्वशरदति।
यस्मात् तथाप्यनन्तरस्यासिद्धेपिव्रामस्यासिद्धिसादृश्यमेवाम विवक्षितमवराप्तत्रयोपादित्तिनदोषः एवंत्रापत्यसपौत्रस
मृतीति सामानाधिकरण्येनपिमाप्रेत्यस्येनसंगच्छते सर्वस्मिन्नुपदेश तदोपचारिकमेवस्यात् यत्तपितामहादिर्दवदा।
पृ २ नादिकमेवापादितकायायामपरिशाति नास्मानमिस्तुकेनतदस्मात्तममिप्रायम् कस्यापमिमादित्सामान्यश्रुत्रेपिविशेषपर्यव।
सानोपपत्तेः गोविशेषस्यापिगोपश्यपत्तीतिसम्प्रदर्शनात् तथाचगार्ग्यस्यपौत्रप्रभृतोगार्ग्यगार्गिसार्ग्यायणिरितिपितामहस।

९
पूर्व इत्यस्याग्रजार्थ
विधानमितिकृत्य
ये अन्येषामपीतिदी
यत्वंच अनूकपदमनु

८ त्वयोगाद्वा गार्गिगार्ग्याभ्यां प्रतियोगमाभूत् गर्गशब्दादेव यथा स्यादित्येवमर्थमेकोऽगोत्र इति सूत्रं नन्वेकस्मिन्नासामान्येनोक्त
सि. त्वादविशेषाननवबोधापत्तिः एवं पदेन क्रमेणासंबंधविवक्षायां गोत्रपरम्परायां प्रत्ययपरम्परासंयोगकल्पनेति निय
सू. मयपदपरम्परकृतस्तेन प्रत्ययकृत्यप्रत्ययश्च भवतीति निश्चयविशेषनिर्णयोपपत्तिः कस्मिन्नपत्येनेकप्रत्ययप्रसङ्गभावे
न नियमसैव पर्यायं च प्रत्ययस्मिन्नपत्ये प्रकृत्यंतरात्प्रत्ययान्तरस्यैव प्रसंगात् अणोऽनादत इञ् इत्येतावता नैवाप्रतिपत्तेः इ
ति फक्किनोर्दीर्घानयोः प्रत्ययमालाप्राप्तौ नीतिमांद्यम् दृष्टावयवार्थप्रत्ययदर्शनयोः संबंधः न समवायाद्यानयोरर्थः
अनेकप्रत्ययापत्तीनामर्थेदृष्टान्तविवक्षायां प्रदर्शनाभावात् इति चेन्न गर्गाद्बहुत्वेऽपि गर्गादिलिंगादर्शनेऽपि तापसत्व
प्रसिद्धान्तेऽस्वीकारात् यदा गर्गशब्दात्प्रत्ययस्तदादोषाभावेऽपि गार्गिगार्ग्यशब्दाभ्यां प्रत्ययोत्पत्तौ दोषः स्यात् नि
यमार्थमेव गर्गशब्दादेव प्रत्ययोत्पत्तिरभ्युपगतायेन अनेन गार्गिगार्ग्यशब्दाभ्यां प्रत्ययः इत्यतो यत्प्रत्ययनतया न
दन्त्यप्रत्ययं न तेन सोऽनेकप्रत्ययापत्त्यानियमविरोधप्रसंगात् एवं च दैविगोत्रशब्दस्यैकमात्रापत्यवाचकत्वाद
भाद्विरस्य प्रकृतिकस्यैकस्यैवापत्यप्रत्ययस्य प्रसक्त्या नियन्तत्वाभावेन नियमानुपपत्तावपि अपत्यपरम्पराविवक्षा
यां प्रत्ययपरम्पराप्रसंगसत्त्वान्नियमसार्थक्यं न च नेम अपत्यसमुदायस्यैव नियमोऽत्र प्रमीयते तस्मिन्नेव च
ससामान्यनियमोऽत्र भविष्यति अपत्यमपत्यं गोत्रापत्यपरसामान्यविवक्षितेऽपि प्रकरणवशेन विशेषपर्यवसानात्
तथा च गोत्रापत्यसमुदायपदे अवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशात् अनेन अपत्येऽपि प्रभृति गोत्रमित्यत्र
क्रियावत्त्वेनापत्यशब्देन समुदायस्यैव गोत्रपदार्थत्वे बोध्येन कश्चिदनवयवार्थो विवक्षितमाहुस्ति: संप्रदायप्रवृत्ताः प्रा ८.
क्षाश्ववयवेऽप्यपिप्रवर्तनस्य इति मायाविरस्य : एवं घायिपौत्रप्रभृति अपत्यविवक्षायामेकप्रत्ययः कर्तव्योन
त्वनेकः इति तेन परमप्रकृतेरेव प्रत्ययः न त्वनन्तरापत्यप्रत्ययान्तात् इतीयात्यवनेऽपि वाराकथमनदिति गाभ्रम्

पक्षतासंबंधमात्रि.ननूपपत्तेः यत्किञ्चिद्रूपेणैवत्वे ।सामान्यपक्षतावच्छेदकतावच्छिन्नं मूलप
कलिकाप्रणादिसमयसजातीयसमयविधानार्थं तथाचास्मिन्नसिद्धवाक्यकालेऽनायसेत्, इन्नवादिन यन्नतापन्
इतिहासं सवाप्रणादिलोपसंभवेनानेकसमयप्रश्नवणादेरनापत्तेरिति ननुनाग्रायतनाद्यतीतस्फाटिकोपप
समानाद्यसंस्थाद्येनन मूलप्रकृतेर्यः समयस्तदसंयोगेन समयानां लोपार्थमेवैकोऽतो ग्रन्थितिस्त्रयमस्तु मेवं नतं
वेद्यानिषमस्यैवतत्तुत्वात् यद्यत्रकेश्चिदेवानिषमइतिनसंगाग्रात्रिसमयोभवतित्यियोनेतियोगविभा.
गसंज्ञाबाधकमात् किंत्वपसत्ताशामलत्वणपवप्रमयः स्यात् ततश्च ग्रन्थितिमोक्षलक्षणाः समयोनुस्यात् पुत्रसंज्ञायाः
मन्त्रसमायतनश्रमार्थांच्छलदित्यतिर्कीष्टच्छस्त्रनस्यात्ताम् ततश्चगार्थ्यपस्थापसंस्त्रीतिगर्गादिभ्यो मात्रइतिपन्नो
गंस्थापत्यमितिवाक्यमेवस्यात् मेवं स्थितान्वितिनिर्मसविधानात् तथाचगार्गंश्चत्राव यन्निज्ञोस्थितिफलं तस्यापि
मातागिमक्षत्वेतनन्तस्त्रेनयन्ताश्रय ग्रकृत्यदर्थंसिद्धं नन्वेवमणोपगावस्थापसंस्त्रीमन्याणितात्मन्नस्न तस्याक्षच
नेनत्वक् तमर्थस्त्रोवणाणाइयपसर्जनत्वात् नन्वेकेनेनयनाश्रयवमस्यमस्यपार्थ्यमस्थितविशेषणत्वात् हिरण्यणानिति
गीयूस्यात् इत्यर्थस्यैवस्थानसंबंधात् तथान्तुपसर्जनाधिकारात् तच्चप्रमत्थेतमेवकृतेश्चप्रमयार्थबाधकत्वात्।
णांतस्यातुपसर्जनत्वादेवतत्र डीषभवित्यतीतिवाच्यम् काशाकृतस्त्रिनामीमांसाकाशाकृतीदृत्वेष्टमण्
तामुधीतेकाशकृत्स्नाबाह्मणीमयातिषस्येमान तदधीतेइतिप्रणःशेकादितित्वक लक्त्रित्तनुकीतिङीपोत्व
क् यथापणांतस्यापेक्षसकोतत्वादनुपसर्जनत्वात् डीपोऽवीश्वात् मेवं यथप्रमातृममममाग्निसङीपप्राप
तिः ग्रोकेवानाद्यः तस्य लमत्वात् नोतः तस्मात् तत्रोपज्ञमतत्वात् तमनाशमकल्पहमेवशास्तस्यचवितार्थत्वात्

सि. ८ दाम्नूर्व्वेनोमन्नः इतिवैधर्म्म्यं यद्यप्याविष्कालितानोऽन्नमापिष्कालेतदधीते आपिष्कालाव्रात्नाणिमन्नप्रतीवापर्न्निर्डुर्वाया न
स्त्र याचान्नुपपन्नेणमाण पर्वंविष्णोपर्णांनत्वंमनत्संमापगर्वीतिनसिद्धति तथाश्रिवस्त्रमाणोदापादेवमपिनेह्रस्निद्धिते
तिभाषाभिमायः नेनोपगवीभार्यायम्न्नस्तेऽपगवीभार्यंइत्यत्रजातेस्त्वतिप्रुवद्भावनिषेधोनस्यात् गोत्रसंज्ञाविर
हेण्तातित्वाभावात् मैवं वृद्धिनिमित्तस्यापनेनतत्सिद्धेः ननुस्त्रुचुकस्यापमेस्त्रुचुकायनिःशाचामहूदादितिफि
न् नदेतादप्तोल्कुकिकियमाणेइतोमनुष्यजाते यितिङीपतस्यात् नचसंवेत्ताकिन्नर्थादिमेवमविष्यतीतिवा
च्यं पुंवद्भावनिषेधस्यतथापिदृढ्लभत्वात् जातित्वाभावात्किंनोक्तंद्वृद्धिनिमित्तत्वाभावाच्च पर्वास्त्रियांपुंवद्धम्न्यपसल्
गण्यपिकोवि पेयइतिगारवम् एतेनगोमैत्रवरणेः सहदन्त्ययोगात्पदस्यापत्यंमोत्रमपरंतथापार्णीयगोत्रत्वाभा
वपिजातित्वसत्त्वेवेतिङीषः पुंवद्भावनिषेधस्यचसिद्धावधिनतनिर्वाहइतिशमेसिद्धांतः अस्त्रियामितियोगा
विभागस्तत्रस्मूनीमन्नुवर्ततेनप्रविभाषाचेयं तेनपुंवस्तायामेवस्त्रियामित्पपत्तिष्ठते तेनपुंवस्तायामस्त्रिया
मितिपर्युदासात स्त्रियांगोत्रमंत्तेवप्रवर्ततेइतिएकोगोत्रइतिनियमप्रकृत्यासर्वैष्टसिद्धिःस्यादेतत् नापस्मारि
तिहृत्तर्णीये श्रपमप्रत्ययोताहपमस्यमपानमवतिइत्यर्थः सत्ताकारिष्यो वाम [illegible] यामनितिवसत्या फलव्यप
देशाद्वेनव आदिवृकृषाः सत्ताकाविर्णोगर्गादयस्तेभ्योपमप्रत्ययो [illegible] भवतीत्यर्थः नेवेगार्ग्यायणः
वात्स्यायनइत्यादेरसिद्धिः गोत्राघ्नेत्रत्येनतत्सिद्धेः सत्ताकाविषद्दणेवावयपकंजातिसंज्ञासंबेनानुम्यः श्रम्मय
वारणार्थं श्रमयाकाकस्याप. नवानामपमेसंबेवामपनमिसादावपम्यमगवापतेः नन्वपमविशेषवगमा
पमहृतमर्थः श्रमयार्थविशेषणाग्रदोपत्ते सचविशेषोजातिसंवेधश्रतीमिवधर्वीपतइत्यत्रस्यानुपलायमवद्भा
वसंवेधविवेदेवनानि काव चमानकृपपस्तापविशेषणात् नदस्रत्म येनेवदेनेनेकः काकमनेवदिनीयादिः

रणीति गुणे साध्याश्रयस्याकांक्षितत्वात् सामर्थ्याभावात् एवं नाम्नोपि सर्वनिर्दिष्टसापेक्षत्वात् अन्यथानापत्तिरिति चेत्
मैवं कारकत्वाश्रयमिमं जनकस्य सख्यानविशेषणादेरनभिव्यक्तिः द्वयोर्यत्काकुस्थापत्त्यक्रमरस्थापत्त्यभिमादिकाकवः
हेतेर्यपि द्वौ रत्वात् प्रकरणादिवशात्संख्याशाब्दे सेव विशिष्टसंख्येयपरतायां सापेक्षताभावाच्च अथ मन्वभिधाना
द्वकाकस्यापत्त्यभिमादौ न नियमवृत्तिः यत्रत्वर्थप्रमयपत्नसमालादिष्वेविप्रमयोमन्ते विष्टत्वात् ऊनमुखरतिमा
श्रुतिः केनकापि नलिः क्षणः श्राद्धे येनवदहस्पतिः सन्तसमैयात् इतिदर्शनात् अद्वैरपत्यसाहेयः इतस्माति
नश्वेतिक्रम कौविंविति जाह्नादिनादिन् नादायनिः यादायनिः कैमायनिः इदीवाह्वादितिफिन् इस्युक्ते तथा
विविशेषत्वानार्थं नाणमादित्तिवा सत्ता कारिष्य इतिवाम्नलच्छ्रुपकर्तव्यमितिसूत्रेवपत्नः स्त्रियां तस्य गोत्र
गृहीतकर्त्वेयेष्वणस्यैकत्वं यस्यप्रभवती सर्वः श्रममांतान्यमर्थान्तरेष्वमौ वामनानियमविरोधात् गार्ग्यायण
दीन्त्समासितत्वात् गोत्रग्रहणेविएकग्रहणस्यक्षेत्रविशेषणानन्तु श्रमयस्यैकत्वात् ग्रहस्येकत्वावाची प्रयमाप
स्थितत्वाक्रमाह्वः श्रमप्रकृतिमानयः नचैकइति द्विलिंगनिर्दिष्टविशेषः शब्द इति विशेष्यापेक्षत्वात् एक
वदत्वार्थारोपणमित्यस्येवा रमप्रकृतिस्त्रमत्वैसाधारणीतितत्पवप्रश्नः प्रत्ययान्तात्प्रत्ययान्तरेऽसमौ प्रकृतेन
गरवित्प्रमयोस्तथिप्रसंगेन्नियमविरोधात् तस्मात्तत्रैवप्रसेनग्रुंततइतिप्रामाणिकाः सन्तः अथवा लोके प्रथमप्र
द्वसमानार्थैकशब्दोऽस्यपते शास्त्रेष्वेकेग्रन्थस्थाणाइत्वास्यप्रथमाग्रन्थस्थाणाइतिव्याख्यानात् तथाचप्रथमाप्र
कृतिरपसप्रत्ययप्रत्ययान्तादयतीत्यर्थः अस्यापेक्षौ एकमानथेमादौ न एकशब्दः संख्यावाचीनन्तु प्रथमप्रवाचीय
एकस्यविवेकस्य प्रतीतेः यत्तु केचिदिदम् समर्थानां प्रथमादिन्यधिकाराद्ध्रुवप्रथमात्त्वप्रातिपदिकादपत्यप्रम
यइतिव्याख्याय समेकग्रहणसामर्थ्यमितिनविस्मयम् नन्वेवणावाक्यपेक्षसप्रायप्रसोमानत्वादन्वा

कि॰ ८ पसमाश्रोपत्वयाधाद्यमस्यविवक्षितत्वात् पदमात्रिस्यभावेप्रत्याख्यानाच्च॥ सोत्रायुग्मसंख्याम्॥ प्रत्ययमात्रैकः
सू. प्रत्ययोगोत्रप्रत्ययांतादेवस्मात् नत्वमूलप्रकृतेरनंतरापत्यप्रत्ययांतात्स्वार्थिकांतात्तन्निरूपितस्यापत्यत्वस्य।
सत्वेनतेभ्योपिप्रत्ययप्रसक्तेः सत्वात् दीक्षितास्तु पितरेवापत्यमितिपक्षेनतद्दृष्यं पांतादितिवाच्यं येनत्वमू ग॰
लप्रकृतेरनंतरापत्यात्वप्रत्ययप्रसक्त्यभावादित्याहुः केचित्तु नत्वसेपंचमोदर्शनंतस्मात्तीयादितिरूपितापत्यत्वविरहात्
तदितद्वाग्रांगार्गशब्दात्प्रत्ययाननुपपत्त्याविशेषणेमेवेदंस्तेयस्यात्सत्वनियमार्थं तथाचप्रत्ययसूयांतादपिप्रत्यशति
यात्मनेदंत्राननयापत्यत्वोक्तिनस्तरेणाम्नर्थप्रतीघः यत्तु गोत्रादूनः स्वार्थत्वेपकल्पाशनप्रत्ययविधायकत्वेदित्यस्य
नियमार्थत्वेयात्रिमनकोपिदोषइति तन्न प्रागुक्तोपालाभावादित्याहुः नवा अगोत्राद्यूनेवेतिनियमः कृतोन।
स्यादितिवाच्यम् प्रावश्यभावात् नवषेत्तिकाद्वाद्यपत्यवर्तेइतिवाच्यम् गोत्रेजाद्गर्गायतेनात्रादिष्वात्रंतंत्य
तोयप्रत्ययविवक्षायांगोत्रप्रत्ययस्यानुविधानसामर्थ्यात् इकनियमपरत्वेजातिष्ठा पूर्तोयस्यगोत्रप्रत्ययांता दू
दनुपपत्तिप्रसंगात् प्रत्ययामित्यस्याद्विगाप्रत्ययसंज्ञानकिंतुगोत्रसंज्ञेवमर्थः इत्थं सूत्रपदवाक्यःकेचित्तु पु
वसंज्ञाप्रत्ययवाद्विगामितिपक्षेलोपसंज्ञेकवाक्यतापत्तस्यपंचदाषस्यसंज्ञाविधायकपदितंयुक्तत्वादित्या।
हुः प्रत्ययज्ञ प्रत्ययइतिप्रातिपदिकेविशेषणाननुसमर्थं इत्ययोः तांगावापत्यमितिमादेः पदान्तरस्यसमर्थस्याका
ंतत्वाभावादितिप्रायमातिपदिकादितिसूत्रेउक्तं तथाच प्रदंतेयन्यत्राप्रातिपदिकंनत्वंप्रकृतिकापत्यत्वादयन्ते।
षेइन्नप्रत्यादित्वर्थः तवितःतपरःकिंप्रभेद शाद्वात्पदेत्वाल्माभून् तेनप्रभेदापमंशाभेयइत्यादि अदोयत्नोदाया
दयादेभिरिस्तीयप्रत्ययिकोएव प्रपत्यत्वविवक्षायांतदापरपतिप्रत्ययःकान्दः इत्योहृदाहृस्तम्भापिनपितेनविष।
तिपेधेनेनावकाशप्रकः वानामधेयस्येतिप्रदसंज्ञाविरहपक्षेउदीचांवृद्धादगोत्रादितिफिञादातिव्याप्तावका

यत्र फिञोवकाशस्तारायणिः मद्रादीनां वृद्धत्वात् तावकस्माभिति कथं ह्याम्पृथग्ग्रहणं संयोगपरत्वात् ... अत्र तावकायनिः
सामितिकायनिः फिञोवकाशः त्वष्टायनिः त्वष्ट्रायनिः इञः यादृश एव नच्चष्टा घामहस्तानिमित्तं लभिन्नस्यापिदाः
हितिमद्रमके: कथं तल्लिङ्गकारणं विपर्ययतिवाच्यम् प्राचां मतेन वृफिञ्प्रसंकावयुदीचां मतेन तदभावात् स्वस्व
कशब्दाद्गृहणप्रसंगे मुद्गकायनिरिति फिञ्बनेवनच्चदादिरिमस्ये शाचांमतेवातिकः फिञादेवेतिवाञ्चवद्धलव
चनेननतदारप्याना नदाजमस्ये मोचिषतिवचेन तदाजस्यावकाशः यद्गाकः यद्गाकोरवस्यमितिनिनपरयहणात् त्वा
त्रियादम् दांडिनायनादिस्त्रे निपातनाटकारलोपः इञः प्रागुक्त एव पाञ्चालः वैदेहः वैदर्भः इत्यत्र भयप्रसंगोपर
त्वादञ् बाह्वादिभ्यश्च ॥ इञ्स्यात् बाह्विनिकृष्यविशेषस्य संज्ञात्वाद्दविः गौगुणे यतेनकेवलस्य वाद्यरवस्य योगाभा
वान्तदंतविधिर्नांसौ बाह्वादिरितिमाधवोक्ते निरस्तं भाष्यादिविरोधात् जानंति बाहुविमार्ष गोतमस्याप्युलायनस्य
चविरोधात्स लोमनुशब्दस्यैव गणेपाठेपिसामर्थ्यांत्तदंतविधिः उडुलोमशब्दस्य बलोमानियभ्योस्ति उडुलोमपुत्रः
लोमानीनतोरपत्यं ओडुलोमिः शारलोमिः नतु इतिरतिरिलोपः ओडुलोमाः इति बहुत्वे बाह्वादिश्च भृतिषु पे
होदपांतेनोत्र भावेलौकिकेनतनोमइवेत्यमतिषेधोवक्तव्यः प्रभृतिपर्यवसमाणार्कृत्तनजादिपदम् नेनपुराणादि
शब्दानामेव बाह्वादीनामेवदस्मादिदिविधौग्रहणं साम्पतिकस्य बाह्वादेरपत्यं तु बाह्वः नारिदिमादि इदवमायल
ययस्मृत्वादेरपत्यं तोनात्रिवयानायर्थं वाचकस्यैव बाह्वादेरुपादानात संवेधिशाहभृत्यपानांवत्सहत्यानुपतिषेधः ते
न राजस्वग्रुराद्यदित्यत्र ... भाषायां जनकयुरुपार्थंकस्यैव स्वग्रुरपदस्य ग्रहणं ननु स्वग्रुरसंज्ञ्यस्येतेन स्वाग्रुरिरित्येवं तत्र
नो॰ रूपं भवत्यपद्मतेत्रैव मातृपितृभ्यां स्वसेतिषत्वं मातृस्वसापितृस्वसेत्यत्रैव ननु नीजनकपर्यायेवोपादानात् परिके
त्वावकस्य मातृपदेतु मातृस्वसेत्येवादयस्यपिमा घलभ्यं संबंधोपाधिकस्य स्वश्रुरपदस्यानादिति यामृद्धेष्टपस्थिताम्

सि. अथ तस्मा च नित्यार्थस्य विधेयत्वसिद्धेः यत्तस्याभावात् क्रियावाचिमात्रग्राह्यार्थस्यैतादिन्नेपि संबंधि शतृत्त्वप्रसिद्धत्वात् ।
स. त्वात् तद्धर्कैरवियोगश्रभिव्यक्तपदार्थार्थस्यैतत्रालोकविकल्पता: गम्यार्थस्य प्रकर्तव्यः शब्दप्रततदक्तिषु अनर्थ
कत्वरिशर्थकामयुक्ता नोक्तमादिविशेषणायेषणाव्याहृत्तिः ॥ तथा नैकश्च ॥ चादिषु तथा नरपसंसोधानकिः आस
वक्रदनिषादश्चेदलविवानोचेतिवक्तव्यम् आसस्यापसंवेयासत्तिः गुरुः नयाभ्यामिमिषु वक्रटायोजातिविशेष
वचनाः वाक्रटकिः नेषादकिः वैदकिः भाष्यकारास्तु यास्कादिशब्दाः स्वार्थिककन्प्रत्ययान्ताः अपत्यप्रत्ययं लभते ।
श्रुतानां तु वाक्यमेवप्रयोगः अत्र विकल्पयादिति कार्त्तिकमन्त्रात्मिमाद्वः नच आसशब्दारपणपव युक्तत्वात्
एसिन्निति वाच्यम् वाह्वादेराकृतिगणत्वात् ॥ गोत्रेऽलुगचि ॥ अच् ॥ अजादौ गोत्रापत्यप्रत्ययान्तात् ज्ञानापत्नस्य
यामिति वक्ष्यमाणेन स्वः याभ्याध्यस्य स्वियातत्कौत्साधतीजातित्वाद्गौरेषु अपत्येत्यधिपत्यलोपभावेदादिषु पसर्ये
भेदापत्ये अनेनरापत्यत्कौत्सिः उद्धलेनस्यानस्यैनिलुक् कौनापन: एतस्मात् गोत्रकोष्ठांशयस्मादित्यत्रयपादेतगोत्र
यदाणलकार्यमिति लाघवमिमात्त्वः वकारांतोद्यमार्थः नकारान्तत्वार्थः नचककारएवास्तितिवाच्यमत्रभेदय
संगात् फकडणादानेनाशयनाद्यवधिप्रसंगात् फक्श्चकारश्चपि अन्नाय नक्त्तादाक्तिप्रसंगात् अत्रादिभ्यः फ
की न तस्मात्रविशेषणार्थमेतोर्त्तार्थवचकारभ्यावयतेयात्रत्रर्थस्य कारस्यैव युक्तत्वात् नचपरत्वाद्युदात्तत्वा
संगात्र वित्त्वप्रसिद्धिः विकल्पासामर्थ्यादेतोदात्तसिद्धेः नकारस्य तत्त्वार्थतयोपदीर्घत्वात् नचविशेषणा
र्थतया चकारोऽप्युपदीर्णाद्वित्वाच्च अत्रवैधानेरणविविशेषणासिद्धेः नचहृदेयण्वैधानेरणात्सिद्धेनकार
स्याप्यनुपदीर्णत्वाद्युदात्तविरितिवाच्यम् लद्धितस्यकितस्यस्मरणयोगविभज्यचितस्यस्वरत्वद्धितस्यसत्वद्धमाविकल्प
नस्तद्धितस्यांतोदात्तविधानात् नचक्रुफः लेनात् स्वर्यविधानास्तति शिष्टत्वाद्युदात्तमेवस्यादिति वाच्यम् वद्धे

लोपप्रकृतेः कौंजायना इत्येतस्मादात्मार्थस्मात्स्योदेतत् पूर्वान्गोत्रार्थेनात्र प्रकृतिरेव विधीयतां बहुत्वेतु फक् कौंजायनः कौं
जायनौ कौंजायनाः इति रूपसिद्धेः किं तु फक्नेनात्र स्वविधानेनेति प्रत्यभाष्ये कौंजायनानामपत्यं माणवकः कौंजा।
यन्यः कौंजायन्यौ इत्यत्र यकारेण न द्वयेन तथा ऐकवर्षेपत्रन दिवानात्र यत्र यप्रकृतेर्बहुवचनान्तत्वात् एवं कौंजा
यन्यस्यापत्यानि बहूनि कौंजायना इत्यत्र यकारश्रवणापत्तिः एकवर्षविधीयमानस्यतस्य इत्यत्वात् स्वार्थस्यवि
धानेन गोत्रे लुगचीति लुक् प्रतिषेधात् यकारश्रवणसिद्धिः द्वितीयेपत्ये इतोपेत्वद्विप्राग्दीव्यतीति लुक् किन्तु मानात्
स्य बहुत्वे तेन स्यलुक् तेन यकारश्रवणं इति न दोषः यदित्वापत्यवाचीनः परमप्रकृतेरापत्यः आपत्यः जौ।
बहुत्वे तत्स्यार्थे द्वितीयेप्रत्ययस्य सन्नः सकारेण एकगोत्रप्रत्ययान्तार्थकेन बहुवचनलोपित्वमिदमिति निर्दिशति तार्थो।
५. यत्ते तदा पूर्वोक्तार्थमाप्नोति न दोषः तथाहि अपत्यस्य दत्तापत्यस्य प्रत्ययभूतापत्यस्य गोत्रसंज्ञा परमप्रकृतेर्गर्गादिभ्यो यञ्।
देवापत्यप्रत्ययो नत्वनेनतस्य गोत्रप्रत्ययः यदा गर्गादिभ्यो यञ्प्रभृतेरनन्तर्यादापत्ये जीवद्वंशस्य प्रत्ययः किं यत्ते तदा स्वार्थेप
ननस्य स्यादिना द्वितीयः फगादिः किं यत्ते गार्ग्यायणः इति द्वितीयप्रत्ययस्य स्थितो न भवतीति किं तु गार्गी सैकपद एको
गोत्रे इति नाश्चे परमप्रकृतेरापत्यस्य स्यादेव तद्वंशत्वाभावात् पुत्रबहुत्वे विदादिभ्यः सिद्धम् द्वितैकत्वयोस्तु वैदो
वैदाविस्यादि तथाहि विदानामपत्यमिति विग्रहे परमप्रकृतेर्विदादिरेव शुनिप्रत्ययः ततआपत्यजीवद्वंश्यादिति वच
न्य. नात्स्वार्थिको द्वितीयः इत्र् एपत्तद्विप्राग्दीव्यतीति लुकु तेन गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य स्यात्हीनो ह्येकपादस्तु स्वक
त्वात् इति केचित् प्रमेत्तनद्वचन सैवन्यायमूलत्वप्रतिपादकतयान माद्रस्य समूलत्वे विधानामितिप्रतिपत्तेन।
विग्रहेपि पुत्रसमयस्य शुद्धादेव विदशाद्वा तस्मादेतिमाहुः एवमिदापिकुञ्जशाद्वादेव पुत्रापत्ये द्वितैकत्वयोश्च

४ यद्येवं च फक् उभयत्राप्यपत्यमात्रे वृद्धत्वादिति स्वार्थे अतश् न तस्यापत्ये द्वितीयेति फक् तेन कौञ्जायन्यः कौञ्जायना इति
सि. सिद्धम्॥ नडादिभ्यः फक्॥ नडस्य गोत्रापत्यं नाडायनः चारायणः अनेन नडादिः नड चर बक मुञ्ज इतिक इतिश उपक।
सू. ९९ लमक शलङ्कु शलङ्कं च शलङ्कुशब्दस्य शलङ्कादेशो निपात्यते शालङ्कायनस्यापत्यं शालङ्कायनः पैलादिषु शालङ्कि
तिपाठसामर्थ्यादिञ् सप्तल वाजप्य तिक अग्निशर्मन् वृषगणे आग्निशर्मायणो वार्षगण्यश्चेत् अग्निशर्मि
मः प्राण नर सायक दास मित्र द्वीप पिङ्गर पिङ्गल किङ्कर किङ्कल कातर कातल काश्यप काश्य काव्य अज अमुष्य अमुष्यस्य निपातनात्
अलुक् अमुष्यापत्यमामुष्यायणः कार्ष्णायनो ब्राह्मणः काम्लिगवः राणायन अमित्र कुमार क्रोष्टु क्रोष्टं च क्रोष्ट्वादेशः
क्रोष्टुरपत्यं क्रौष्टायनः लोह दुर्ग स्तम्भ शिंशपा अग्र तृण शकट सुमत मिमत ऋच् जलन्धर अध्वर युगन्धर हंस
क दण्डिन् हस्तिन् पञ्चाल चमसिन् सुकृत्य स्थिरक ब्राह्मण चटक बदर अश्वल खरप कामुक ब्रह्मदत्त उदुम्बर शोण
१०० लोहदण्ड॥ हरितादिभ्योऽञः॥ विदाद्यन्तर्गणो हरितादिः एभ्योऽञन्तेभ्यो यूनि फक् स्यात् न च गोत्राधिकारात् कथं यूनीति
१०१ वाच्यं गोत्रसंज्ञा पौत्रप्रभृतेरपत्यस्य तन्निवेशात् हारितस्यापत्यं युवा हारितायनः इत्यादि॥ यञिञोश्च॥ गोत्रे यौ यञि
ञौ तदन्तात्फक् स्याद्यूनि न त्वधिकारलभ्यं गोत्रग्रहणं विधेयस्य फक एव विशेषणायानुवृत्तप्राधान्यादिति बोध्यम्
गोत्राद्यूनि यञिञोर्विशेषणात् गार्ग्यायणः दाक्षायणः गोत्रे किं द्वीपादनुसमुद्रं यञ् द्वीपे भवो द्वैप्यः त-
स्यापत्यं द्वैप्यिः तत्र यूनि गोत्राभावात् द्वैप्यस्यापत्यमित्यत्र फक् मा भूत्॥ शरद्वच्छु-
नकदर्भाद्भृगुवत्साग्रायणेषु॥ शरद्वदादिभ्यः भृगुवत्साग्रायणेषु गोत्रे फक् स्यात् अन्ययोर्विदादित्वादञ्।
तीयस्यादित्वादिञः अपवादः शारद्वतायनः भार्गवश्चेत् शारद्वतोऽन्यः शौनकायनो वात्स्यश्चेत् शौनकोऽन्यः।
इत्ययोर्विदादित्वादञ् दार्भायणः आग्रायणश्चेत् दार्भिरन्यः अन्यत्र भार्गववात्स्ययोराग्रायणश्चेति।

ईदेशापयोऽस्येत्यणंतेनेनतद्राजसंज्ञाप्रतीयस्त्ववरादिफांत मासंभवात् ननु युगपदुभयेऽकृणवचननायांलेःथप्रतिपे:
तिमत्स्यपानपदयोर्वद्धुर्धत्वाहोपपस्थांकेनतद्राजसंज्ञे॥ शोणाशुरेनजीवेमार्दमत्तरस्याम्॥ पक्षो गर्गेन्द्रपग्वा शौणायनः॥
शौणायनेरायनः पार्थेतिः सेवेताय नः सेवेतिः॥ अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ्॥ ननु कौशिको विश्वामित्र इति नामि
यत विश्वामित्रस्याधिकौशिकानां विश्वामित्रत्वमेवतेन ऋषित्वात् प्रत्यासन्नत्वेऽनन्तर्यं इत्यपत्तिषेधप्रसंगात् ऋषीणां
मानन्तर्ये ऋश्चवपात्प्रसयोन भवतीत्यर्थात् सेवे अनन्तरमेवानन्तर्ये च न ऋषेरोदेयाकृतिगणत्वात् स्वार्थेऽञ् न
वाक्यविभ्याप्रत्ययमात्रेप्रसयापत्तिः ऋषिभ्यो नन्तरापत्येप्रत्ययो न भवतीत्यर्थात् भवतित्वानन्तः सर्वथा दसमर्थमः
दारिङ्गुपोष्ठप्रसत्याः पयंतेतभ्योनन्तरापत्ये पिप्रत्ययमप्रत्ययमस्य भावात् निषेधे वैयर्थ्यमितिवाच्यम् वि
दः अनन्तरोवैदिः नवऋषित्वाद्दणः प्रसंगः वाक्कृत्वेयाकृतिगणत्वादिनि निर्मोकारात् विदउर्वकश्यपकुशिकभरद्वाज
उपमन्युविश्वानर पर्वतीपात्रज्वेमारियरस्त्रीपाकसमप्रमयर्ष्यसंतियोगेनप्रकृतिशब्दमादेशः परत्वितोपमं वाब्शव॥
गर्गादिभ्यो यञ्॥ गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः वात्स्यः॥ गर्गवत्सवाक्चपात् उलूकव्याघ्रपादयः त्वेवकपिकतं शाकलकेर
रितिवाच्यम् अनन्तरापत्येगोत्रापत्येतापकृतात् इतिकेचित् पाराशर्यपाराशर्यशालातिभ्योगमोपामदत्सइतिसूत्रभाष्यम्
योगादनन्तरापत्येविग्रयनितिरहस्यम् बहुत्वविपत्तिनोऽत्रैतिलकृप्रायकः गर्गाः वत्साः विदाः उर्वाः॥ मधुबभ्रोर्ब्राह्मण
कौशिकयोः॥ कृमणगोत्रैयञ् माधव्यो ब्राह्मणश्चेत् माधवोऽन्यः बाभ्रव्यः कौशिकश्चेत् बाभ्रवोऽन्यः बभ्रुशब्दस्य गर्गादि
त्वेपिनियमार्थमेतत् नवत्समार्थेवेयर्थ्यम् लोहितादिकार्यार्थत्वात् तेनबाभ्रव्यायणीतिसिद्धम्॥ कपिबोधादा।

प्रत्ययोभवतीतिवा
च्यत्वात्तेनपौत्रौत्र
हि त्रइतिसिद्धम् तथा
च विदादिभ्योगोत्रा
पत्येञ्

सि. गिरसे ॥ गोत्रेयञ् काण्वः बोध्यः आंगिरसे किम् काण्यः बोधिः इत्यत्रांगिरसे पृथग्योगात् कण्वादित्वादिनिर्युक्तिरित्कु बोधा
स्त्र. दन्तविनादाद्द्रुहेयत्कृतिगणत्वादस्य कण्वेर्गर्गादित्वाम्नाने आंगिरसे वेतिनियमार्थमिदं सूत्रं तत्र यथासंख्यत्वादिनादिकार्था प
र्थः काण्वायनी वतण्ड ॥ आंगिरसे गोत्रे यञ् वातण्ड्यः अनांगिरसे तु वतण्डस्य गर्गादित्वाद्यञ् वातण्ड्यः शिवादित्वादण्
वातण्डः नच तथापि गर्गादित्वादेवास्य सिद्धत्वात् सिद्धे इति वाच्यं लुक् स्त्रियामित्यस्यानुवर्तमानत्वात् अनांगिरसगोत्रे वि
स्त्रियां यञो लुक्प्रसंगात् न च गर्गादिषु वतण्डशब्दपाठेन तत्र लुक् स्त्रियामिति प्रसक्तमिति वाच्यं नच तथापि वतण्डात्
लुक् स्त्रियामित्येकयोगोऽस्तु किं योगविभागेनांगिरसानुवृत्त्यभावादिति वाच्यं आंगिरसगोत्रे स्त्रियां य
ञो बाधनार्थं योगविभागस्वीकारात् वतण्डस्य ऋषित्वादेव ऋष्यंधकेत्यणोऽसिद्धिरिति वाच्यं तस्याऽनन्तरापत्ये गर्गादित्वा
त्सहस्रमावेशार्थत्वात् यतस्त्रेणालांगिरसगोत्रेण प्रसंगे यञ् विधानात् अणो बाधः अनांगिरसगोत्रे तु यञणो
रुभयोः सिद्धिः ॥ लुक् स्त्रियाम् ॥ इदमपि विहितस्य स्त्रियां लुक् आंगिरस्यादिना शार्ङ्गरवादिनाङ्गीन् वतण्डी अनांगिरसे तु शाहिनादिना
न ष्फः वातण्ड्यायनी शिवाद्यणि वातण्डी वतण्डीमस्माऽणोऽतिप्रसङ्गः तत्र भवति अनार्षत्वादिमके वतण्डस्य तु स्त्रविना
नि. न ॥ अश्वादिभ्यः फञ् ॥ आंगिरस इति केन अश्वस्य गोत्रापत्यमाश्वायनः अश्व अश्मन् शंख विद पुट रोहिण खर्जूर नलि
न वंहिल भडिल भंडिल भटित भडित शकुन रामोद ग्रीवा वस्काल गोलाङ्क अर्कलूष वन पद चक्र कुल अविष्ठ
पद विदर्थिन गोमिन् श्याम धान्नि नाविन्न रहट शवशाप आत्रेय शापायन आत्रेय ऐतत् धर्मिनस्म: मनवत श्यी
म अरहवीन विशाप विश पमाप मैवशंपायनः शांखायनः तद्वामाहुर्वयनेयलनेनतः विगतं शाङ्गतायशम्भाद्देशायनः
नइसतइतिवैपायिकीनिरुक्तिः विगतं शंपायनाद्वृद्धाद्यनेयनेयमस्तात्स्विशंपायनः ततः स्वार्थेण वैशंपायनः
अगस्त्य शरस्य वैशंपायनपदवद गेर्दिन कमन्न्य पैत्रेवग्रवाणणाइतिवज्ञानारिमथं: विशालीशिरिचपत्त

ष्टवराक्तकैर्न्यायाप्य अतएव अग्नेवत्स्वगृह्यायथास्वप्रवरान्यजमाना: पठन्ति विलिनांसमाप्तार्थैः प्रवरैकांसवेति
नाद्य आर्षेयतिर्गार्गिरियंजेत: आग्नेयप्रियनत्नामनिमनुतिष्ठन्ते: पृथग्वाचामेकत्वसामर्थ्यात् अमथ्यापमयमा।
यद्यपस्माद्भ्रमत्वात् "प्रसिद्धान" प्रत्यागाज्जातयाज्ञात्मकम् नातस्मात्समताहत: प्रशान्तिकिंमातायाअवसामिमत्र
ष्णोर्यथास्मात् प्रसंशकिलिंगविधिहृपरिभाषायासोपनार्थमादिहिताद्यक्रम् अर्जुनपृथक समनत्त् उर्मेन
त् आग्नेयभरद्वाजेत्याग्नेयापनोभरद्वाजवत् आग्नेयेन: अतएवोपपन्नविचार्याविलिङ्गक भरद्वाजआग्नेयेभारद्वा।
नायन आग्नेयवत् भारद्वाजेभ्य: आग्नेयत किलत्व मित्र होदिर,भार्गवेगार्ग, गोत्रेफल भार्गायनस्यगार्गवत् ।
भार्गिरम: अतएव, विवाहिभ्योगा, गोत्रइतिनिहन्ते अपरस्मात्स्वात्रवृत्ति: नत्रवृत्तित्वमितिमहेयेगात्रसंज्ञापर्यन्तम्
गोत्रेऽन्नादिभ्यइत्यालोगात्रयद्वागोत्रस्थितिविनिभाष्यैकपरयो: स्वगृमितिचेत्स्मिन्नमूमतातरत्वात् अमथाचम्पत्ति:
कम्पदादिविरोधात् शिवस्यापन्येशेव: अग्न्यभिवादिम्य: प्रसवात्त् पृथ्वोयथाविहितप्रमयार्थात् नचाऽस्तुप्रसे
गः पुनरुक्तलेऽयर्थ्यात् नचवाधकवाधनार्थेनत: स्त्रोबाधकस्याप्रयातरस्याशिवादिभ्योविद्यभावात् पाविष्यो।
यथार्थात् उक्तपुत्राबाधकबाधनार्थत्वाभावात् नचरूपपकेसयथाविहितमिमक्तो इत्यूप्रसंगाइतिवाच्यम् उक्त
हेमेवतेनिरासात् मातुरुक्तंभ्रेमअत्रहीअमर्थात्नाभावादेवदकोनाशंकनात् स्वर्ग स्पष्टिषेधाशाहृत्स्यशिवादिभ्यः।
हितस्य इत्योवाचरणार्थमगः इमन्यावश्यकत्वात् अपवादत्वात्सतांनलतणाकानिभ्यइतिएवप्रसंगात् नसाधनार्थेय
यथाविहित मिमस्योपपत्ता अतइमिमस्यप्रवेगात् अपवचनसामर्थ्याल्लगः सिद्धे: शिवप्रोष्ठवज्जेभ्यविक्र अतम्भि।
त्वात् संविशन्ति कृकदकहोडकहूय नेधरलवतंडरणकर्णदासीवस्रवणानलस्वर्णनलोकृद पदिमेकपदिपिक गोदि।

४ लिक ऽरिपक बधिरक मनिरक शूलिक लिजनक लिजनेक श्रालेलेन विश्ववर्णारलेन श्राणप्रमयमस्रियोगेन वि
मि॰ श्रव: श्राद्धै श्रुता वादेशे तस्मात्र विपये श्रक्रमतेल्का विश्ववसोपमे वेश्रवणा: रावणा: वर्त्ततात्पिटक पिटक
सु॰ सूत्राक नभाक जननामस्तरकार श्रुश्चेद्वनेकाररकाव श्रातभार्ग: पथेश्लुतिश्चाल्लणं श्रुश्चादिपास्तत् छनापि दे
लापोक्क्रूरस्त्कारलोपं: मारकारेप: उत्केशाशेरोहितिका श्रापेश्चता स्तपिहुपिहु मशूकर्णा वहरकर्णतलन्
श्रस्तात्कारिलत्रणा एणपोश: नन्दीदासमित्र् नाराणा: नारायण: येत्राभावकमणा मनुश्रुकस्मा भाषरी मालत्र नलन् १.
श्रहपारोनापश्चतिवस्ताम: स्पष्टिपणा: नागाः: निकादित्राकिम् नागायनि: श्रशादित्राङ्क गोपेपश्चतिसेंपृणम:
विपाशा वेपाशा: कुन्तादित्राच्यम् वेणुर्वेणुपम: यस्कलल्लुहल् श्रथ: स्थूणा वलेदरविर्पाति भूमि श्लासपली य
शेनपा: कस्पाशा: श्रपमेकोस: पिवेणा मिवर्णोच पिवेलो श्रपमे मैवणा:॥ श्रहदामेन दीमानुषीभ्य स्नमामित्राभ्य॥
श्रहद्सत्रानिशानिनशेनामात्रुषीनानवनाम्यान्नि तेभ्योणस्मान् छन्दोपवार: शापुन: नामेर: मानुपेभ्योयपाविति
नापा श्रपमे चैतिन: श्रहद्राभ्य: कि बोदृभागेव: वामवदेनेप: कृहिपैमासवामाशिविति वृद्धसंज्ञा॥ श्रधपकहलिकक॥
भ्यश्च॥ श्रणस्मान् कपपोमेत्रद्वार: गार्गिह: वेशामित्र: प्रथकैभ्य: श्वाफल्क: नूमिश्व: वासुदेव: श्वानिरुद्ध: श्रो
विस्तवाह्लादिनात् कुरुभ्य: नाकुल: साहदेव: कृपिस्त्रणा ठेक कृकोशतिपेपेन वासिश्रृदोलेयश्मादो प:स्सरे
परिद्रोणलवाववका शो पाकेश्यणा ठकोपदियदेविश्रुतिपेपदायादिनश्रानि मरतिङ्क श्रावेय: श्रहदाभ्य:॥
मणेवकाश्रा: मकेदिकापाश्रपमे माकेदिक: लत्रभ्योवेतिङ्कलका त्रि. श्रापमे कार्णिके: पुणीकापाश्र का.
पमेपणिकेव: मोह्लिकेरश्मनेभयमसंगे पुरलात् छक् पवोढकाढकदनेनतिपेपेन पुवश्रतिढको
वकमोदासेपा गोमथ छक: शूदोल: नदीदाम्याकुभयमम्योपरमात् त्राह्मभ्यश्रतिढक् नाटेर: ठक: ठनोव
दासे

काष्ठाः कालेस्त्रेयः भाद्रबाहेयः ... कः सूर्योकः मेषु शाङ्गाङ्गस्य पृ. गेदन् ओवेयः नक्षत्राणाः ज्ञनविध. नक्षत्र.. द
साधनार्थिनः कश्चिद्विशतिषेधः स्त्रेणैनेन द्वाथकलात्तं वक्तव्यत्वात् तस्मादृत्ति श्रेयः प्रतिषेधपववकव्याप्तिनिवृत्ते
वे प्रश्नेपवादमायेन ज्ञानार्णयं मात्रापवादत्वात कोविप्रतिषेधसंयुक्तत्वात् पतेन कणपद्याङ्गु. कृत्तो विप्र
तिषेधोविधायत्वात: स्त्रीभ्योढक त्वमाग्निकाम्यं इत्याणायसे बाधकत्वात् पवस्य छथकलग्निञ्चकम्प्यस्य इत्यस्यां.
वक्तामस्कः सेनोत इतिप्रयोगपाविभ्यप्यभ्रमादिः ज्ञातसेनः गोषसेनः वैधकसेनः सेमसेनः इत्यत्रपरत्वात् एषवै
स्वादेतत् नियामोप्रत्ययानामनिमित्तकादिवेशस्य येणैकस्मिन्नन्याप्तमिति अत्राहुः स्त्रिद्रुकणां नृकेनाम कर्या.
दितिस्रते यथ कादिवेशस्याप्तिनिमा :: दोपायस्य निमित्तेभिनदोषः शंकाप्रथयेणैकान्तस्य साधुनान्तरात्यन्तवदि
ति. मानरूपतेग्राससमहद्वयोयाः प्रतिषिद्धेन तस्मिन्नियोगेन उत्तविधानार्थवचनम् प्रथेपधमेस्यस्त्रीत्वस्यशास्त्रस्मा
गोपणति. ... देशः प्रतिके रत्नाविमात्रज्ञानिन्नमर्थः सचस्मायप्रसिद्धत्वात्: संवेधिशास्त्रस्य प्रसिद्धत्वतत्वादपाद
नमितिवाद्धाहस्रेणेकत्वादिति केचन: तेनसामान्यमाद्यानपसाद्यपरत्वे तोवम् कश्चिन्न त्रभिमुखकपदा
श्यायेत्यसाधानिमत्तस्थापनार्थं इत्याहुः द्रव्यमांसो रुधेषे हैमान्तुरः धाण्मातुरः नहि तु विवक्षायां नहितार्थीन्तः
पदेति द्विगुः सांमातुरः भाद्रमातुरः कन्यायाः कनीनच, ढकोपवादोऽण् तस्मिन्नियोगेन कनीन्यादेशश्च कन्याया
श्रपमकानीनोव्यासः कर्णश्च तत्र वातत्रयोनेरेव कन्यात्वात्पत्यसम्बन्धयोगानुपपत्तिः शास्त्रोक्तविवाहरूपवेके पुंसे
योगेसत्यवकन्यात्वप्रत्यायावभावात् विवाहरूपनिरेके एव पुंयोगपिकन्यात्वमस्त्वात इति केचित् अस्मतगुरिवे
वनामायात्स्मा संयोगेष्ववतरपाति: कोयेव यथासमवर्तीक्रमादिः पुनः कन्याभावसतयोः प्रमाणप्रसिद्धत्वा
दित्याहुः विकीर्णश्रृगाल... रहामानित्रवैकर्णेवात्स्यभ्रन वैकर्णिभन्यः ... भारद्वाजश्चैव गौ

४–
सि·
स·

द्विरसः छागलस्यापत्यं छागलिरसः शुभ्रगेमा वेतपोरव यौगेय इति प्रत्युदाहार्यम् । पीलाया वा । तद्धामिका ।
णः इत्यणो वाधित्वात् परत्वात् प्राप्तस्य घञ् इति ढकः पाक्षिक वाधार्थो मण्डिविधानम् पैलः पैलेयः । ढक्च मण्डूका
त् । वा स्यात् पक्षे ऽण् मांडूकेयः मांडूकः मांडूकिः । स्त्रीभ्यो ढक् । स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक् वैनतेयः नतु स्त्री
शब्दग्रहणं स्त्रीलिंगशब्दस्य स्त्रीशब्दस्वरूपस्य तद्धितस्य चोपादाने नास्ति फलविल ··· यौविजदारदा
रसिद्धः अतएव नायोपीति चेन्नास्मे स्त्रीप्रत्ययस्य वितव्यथति त्वानात्स्व वितेनाधिकारगमाभ्यधिकारविहितो ।
प्रत्ययो नाम वोपादानात् किन्तु ऐक्य सम्बन्धानाम्नि विहितस्य अधिकारस्य समानाधिकरणात् इत्यविला
दिशाल्लानान्तु स्त्रीप्रत्ययनिमित्तस्य प्रत्ययान्तमाभावात् न चैवमप्येयादेशसिद्धिः अश्वादिपाठात् वडवायाश्चेत्
वेढक् अणुक्तकाकोकिलानकस्त्रीः श्वाविष्टाततोभ्यगोधायाढग्विधेस्त्रीः अप्रयत्नाभावाद्यामस्य
ढगादेशविधाने वडवायाश्वोत्वाद्वैयः अपेक्षात्वः अयमेवतावत्स्वमेव अपत्यलक्षणढगर्थमेवो
कवचेनवाधात् कौचः कौकिलः अपत्ययवढगपवादाणा मूषिकायाश्चाद्याणुमास्मोधिकारामा
र गोधायाः अमानमोधेरः अवः । स्त्रीप्रत्ययान्ताग्वोपमेढक् तत्स्त्रामिकाभ्यस्वणोभवादः सप्तेयः पार्थेर
सवत स्वेदमिमण इतिकेचित् शिवादित्वादपत्यमण्वेत्यमे । रतस्त्रान्नित्रः । इकारान्ताद्योपमेढक् नतिनेनाल
दोलेयः नैधेयः । रवः किरादि: अनिमेतानांकादानेरपमेदात्तायत्ताः । अवः किं ? दूधरपमस्मोदधिः मरीचेः
तिसृल्लिप्रमदादरणेतुविमस्त्र वहूदिल्वाभ्यांतिविद्विस्वरपुकस्वात् युधादिभ्यः । अत्र इलत्वात्समि
कपोत्रणो चित्रोढक अनुर्धलवाणिक्रमादेव यथासम्भवमपवादोयमढक् शुभ्रायाश्च प्रमोसोत्रेयः वैद
यः । अथाविधेपुत्रस्तलहस्तनःशान्तान्दशकासुपाता स्थलयालादजविधवा विकथरोहिणी रुक्मिणी ५०

दिक् शालूक अजबस्ति शकन्धिलक्ष्मणश्यामयोर्वासिष्ठे लाक्ष्मणेयः श्यामेयः वासिष्ठेऽन्यत्र लाक्ष्मणिः श्यामायनोऽन्यः
अश्वादित्वात्फञ् गोधा कृकलास अणीव प्रवाहण भरत भारम मकण्डु मकष्टु मकारस्य प्रनेर्लोपश्चेति। 5
तिसूत्रेदम् इकारो लघ्वादेश्चकारलोपः मार्कण्डेयः कर्पूर इतर अन्यतर आलीढ सुदत्त सुदामन् कद्रु सकद्रू
ति घघ्राम्नलोकारलोपः काद्रवेयः तुद अकशाप कुमारिका कुवेणिका किशोरिका जिह्माशिन् परिधि।
पिनादिहूर्वेनिपातनान्नलोपः जैह्माशिनेयः परिधि वायुदत्त शकल शाखुल खदिर कुबेरिका अशोका गन्धपिङ्ग
ला खडोन्मत्ता अनुदृष्टिन् जरतिन् बलीवर्दिन् विग्र बीज श्वन् अश्मन् अजिर आकृतिगणोऽयं गाङ्गेयः पाण्डवेयः॥
विकर्णकुषीतकात्काश्यपे॥ वैकर्णेयः कौषीतकेयः काश्यपेऽर्थे वैकर्णिः कौषीतकिरन्यः॥ भ्रुवो वुक्॥ भ्रुवाहाद्
एभ्यो ढक् तत्संनियोगेन वुक् भ्रौवेयः॥ कल्याण्यादीनामिनङ्॥ एभ्यो ढक् तत्संनियोगेन इनङ् च दि·आदेशादेशः का।
ल्याणिनेयः काल्याणिनेयः कल्याणी सुभगा दुर्भगा अनुदृष्टि जरती बलीवर्दी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्री दौर्भा।
गिनेयो जनकेन मुक्त इति भवभूतिः कुलकानि ष्ठिने यस्त्वेति हिनेयं विवासितमिति भट्टिः पारस्त्रैणेयश्चन्द्रः परिष्ठिल
श्चेत्यत्र कुमाराय यावदिति मुरारिः॥ कुलटाया वा॥ इनङ् आस्यायां विकल्पः ढक्तु नित्यः पूर्वेणैव कौलटिनेयः कौलटेयः
नं. इनङ्भावे सती भिक्षुकी कुलटा यान्त्यभिचारिणीत्यस्याः क्षुद्राभ्यो वा इति ढ्रक् कौलटेरः ढकि कौलटेयः तथा चा मे
णोक्तं अथ बोधकिनेयः स्यादित्युलक्षासतीसुतः कौलटेरः कौलटेयो भिक्षुकीसुतसती यदि तदा कौलटिनेयोऽस्याः कौल
टेयोपि वास्मृतः केचित्तु कुलटायामर्थीनङ्गा कौलटिनेय इति रूपमिमाहुः क्षुद्राभ्यः परत्वात् ढ्रगिति हितिस्त्वविसा त
स्यैकसिकतया पक्षे ढक्इनङ् अङ्वीरत्वात्॥ चटकाया ऐरक्॥ चटकस्येति वक्तव्यम् अनया पुंलिङ्गचटकशब्दादिने।
वसात् स्त्रियांतलिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धिश्चटकादिसेव सूत्रपाठ इति न्यासकारोक्तिस्त्विमाभाष्यवार्त्तिकविरोधात्

९ वटकस्य वटकाया वा अपत्यं [illegible]नज्ञाविनद्रिजु वाटकेरः शिवामणमेलुकुवक[illegible]म: तयोरेवापत्ये स्त्री वटका वटकाया।
सि॰ ग्रि॰ अपत्यमिति ज्ञापितं द्वितल[illegible]मिसकेयपोमिभ्रुनरजाहिलाकृाश अमपमेवाटकेरः स्यापमेवेटकेवटीसमरः॥गोधायाढ्
स॰ कु॥गोधेरः॥शुभ्रादिभ्यामाहिकोढक्कगोधेयः॥आरगुदीचाम्॥गोधारः॥कामिद्रुआरगविधानममतोपिद्विजिंर्पा जरस्यपं।
इत्यत्रापत्ये जारजरः पौनरः॥पदिमादिः क्षीवश्रवोभ्यः॥ द्वरम्पोवा॥अनियतेष्ठक्काश्रगाहीनावाद्यत इति भाष्य वाशाह्
म्राद्यैरिति केचितः शीलाभावेगाभावमेसमसहूर्धेयफलिनार्थः काणेरः काणेयः दासेरः दासेयः॥पितृष्वसुश्छण्॥अ
णोपवादः पितृष्वसुरपत्यं पैतृष्वस्त्रीयः॥ढकिलोपः॥पितृष्वसुः ष्हस्याम लोपोढकि ढकिपरतोलोपविधानसामर्थ्याद्व
ढक्लतरणेनेममानरयामे:पैतृष्वसेयः॥मातृष्वसुश्च॥चकारेणपितृष्वसुरनुकर्षः तस्मात्परेकेनडमयंमातृष्वसुरपसूनौदपं
स्यात् मातृष्वस्त्रीयः मातृष्वसेयः॥चतुष्पाद्भ्योढञ्॥चतुष्पाद्भ्यांनिभ्रानिवाचिभ्योपत्येढञ् अणादयपवादः कमंडलुघत।
घाहिंशोय: तस्यापत्यं कामंडलेयः शैतुः शृगालः शैतेयः॥गृष्ट्यादिभ्यश्च॥ढञ्स्यात् अणादेरपवादः गृष्टेरपत्यं गा
र्ष्टेयः नचगृष्टिः सकृत्प्रसूतस्त्री भावस्य गृष्टिनारितिशेषशब्दायः अमेनगृष्टिशह्चः अभ्रादिः शैणाहीहोगृह्मांगामिरानद
इति श्वेनोदाहृतप्रयोगात् अतः पारिकायुदाहार्यमिहिसूत्रे गृष्टिशब्दोपादानमित्याहुः गृष्टिरष्टिवलिरलि विपित्
हि अगस्त्यमित्रयु अमयोरंषिन्नादृण अमेधाइत्यानिनरतिढक्कुप्रसंक्तिः मित्रयोरपत्यंमैत्रेयः ईशिनायनादिहूचे।
लिपाततान्मुलोप:॥राजश्वशुराद्यत्॥राज्ञोपत्येजातिग्रहणंकर्तव्यम् अपत्यएवजातियत्नेवत् इत्यर्थः राजन्यः येवा
भावकर्मणोरितिनटिलोपः वैश्यपक्षेबाराज्ञापत्येराजनइत्यण् अनिर्नियकतिभावाभ्रटिलोपः श्वशुर्यः स्यालः॥त
राज्ञांतज्ञस्यापत्यंक्षत्रियः नानावेवरूवैवत् [illegible]जियः॥कुलात्खः॥कुलीनः यर्तिकिंचित्कुलीम[illegible]समासावरणात्
कलपदअपाख्नमांते तरतापि[illegible]स्वाहवपदादिति[illegible]किमामचषान अमया[illegible]नामानिषटिकेनतरतांविधिनि

सत्योऽसरक्षनागौदिष
मरक्तुहघाञ्च इयेव
सिद्धमित्निवाअं गौरि
तस्यापलदण्णारः

वेपेन न ।।यथांन आछाफलीनः नवफलीनशब्देनकर्मधारयान्नसिद्धिः ग्रनाव्य ... लाप्समेषयोकमयोगान ईकारो
दान्तनानुपपन्नेव ।। अरईपदादस्वनरत्नांधनरुफ्रौ ।। फलादिनेव फलः कोलेपकः पवेल्लः फलीनः अरईवेतिकिं आव्य
स, फलीशब्दाफ्कोलेपक इतिमाभूत् परग्रहणात्किंविभक्तामपरति बहुनिर्दिष्टफलशब्दात् बहुफलो बहुफलेपकः
तिपयाप्तान् अमपत्तेनबहुत्वः पदत्वाभावात् ।। महाफलादग्नलेनौ ।। वाल्लः पवेल्लः माहाफलः माहाफलीनः महाफ
रः, लीनः ।। इषफलानदक् ।। वास्तान पवेल्लः दोफलेयः इष्फलीनः ।। वृषध्वजः ।। वृषध्वजे सवृषीयः ।। आत्मनं चजात्मः आत्म
अः आत्मीयः अगोपवादीयम् ।। अस्य पत्ते ।। आत्मशब्दात् अपत्यसमुदायनशब्देगम्ये आत्मनः शत्रुः आत्मप्रश्नेशो
ए, अपत्यस्य यास्मना आत्मस्येनेतिनृपवायन इतिभाष्योक्तं अपत्यार्थम्यास्यकत्तव्य इतिवृत्तिः सपत्नपदसपत्नम्।
मितिकेचिन्न सपत्नीशब्दाद्विवार्थेतु निपातनेतिलिप्साप्सऋोदानन्तव् येनः सपत्ना अपत्ये भवेत्निमसा वग्रहपाक
हिमये ।। रेवत्यादिभ्यष्ठक् ।। रैवतिकः यथा संभवमणादिनामपवादः रेवती अश्वपाली मणिपाली द्वारपाली वृकव
णि, ती पुत्रगारकारायारंदुग्राह फक्कटाद ।। गोत्रस्त्रियाः कुत्सने णच ।। गोत्रप्रत्ययांतस्त्रीशब्दात्समर्थात् कुत्सायां
वा नरत्वानेमात्रापदेशः कुत्सा गार्ग्या अपत्ये गार्गो जाल्मः गार्गिकेयेवा अपत्येनिमायतत्वेन नमसाच्छतरितेइति वृ
वृद्धात्वागार्ग्यशब्दात्समर्थो यस्य सकारस्य अपत्यस्येति यकारस्य लोपः गोत्रेकिं कारिकेयो जाल्मः स्त्रियाः किंग
पगविर्जाल्मः कुत्सनेकिं गार्गीयः स्यादेतत् णिकरणेअर्थेशब्देनेवव्यावृद्धिमत्वेन वृद्धेरनुपयोगात् नववतंइस्योगा
यमंस्त्रीवंतशी नस्याअपत्यफलस्तितंवात्रेशेजाल्मः स्पप्रक्तनेहीदिभावाहुग्रर्थमितिवाच्यं नत्वापिउवद्भावेननर
पातिदेशाद्वातं सशाखाद्वणमत्वयोस्मतेः ससमाचाममनुद्राफिन्वहूलमितिपितनेनार्थत्वात् लोत्रुकायनोजाल्मः
रःदहिलुचुकस्यापत्यंलुचुकायनिः स्त्रियामितोमनुष्यजातेरितिङीष् पुंवद्भावेपिलुचुकायनिशब्दस्यहृदिरादि।

४ स्यात् णित्वेन हृद्दे रोपितितत्वात् ननु गार्ग्यायणस्य कः स्त्रिता स्त्री गार्गी सा भार्या स्य गार्गी भार्यः स्यान्न हि भिन्नस्येति पुंव-
सि· द्भावनिषेधार्थमपि स्त्रिया सह मैवं अपत्येऽर्थे गार्गी शब्दादपत्यप्रत्ययानुत्पत्तेः तथाहि स्त्रीलिङ्गत्वे वाच्ये स्यात् नाद्यः स्त्रि
सु· यामिति पुंवद्भावनिषेधात् नान्त्यः गोत्रे गोत्रप्रत्ययान्तरनिषेधात् ननु गार्ग्यायणस्य भार्या स्त्री तस्याः पुंवद्भावात् तथापि गोत्र सू॰
त्वेन गार्ग्यापत्यत्वाभावात् यञश्च भृते स्त्रीप्रत्ययस्येतरमैत्वाविधानात् तदभावे च एको गोत्र इति नियमाप्रवृत्तेः पितृपि-
तामहादेरेव वंश्यतया मानस्यातामहादेर्वंश्यत्वाभावाद् ब्राह्मणप्रत्ययेस्यादेव गार्गीति हि भिन्नस्येति पुंवद्भावनिषेधः
गोत्रत्वाभावेऽनेनैवेति निषेधस्येष्टत्वात् मैवं गार्ग्या अपत्यं यामाह्नीनस्यामात्वं गार्गकुले भवस्येवेति एको गोत्र इति
नियमप्रवृत्तेः यञश्च भृतिग्रहणस्य अवदितापत्यश्चात्रोपलक्षणत्वात् तस्मात्क्विन्तद्धमेव णिन्करणेनाध्यम् हृदा
हृद्वेत्ता वीरेभ्रव हृद्दलम् ॥ अत्र एवं योगः ऊ कृत्यनमाने हृदाहृदयः ... हे ... त्यते सौवीरगोत्रे च फाण्टाहृ
तीति सूत्रे सौवीरगोत्र समासे इति विवेकः सुवीरदेशभवाः सौवीराः तद्धितसौवीरगोत्रे ... निवृद्धत्वदक् ऊस्यायां भाग
वित्तिरपत्यं ... तिने भागवि ... त्तिकः पत्नेयनिनोऽस्तीति फक् भागवित्तायनः तार्णबिन्दवस्तार्णबिन्दविकः पत्नेता
आकाशापेयिः णबिन्दविः अत्र इत् आकाशापेयिकः ॥ फेश्च ॥ फिञन्तात्सौवीरगोत्राद्यपत्ये ठक् ऊ कुत्सायां यामुंदायपत्यं यामुंदा
यनिः तिकादित्वात्फिञ् तस्यापत्यं कुत्सितं यामुंदायनीयः यामुंदायनिकः अपत्ये यण् गाणीयः तार्क्ष्यायणिकः सौयाम-
नीयः सौयामनिकः पत्ने यपवर्फिञ्जनाः इहोक्तोऽर्थतः इति मतेनिर्मूलमिति आप्नके ऊस्वते किं यामुंदायनिः औपगवि-
कस्याणामत्र वियार्थेति लक् सौवीरेषु किं नैकायनिः ॥ फाण्टाहृतमिमताभ्यां णफिञौ ॥ तेद्भ्यां सौवीरेष्वपत्ये
यथातिपात इति इह निर्देशाद् दयः फाण्टाहृतः फाण्टाहृतायनिः मैमतः मैमतायनिः आपत्त फाण्टाहृतशब्दे दृष्टत्व
योगाद्भिन्नत्व किमर्थमिमाहेयप्रत्यायसमेकैकश्चैत अग्ने प्रमितनशाद्यत्वेयणितसात्यपकनायनिः कुर्वादिभ्यो ण्यः ॥

ग्रपसेमोवी-गाइलकर्णोनिहानि:कोश्या ब्राह्मणा:ऽकनादि-गान्यश्लिवस्नमाणेनलाद्विपविपयम् नद्यानसंतेव
तिकादिणाग्रर्णिमथि कौरव्यायणि: ककेकुणोश्मंनाव ग्रनमाकुण्वेकविक सद्मानः द्वन्द्वेये सामान्म: सामान्नो
मत्कविमतिनाकु पिरमन् इहनालीनानिदामालिङ्गिगणाकानि कैश्येनिकार्णनलादिकराशिनाकाग्रसारक मु
कर्दमं केशिनी स्त्रीलिंगपाठसामर्थ्यांनस्त्रेवन् कौशिम: वेनाद्वैरथिवेमः लोकेशमादिकः प्रयोगः सुपर्णायुक्ता
वानायनवामरघस्थावशुग्न समंकार वनभिकार पथिकारिन् शुद्धशंकलहर्दश्यलीनरकारनातिशाहेथं का
२० यिणा: सेनोनेमुनेरणासिद्धेः श्यपिशंवामुरघ्येकणलादिवन्मत्वर्णमितिवक्ष्यम् प्रकरणान् लपम्रसर्थानस्ये।
निवेधाथ् कणवादीनोपकार्येनसाघमतिदेशः केवलानोतेषांविशिष्टकार्यविधानाभावात् वामरघस्वदायग्रवा
मरर्थः हृद्यक्षेवापिनाकणवादिभ्योगोश्यमणा ग्रापस्मेलिपलोपः नन्वेवमपिप्रसघाञ्जयातिदेशानग्रासोति
वामरघ्या:इतिवद्भ्रवोणेनस्यात् काणवादिभ्योविशिष्टपदिदिनेनसेवातिदेशात् एवंवामरघ्यानोसंज्ञावामरघ्थेः
स्व सैद्धांकननलागेभम्यलिमामिमानस्यात् नचयम्बदितिवक्ष्यम् शक्नमाघ्रप्रकार्णाननतिदेशोवामरघ्याका
या इसणासिद्धेः सामान्यातिदेशोविशेषाणानतिदेशात् सेवं स्वरवर्णमितितापकेनविशिष्टसामान्येनावा यत्नेनाने
कणवादीनोपकार्येनस्यसवेस्याप्यतिदेशात् कणवादिनमाधंप्रत्यकारयनुनाकार्यातिदेशेऽहि स्वरस्याप्यानादेवा
ननिदेशेनमधुदासोस्यर्थःस्यात् वामरघ्यार्थपुत्रापसेस्त्रीवामरघ्यीवामरघ्यायनी यनमग्राचांपष्फःनद्धितःवाम।
रघ्यस्यपुत्रापसेवामरघ्यायनः यनिञोक्षेतिफक् स्वरवर्जेकिंवामरघ्यइतिणपत्रम् पस्त्रवेणाताईलोपयास्यात् अ
तिदेशेननिवादातुदात्तोमाभूत्॥ सेनांतलत्तणकारिभ्यश्च॥ पल्पोणः हारिषेणः पतिसंज्ञायामनादिति षत्वस्यापि
हलासेनोत्तले लाक्षणः कारोशिसोनदिशेषाणाम्रुपादानं नोठवाघ्यः कौंभकार्यः नापितः याचांमतेनेद उरी।

४ वोपरत्वात्फिञोऽसमाप्तत्वात् ॥ उदीचामिञ् ॥ पूर्वोक्तानामपवादः । तिस्वः स्वार्थे ऽषि । स्तात्लणायनिः नानतायिः
सि. कौम्भकारिः नापितात्तु परत्वात्फिञ् नापितायनिः तक्षात्रागेव कथनात् लात्वाः । अपवृद्धं प्रागवाक्तामर्णी सर्ह्वोपः पदेन । ५८
ह. त एषः येवाभावकर्मणोरिति तद्धितलोपः नव पिता वा दिप्पादेन निर्वाहः विषयविहितेनाणाऽसौ बाध्यते इति वाच्यम् बा
ध्यसामान्यचिन्तायामपि बाधप्रतीतेरपि विधानापत्तेः बाध्यविशेषचिन्तायां तु परत्वादपवादन्यायेन एसैव बाध
यत्वाविशेषाद्वीरत्वात् पदेऽप्यनेकवार्तिकभाष्यानुरोधात् किंवा दोनतद्वत्पाठेनार्थस्य इति बोध्यम् । तिकादिभ्यः फिञ् ॥ ति
कस्यापत्यं तैकायनिः तिकादीनि तिकः तस्यापत्यं तैकायनिः । तिक कितव संज्ञा बाला शिखा उरस् शाद्वल सैधव यमुन् रूप्य
ग्राम्य नील अमित्र गौकक्ष कुरु देवरथ तैतल औरस कौरव्य भौरिकि भौलिकि चौपयत् चैटयत् शीकयत् क्षैतयत् ध्वाजवत्
चन्द्रमस् शुभ गंगा वरेण्य सुयामन् आरोह खल्या खल्यका
भैकाश्व वाम उदन्य यज्ञ ॥ कौशल्य कार्मार्याभ्यां च ॥ कौशल्यायनिः कार्मार्यायणिः इत्यपूर्वाङ्क । फिञ् ननु कौशल्यश
ब्दात् कोशलेति सञ्ज्ञा कार्मार्यशब्दः कार्मारशब्दात् ष्यञन्तः तयोश्चात्रग्रहणेन ध्यने कौशलस्यापत्यं कर्मा
रस्यापत्यं च कौशल्यकार्मार्यौ तदिष्टविधानात् इत्युक्तो गणग्रहणेऽपि फिञ् प्रकरणे प्रवृत्तिवक्तव्यम् दागव्यायनिः छा
ग्यायनिः वार्ष्यायणिः न तु फिञोऽपृथक्ग्रहणमसमासादिलाभाभावात्फस्यायमस्मात् न च परत्वादिदृशाः पुनः कृतार्थाः
स्तेनैव न नियमात् न च कनेयादेशश्रुत्वाऽन्तत्वानापुंसत्वेनिकत्वे ऽनिवाच्यम् तथापि पुंसिनिमित्तयोगविशिष्टवाद्युदो
नंगत्वात् उस्त्नुशिष्टप्रादेशस्य वहिरङ्गत्वात् न चायन्नादिसूत्रपदे पिव ह्लत्र नेत्स्य समिरघोषितिवससमाणत्वात् ।
स्त्रीदेशापेक्षत्वेऽन्तरङ्गत्वमिति वाच्यम् तथापि पुंसि न वकारान्तत्वेन वलक्षणत्वात् न च पुनः कृतार्थ्यः इष्टं तत्वेन दोषाभावादि
ति वाच्यम् दागव्याद्यनि स्थिरत्वादीनां तद्विधिस्वादौ गुणेनानुपपत्तेः भैव ... ओदगुणादेशायोगस्य पदिधानात् ॥
स्यापत्यं परिभषेत प्रयोजने वा ... तस्य तत्र निर्यो ... नेन कार्मा ...

अणोरथवः॥ अपरे किल लोपवादः कर्तृरूपमेकार्थः नन्वाप्रमेकार्थं यतिः अगः किंवा तेषु पूर्वमेवाद अगः ० न्देषु णि
फल्कु यव्‌ः किं तु पपादिः अनाद्य॥ उदीचां हृद्‌वाद्‌गोत्रात् आश्रयमाप्तिः उदीचां किं प्राचां प्राग्वदिति निमित्ताच्च हृद्धा कि
गदि: अगोत्रात् किं गोपादि: कार्ष्णि शास्त्रात्‌ पिण्ड्याद्‌यमेवनापिताय्‌नि: ॥ वाकिनादीनां कुक्‌॥ अपरे वा किल नलोपि
ता॰ यागेनकृगापमश्च दवनेवाकः आशीतिवादिनः अलादेवनिपातनादिनन्‌ वाकिनमाद्यमेवाकिनकायनिः यज्ञेश्च
नयेन् वाकिनिः अगोरथपनेऽलिगोरथः हस्त्रोदयादि: गोरथकायनिः गोरथिः किन्तु प्राग्निदीगणविहितस्फकत्त्वमावेय
स्वस्य भावात्‌ वाकिनगोरथकार्क कार्कस्वरेकार्थमित्रमिणोर्नलोपश्च वाग्मिकापणिफक: पूर्वांतलाभावेनन वाने ऽयाग्नि:
लोपानुपपत्त्या नलोपविधाने नैनकृदिति णशादिनं कार्थदृति भायेलिंगविशिष्टपरिभाषयावाग्मिणीवार्मिणीशादाद्यां
मपि प्रसनविधानाद्यसाद्धेरिति पूर्ववज्ञाव: अरिमतिनजादिनाभावाद्वसंज्ञाविरहान्नुपादितिकेयटः॥ पुत्रांताद्‌न्यतर
स्याम्॥ हर्वेणपनेकिन् सिद्धेनस्मिमेरफण्विकल्पार्थंसूत्रम् गार्गीपुत्रकायणिः गार्गीपुत्रायणिः गार्गीपुत्रिः॥ प्राचा
मवृद्धात्फिन्बहुलम्॥ अवृद्धात्फिनस्यात्गुवोलहुकायनिः सेलुकि: अवृद्धात्किं राजदंतिः दाक्षिरिम्यवहुलोक्ते
पोढपरस्यरतशाह्लस्यव्रतत्वाभावान्नग्रहक्लिमलान्॥ मनोजातावञ्यतौ षुक्‌च॥ मानुष्यः मनुष्यः मानुषी मनुष्यीजातिः
अपुदायार्थः अब्रवार्तिके अपरे फु लितमूढमनोराल्यगिकः पुनः नकारस्य च मूर्धन्यत्वेन नलियलिमाणव:
अणाभानवशाह्नेसिद्धे पिणत्वविधिः अर्थं वचनाभः नच नहेतुमाणवो नेवासिद्धितिनिपातननास्मत्वसाधुसिद्धिः अ
पविशेषणवधारणात् विद्धिनाकरणान्निधिस्वरणमुकस्मित्वं विधायादिसे मूढत्वे नगुणकः हर्षोनत्वात्म:
य॰ उपाश्रितिवहूलुपजमो स्वेतिलोपः स्यात् अपरे सैमन् गोत्राधिकारात् जातिस्तु सम्प्रदायार्थोनत्वम मपार्थः यवे
मानुषाणामेवोकलनवणानीमर्थे मेव्योकलतणोषु पतिनामिममणस्यात् नेवपुरहकेनत्वमलधावपुनः मन्य

५ न पर्यवसानान्नदोषस्तद्वद्यवसानन्तु दृष्टान्तेन यत्र सोऽपि स्मृकारप्रश्लेषात्कारपूर्वस्यैवानन्यस्य ग्रहणात् इति वाच्यम् मात्र
सि. दीर्घस्य श्रवणेन लक्षणप्रसङ्गात् रवाधन इति दीर्घोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः मैवं लौकिकगोमयस्य ग्रहणेन मात्रवर्णस्य लघवस्य प्रयोगात्
सु. दिनस्यापि शास्त्रलक्षणग्रहणवत्त्वाभावात् नैवमपि मानुष्यकमिमत्र अपमस्यैति यकारलोपः ५८
स्यादिति वाच्यम् मक्रमाकेराजसमत्र अपुवानपृतिनिषेधात् नवहलेता देगमवसानदिनयकारस्यैति वाच्यान्वा
कः पदादिलेवाङ्क्ष्याजन्तत्वाद्वलोपप्रसङ्गभावात्तत्र अस्माकं पररूपलोपप्रतिषेधोनार्थप्रवृत्तिवाच्यम् वाकेणोऽस्यत्र
लोपानापत्तेः पूर्वशास्त्रप्रवृत्तौ विसंज्ञविशेषार्थः प्रकारदेशान् यदेपलमयस्यकारस्यपरत्वेन पूर्वदेशोगावयव
त्वाभावात्॥ अपमेयोगप्रवृत्तिर्गोत्रम्॥ योगप्रवृत्तेर्गोत्रसंज्ञायोगस्यापमेयेवदिने नयोगप्रवृत्तिर्गोत्रसंज्ञा इति
वक्तव्यम् अमयागर्गकौशिकादयोपि किं विलिङ्गमिति योगत्वसत्वोगोत्रसंज्ञापत्तेः वस्तुतस्तु समर्थानां प्रथमस्य
यदपमलिमनपवो कार्थेनामेति वाच्यम् नवयमस्य लौकिकगोत्रव्यवहारादपमविशेषगोत्रवदनियमात्स्मिपाङ्
प्रकृतिश्चेत् लिङ्गवत्त्वविधेनगोगवत्तायावेनपरिभाष्यत्वानुपपत्तेः व्यवहारायविषम इति माधवसर्वार्थप्रमापनया
त्यानामपि स्त्रादिशास्त्रार्थानां प्रकारभेदेन संज्ञितनिर्विनियमापद्यासंज्ञाशास्त्रे नयागोत्रशास्त्रस्यापि नवगोत्रस्यागोत्र
लेकोदोष इति वाच्यम् गोत्रापूर्वानिनियमाङ्गत्वाद्धाल्पनिमयप्रयोगमात् गार्ग्यशास्त्रादेवगुरुप्रयमश्लिष्टमात् र.
इत्यत्र अपमशास्त्रस्य मस्ये वधिकत्वात् गोत्रवस्तुतोपमत्वेपि नस्यगर्गशास्त्रार्थत्वाभावामकोप्रयोगः इति केचन।
नवेपोत्तरत्वादपमसनकाभ्यादपमयत्राम्प्रयोजकमितिचेत् अयकेचित् अपमत्वेनविवक्षार्थनन्तु नेनपौत्रादेः पौत्र
त्वेनविवक्षायामयम्नादिर्गिनिग्रहेनयोगत्वेनाविवक्षायां नस्नातिनपमत्वेनैव नेनेऽपमगवस्मादेवप्रयोगसत्वम्।
मत्तेनाप्रयमभ्येवाप्रशक्तत्वावच्छेदकेन नेयोगत्वादेवनयान्वात् अमयागर्गादिकारपपनापद्येवगोत्र॥

संज्ञायां समास इत्याहुः सादेनन अपत्याधिकारो योऽयं युवसंज्ञाकरणसामर्थ्याद्गोत्रापत्यमात्रमपत्यसंभवात्तेन युवयोक्ता
यमिद्विति अयाहुः तेनत्रानात्मनन्वृहेनननयद् शार्ङ्गरवादिना विहिता अनारम्भणवश्रृंहते ननु नन्तः प्राक्ताः
गोत्रयुवसंज्ञाकरणेन विच्छेदाहितिवस्तेन तथा वनादि दृष्टकसैनैवापत्यमादिकागोत्रायिसंज्ञाकरणसामर्थ्येपत्यः
यान् अपत्यमिममगोत्रादि संज्ञायामनन्त्यवंशकाकारणाय युवापत्यग्रहणमिति योगेति किं अनेनतापत्येमाभूत्
नेनलघातनस्मैव कौति: गार्ग्यः जीवद्धेयाचकत्सितमितियकवक् स्तायांत्रयायस्यगोत्रसंज्ञेत्यर्थः पुत्रश्चतायानि
नि सूत्रेत्वनार्थम् गार्ग्यत्वप्रसिद्धास्मवान्यस्मत्वमसिमात्म पितृपौत्रापितानेष्यानकस्यापित्व्यपदेशाविरहसूत्रनायवि
ए॰ नामहेमयपदेशाः अस्मदागार्ग्याय इत्यस्यप्रसंगात् जीवति तु वंश्ये युवा॥ वंश्ये पितादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं च
नर्थादितयुवसंज्ञमेवननगोत्रसंज्ञे पौत्रप्रभृतीमस्मात्रयस्मैपष्ठाविपरिणामः तृतीयपञ्चकारायांयुवसाक्षेत्ता।
पनश्चो वार्तिककृतानेकसंज्ञाधिकारे इह युवेति पठितेन तयोगप्रभृत्यपमिति सामानाधिकरण्येनवान्वयोऽस्तु।
किंतु सत्त्वेनैवषाधिकरण्येन कस्मान्नपठितिवाक्यम् गार्ग्यस्य पौत्रयुवसंज्ञाप्रसंगात् पौत्रप्रभृतीनिति तद्गुणसंविज्ञानेन पौ
त्रस्याप्युवादान् इत्यस्य बहुत्राणामिति इत्युक्तम् मर्ज्ञाध्यालिखलायां गोत्रस्यापि युवसंज्ञेत्यर्थः तत्र भवेत्तो गार्ग्यायणः य
युत्रस्य बहुत्राणामिति सूत्रेत्वनार्थम् युवसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्सर्वयुवसमयः॥ भ्रातरि च ज्यायसि॥ ज्येष्ठे भ्रातरि जी
वति कनीयान् वनर्थादिर्युवसंज्ञः उभाद्कयुवेपस्य वंशानाञ्जाठवंशानाभावाद्यामावारंभः नतु भ्रातरीमनेन वेच्च।
ग्रहणं विच्छेदान हि शेषणस्य पौत्रप्रभृतीनस्यापि निवृत्तेः ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयसो नेनतापत्यस्यापि युवसंज्ञास्या
त् सेवं अपत्यग्रहणसामर्थ्यात् एतत्सूत्रार्थमेव गोत्रसंज्ञायामपवादोपात् अस्मद्यापौत्रप्रभृतेरपत्यमवाभिचाय
नदानर्थक्यापत्तेः वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति अन्यस्मिन्स्थविरे सपिण्डे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसं

ते सर्पिःग्रहणमाषेत् स्रोतस्यलवव प्रथमजीवनरक्षार्थं प्रवर्त्ताविकल्पः स्यात् यावज्जीवमनुक्रमायथः प्रकर्षेलब्धे
द र, स्थविरस्य स्वकसामर्थ्यात् स्थानेनवयसा चेत्स्वभयनिमित्तकप्रकर्षलाभः एकं जीवति ग्रहणं समस्तेतसर्पिःस्थविशे।
सि. षणं द्वितीयं व्याख्यानपरमपरमस्यजीवति स्मृतामर्थात् सामर्थ्यस्यापर्यमगर्ग्यो यत्नः एवं गार्ग्यः स्थविरेति किं स्थानव
सु. योन्यूने जीवति पितृजीवन्नपि गार्ग्य एव इ भवतु जीवति विशेषणं किं सति सर्पिःस्थो रम्यतश्मिन्मृते गार्ग्यप्रभृयथा।
स्यात् स्वग्गोत्रप्रवर्त्तनयोः समावेशोन्यत्रेमन्त्रपूर्वे व निवर्त्तिकानिमोत्रश्नोः समावेशे कोदोषस्तत्र क्षतंभवेत् यस्क
दिपुत्रदोषोस्तिनस्मृतीमनुवर्त्तनात् योयोसिविद्दंघवालालानस्मृतीमनुवर्त्तनात् काव्यादिपुत्रदोषोस्ति नस्मृत्सनितनः
परमं एकोगोत्रप्रतिपदस्य गोत्राद्यनित्यनन्तरेण प्रथमर्थः प्रस्तुयसमावेशः नन्वपत्यसत्यस्वापत्यं यास्कः
लाप्तः शिवादिभ्योऽण् तदन्तात्प्रमाणत्व इति विज्ञाप्यताकायनिःसाप्तायनिः स्यादेयस्कादिभ्यो गोत्रे ...
... इत्येतत् इति फकोलक्यसंगः हृदोयमेति नोपेव समस्येकदेशविज्ञानमायेन यस्कादिभ्यानपायात् मेवं
अगोत्र इति प्रतिषेधमात्रिमयस्कादिभ्यो गोत्रप्रमयस्वबहुवृत्तलुक् इमनेतत् नैवो ... तिमध्यस्यनोनस्मृतीमनुवर्त्तमेश। ल,
लिनलोपनिषेध इति वाक्यभेदेन व्याख्यानात् नचैवमविशेषात् गोत्रेस्त्वपानिन इति फक् विदादस्न् पैलालानन्दश्च
गृहन् तेभ्योपुत्रापमेरुनरश्न् तस्याप्युत्तरिया पैनिलक् प्राग्येषः वेदः पैलालः पर्णादन्तेभ्यश्चि फक्क गोत्रतियन।
लोघेतिक्रगम्लोलिगिरः प्रत्ययः विष्टः पैलालाः इति प्रसंगात् नस्मृतीमप्यतन्वाध्ययत्रमहतिप्रसंगात् मेवं यन्नो ...
स्यापत्यनस्मृतीनितिषेध निरुत्तेः नचैवमधिकारात्स्वापत्यं कापत्यः नतोस्तुनिपनिगोत्रे तिफक् कात्यायनः तस्य
छत्राः कात्यायनीया इति नस्मात् इदाच्छव्याधिता कात्यादिभ्यो गोत्रेस्मण् प्रसंगात् कात्यादिभ्यः पाठस्य कागैया
नात यस्मायवधानेपि परनानगयात् कात्यगाह्यामरस्यकरौपस्यवदिनस्याधिनोत्रस्यात्मभवात् मेवं विदि

नन्वेवं प्रयाजप्रयत्नात् कालान्तरे भोगोपभोगनैमित्तिकः प्रयत्ने तदंशास्त्रानिवृत्तिकाले प्रवृत्ते यथा वैश्वदेव्यां इत्युक्तत्वात्
कोऽयो विहितोऽयम् न तत्तत्र यातिपरिक्रमनानिष्कर्त्तव्यप्राप्तिपरिकं फलवत्कारणं शास्त्रादिविहितो मुख्यं तं तत्र यावि
विहितः [illegible] तत्र क्रमणे काले शास्त्रादितिरिक्ताभावात् भ्रष्टोऽयमङ्गशास्त्रात् तत्र न स्यात् व
कोऽयमङ्ग इति नियमात् सैव गार्हपत्यं न स्यात् विधायकत्वोपपत्तेः नन्वेवं एकोऽयमङ्ग इति नियमबाधे उपपादयेत् तेनः स
यथामिश्रणादिष्वङ्गत्वे लिङ्गादिना तदिति कल्प्यतात् सैव गार्हपत्यं तत्प्रकरणप्राप्तानां एकस्यैव प्रबलस्य यत्ना
श्रुतत्वात् द्वितीयाश्रयत्वेन तत्रापि विहितस्यात् कोऽयमपि प्रसङ्गः सैव श्रुतिलिङ्गयोपपत्तेः तस्माद्धोमप्रबलत्वयोः
समावेशो विनियोग इति शास्त्रेऽपि सिद्धान्तः शास्त्रकस्यापमेयत्वात् किं ऐन्द्र्यादिप्रधानविधानतादिम् शास्त्रकादेशस्तत्रत्य।
उपमेयत्वात् किं यत्तिन्नो भवेत् तत्र न तस्मै ऐन्द्र्यादिप्रबलेति लिङ्गं यात्रेणैव शास्त्रार्थविवक्षायामन्यत्रापि शास्त्रकार
मेऽयम् ऐन्द्र्याद्युपमेयेन ऐन्द्र्या यागः तस्याप्रसङ्गात् श्रुतेः श्रुत्यैवमिति किम् तस्यैन्द्र्यादिप्रबलेति लिङ्गं येन यत्
अवाधकः स्यात् तस्य विपरीतात् श्रुतिलिङ्गं तत्पविषय किंवा अयमन्यत्र शक्तितिविकल्प इति पदे शास्त्रकापनीयापेक्षायनी
यदि तत्र स्यात् सिद्धान्तेऽवश्यं गार्हपत्यसंज्ञाविरहाद्धोमेन गार्हपत्यं ऐन्द्र्यादिप्रबलेति लिङ्गसम्भवमेव ननु यत्र श्रुत्या
कण्ठादिश्रुति लिङ्ग इति प्रयत्नैव शास्त्रकाः ऐन्द्र्या इति सिद्धं न च सिद्धान्तेऽपि उक्तविकल्पप्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यम् सत्यं तत्र स्या
विपरीतमप्यविरोधे तिस्रो यायात् श्रुतिलिङ्गयोर्बाधकः ननु ऐन्द्र्यादिप्रबलस्य स्यापि विप्रतिपत्तिवात् न च परत्वादेव ऐन्द्र्यादिलिङ्गको वा
पक्षोऽयं विकल्पोऽस्तीति वाच्यं परार्थत्वेन तत्रागमस्य बलवत्त्वेन यथा विकल्पबाधितानि सैवैन्द्र्यादिलिङ्गकः सङ्गतेः तस्माच्छास्त्रस्य
नियमार्थतया प्रबलत्वात् गार्हपत्यसंज्ञाबाधकत्वमिति सिद्धम् नन्वेवं गार्हपत्यप्रयोगसमये समावेशश्रुतिर्गार्हपत्या इत्याद्यपि विधेयं तेन।

८ सि. सु.

सर्वैस्तरत् गार्ग्यायणानां च युवा गार्ग्यायणकेषोत्र युवप्रत्ययान्ताः इति वृत्तम् गार्ग्यायणा भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः गोत्रत्वविशिष्टेष्वस्य तिवृत् एवं गोत्रेचोक्तेति सूत्रे राजन्यमनुष्यशब्दाभ्यां सूत्रेण विधानस्य तदर्थो गोत्रपदं लौकिकगोत्रपरमिति ज्ञापितत्वेन। शास्त्रीयगोत्रसंज्ञाविरहेपि प्रकृतविधीनां संभवात् अन्यथा राजन्यमनुष्यशब्दयोः शास्त्रीयगोत्रार्थकतया गोत्रपदेनैव। तत्संग्रहसिद्धौ पृथक्ग्रहणवैयर्थ्यात् इत्यादि विस्तरेण शब्देन्दुशेखरे॥ जनपदे लुप्। जनपदे तद्विशेषे च। जनपदस्तद्विशेषभय वाचकात्प्रत्ययस्य पैलाकः पैलाकौ ईडितायनादिसूत्रे निपातनात् इकारलोपः जनपदे इति किं कुशाग्रपस्मैतदिति केवलत न्ये वाचिनो माभूत् तद्विशेषे किं ग्रामस्य पञ्चाला नाम पञ्चालाः इति प्रत्ययः तद्विशेषकत्वादिति चकारे संघात। इतिकार्थे प्रकरणात् इतिकर्मधारयः तेन पञ्चाला नाम प्रसिद्धा नाम प्रत्ययस्य पर्यैर्बहुत्वसंख्यायुक्ततद्विशेषवचनात्मा प्रत्ययः अन्यथा एकत्वे बहूनामपि तद्विषयत्वादनेकत्वापत्तेः न चैवं प्रापतिः पञ्चाल इति प्रयोगात् मा भूतकारान्ताः पञ्चालापत्येषु वा गोत्रैर्बहुवचनान्तः पञ्चाला इति वा शब्दः एतद्विषये तद्बहुत्वे तद्गतसंख्याभेदाभावात् जनप दशब्दादिति अनुप्रत्ययविवक्षायां तु गोत्रत्वार्थे तिलकादिप्रत्ययस्य तस्मात्तद्भावाद्बहुवचनान्तात्प्रत्ययमात्रवधि। सिद्धपञ्चालाः इति शब्दः अतो वार्तिकेनापि तन्तुकवार्तिकानां भेदबहुवचनान्तादेव प्रत्ययः सोत्रैकवचनान्तात् वा। बहुवचनान्तमेव पञ्चालशब्दस्य जनपदे हेतोः एवं प्रातिपदिकमात्रस्य पृथक्त्वविवक्षितत्वात् जनपदे बहुवचनान्तः पञ्चाल। शब्दः तद्विषयेनैकवचनान्तः इति विशेषस्य प्रयोजकत्वात् अथ तैः कस्य प्रत्ययोभून्नामपि तद्विषयाणां लौकिकपदेन व्यव हारात् लौकिकानामपत्येष्वालवानामपत्यमित्यर्थे अप्रमाणमवगावस्यैवं भावात् गोत्रप्रत्ययकार्याणामप्रसङ्गः स्या। लौकिकमालस्य इति तद्गतस्याद्यस्मात् तदर्थं प्रकृतार्थकमितिचेत् युक्तेह स्यालोकादिशब्दस्य भेदप्रसक्तेः उपचरि तार्थाच्च प्रत्ययादर्शनात् प्रयोगांशोस्मदिति सति प्रत्ययविवक्षायां गोत्रस्य किं लोके प्रस्मादेः सिद्धेः तद्विषमान

शब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवदिति वक्तव्यम् क्षत्रियाभिधायिनो जनपदशब्दात्तद्राजाभिधानेऽपत्यवदेव प्रत्ययो भवति।
मद्रः। पञ्चालानां राजा पाञ्चालः। अङ्गानां राजा आङ्गः। वैदेहः। मागधः। पूरोरण्वक्तव्यः। पौरवः। नव हूणाः सर्वे केवला।
न त्रिवचनत्वाज्जनपदशब्दस्य तस्मिन्नेवार्थे द्वित्वं ह्यनुप्रयुक्तम्। एतन्नियमार्थं तदन्तमेवार्थं वार्त्तिकारेण जनपदत्वा
विनाभावेन त्ववगम्यते मात्र। अपत्यप्रत्ययेन्तेः पाण्डोर्ड्यण्वक्तव्यः। पाण्ड्यः। पाण्डुः। दृषदि रथवाचिनस्तु पाण्ड्या इत्येते
व चात्र दृष्टिप्रवृत्तिश्च देशदर्शने लौकिके नात्र भावे स्म कल्पनात्॥ साल्वेयगान्धारिभ्यां च॥ अपवादः। वृद्धत्वात् साल्वेयगान्धारिशब्दाभ्यामञ्प्रत्ययः। द्वार:
साल्वेयगान्धारिभ्यामपत्ये राजनि चाञ्प्रत्ययो भवति। साल्वेयः। गान्धारः॥ द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण्॥ अञोऽपवादः। द्व्यचः। आङ्गः। वाङ्गः।
सौह्मः। मागधः। कालिङ्गः। सौरमसः। राजन्यप्येवं। इत्यञोऽपवादः। एवमेव अणोऽस्मिन् प्रतिषेधेन अणेव काशब्दोऽङ्गत्वा
त्। स्यात्। साल्वस्य सादिः। दार्श्यस्याप्यस्मिन् स्रोऽयं पञ्चमेनोक्तः। दार्वः। अणैवकारस्य दाह। एतेन वक्ष्यति नीपस्य च सौम्यस्य
योऽयं पञ्चसेनोक्तः। तेषः। अणेव काशकः। इत्यञ्जनमौद्धिः इत्यादिः। कुष्टसाधनमिद्र प्रयासेनास्मात्साल्वावयवत्वेऽपि णतम्।
ण्य॰ बौधिः। स्यात्। कुरुनादिभ्यो ण्यः॥ इत्येव काशः। आवेन्त्यः। इत्यादिः। एतस्मिन्नेव कस्मादिः। नेशो नाम जनपदस्तस्मादस्य पञ्चमे ते य
स्मात्। नेयः। वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्॥ वृद्धात्। आवन्त्यः। सौवीर्यः। इदन्तात्। आवन्त्यः। कौशल्यः। अजादस्यापत्यमाजाद्यः॥ कु
रुनादिभ्यो ण्यः॥ कुरुशब्दान्नकारादिभ्यश्चापत्ये। कौरव्यः। नैवध्यः। नैषध्यः। कुरुशब्दाद्वृद्धलक्षणोऽस्ति नादिभ्यस्त्वञ्नियमेन श्र
वं॰ ऽपः। कौरवो नैषधः इत्यादि द्वैपदिको णः॥ साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ्॥ अञ्गवात्तिलखलामदकारायुगन्धराः भु
लिङ्गाः शरदण्डाः साल्वावयवसंज्ञकाः इति वृत्तिकारः। इदं जनपदविषयं नार्थं बौधिरिमं साल्वावयवशब्दाद्भवेदिति भाष्येऽपि
या॰ दाण्डिञ्ज्ञिज्ञिरिमम साल्वावयवलक्षणाद् इतिहेतोरेवकृतात् अणोऽपवादोऽयम्। औदुम्बरिः। तैलखलिः। माद्रकारिः। यौग
न्धरिः। भौलिङ्गिः। शारदण्डिरिति साल्वावयवेभ्य उदाहरणानि। प्रात्यग्रथिः। कालकूटिः। आश्मकिः॥ ते तद्राजाः॥ जनपदशब्दात्

७ त्यंत्राङोपि लुक् स्यात् न च यकाराकारसमुदाय इप त्यागिति इति वाच्यम् तदंतविधिनाप्रसंगे एवं मवंतीत्यादिलोपयोगेन तत्र तदंतविध्यभावात् अन्यथा अवंतीं…+

८ प्राग्योक्ता अवन्त्यादयः इत्येताः तद्राजसंज्ञाः तत्र प्राचीनास्तु तत्वस्थेन तद्भूते गोत्रयुवसंज्ञाकोपेन विछेद्यत केचित्तु तद्रा।
सि. जास्यपिक्रस्य जनपदशब्दात्क्षत्रियादिद् स्वेपादेगोत्रादिसंज्ञायामप्राप्तायामवेपित्वतिरिमाहुः तद्राजसंज्ञाफलम् लुक्
सू. स्ववतद्राजस्येति स्वेबहुवचनान्तः कंबोजात्लुक् अस्मात्परस्य तद्राजस्य लुक् स्वबहूनार्थे प्रारंभः कंबोजः कंबोजौ कंबोजा
दिभ्य इति वक्तव्यम् चोलः शकः श्रृवलत्वत्प्रत्याणेलुक् केरलः यवनः अनोलुक् कथं तर्हि कंबोजाः समरे सोढं मिति
५२ कंभोजाद्यैतदपि लादिभ्यो वा मेवं कंबोजे भिजनोयेषां कांबोजाः सिंधुत…… शिलादिभ्यो णत्यस्यात्विधिरितिसमवेत् स्त्रियां मवेति कंति कुरुभ्यश्च तद्राजस्य।
लुक् अवंती कुंती कुरूः अतश्च तद्राजकारस्य स्त्रियां लुक् आयेनी मद्री माद्री इत्यादिषु न तत्र एव तद्भवति इत्यर्थः भर्गादि
लेकस्य त्रिमभे न ना म्यहृसौवीर्येषु प्राचित्येषु तद्भवनेन दलोपापपन्ना तत्र तदपादाने वे यर्थात् नचैवाप्रतिः कौ।
शक्ये स्यात्वपयत्निप्रसंगात् पर्श्वादिभ्योत्परत्वकुरुः पर्शोरपत्यं स्त्री पर्शुः इत्यत्र गोत्र न तस्मात् स्वैतिलुक् पर्श्वादियौधे
यादिभ्योऽणमाविमरा तस्य मित्र प्रकरणात्तु गायायोवचनारंभः ततः कंडःनरवृद्ध रक्षः तद्विषये विशेषस्थापनं संवत्सर
स्वविषयस्यलुक् स्त्रीवृत्तिनान्सलोपदोषयस्तित्वसमत्वेन पवः तत्र प्रकः पाठ इति कंपदः असुरी असुरश्चात्रि
यामपयेस्त्रेलुक् ततो णतस्यापित्वकुमानिल त्वाणेऽशेषु भावकारयत्वात् यदि चैत्र मिकस्यापि तद्राजस्यात् स्वैतिलुक्
तस्मात् तदौयौधेयादिभ्यो विदितस्य तेन वाच्य भर्गादियौधेयादिभ्य इति लुक् प्रतिषेधोनर्थकः स्यात् प्रसंगभावात् तेन।
भित्रप्रकारणस्य यापित्वमभवमेवरतिं न प्रायभर्गादियौधेयादिभ्यः इत्यत्र तद्राजस्य लुक् यौधा तौबेरंभी विदर्भी।
तं भूरिश्रिप्यतमंथ इंभवभे सेति भगदिभ्योयाचु योगेन समाधेयः आंगी वंगी मागधी पंचप्रावाः भार्गी कारूषी केकेयी
यौधेयी शाकीर्या प्रथा यास्यपंत्र्यो वस्थतिरुक्त तत्र स्वार्थेन् तस्य लुकि प्रतिषिद्धे तत्र त्वाणेऽण् यौधेयी यदि त्वतो
न कुसात तदच कुलत्वाणोऽशेदिमयुद्धाम स्ववयोरात्तलोपः स्युदामनिवृत्तिस्वरेणानोदात्तत्वान् भर्गकरूषाकसमांस

केकयस्य तस्य स्थाने यः यथा केकयस्येति अर्थः । यौधेय शौभ्रेय शौक्रेय ज्याबाणेय धार्तेय वार्तेय त्रिगर्त भरत उशीनर इति
यौधेयादयः ॥ इति श्रीसिद्धान्तकौमुदीव्याख्याने तत्त्वबोधिन्यां प्रथमपादे चतुर्थमाह्निकम् । पादश्चायं समाप्तः ॥ १ ॥ तेन
रक्तं रागात् । रज्यतेऽनेनेति रागः करणव्युत्पत्त्या रञ्जनेन रक्तमिति संघातसमानाधिकरणयोश्च बोध्याः । कषायेन रक्तं काषायं वस्त्रं माञ्जिष्ठं
हारिद्रं काषायं चर्मरक्तकर्णी हरिद्रालिलोमानी इत्यादावुपचारः । ननु किं देवदत्तेन रक्तं वस्त्रं रक्तादीनामर्थाभिधा
ने प्रत्ययविधानाद्व्याख्यानं इदं श्यामायां देवदत्तेन रक्तमिति देवदत्तस्वामिकमेव प्रतीतिनिवृत्तये तद्रक्तस्य तेन रक्तमि
तिवाक्यार्थः प्रतीयते नैवं प्रत्ययविधाने प्रतीतिनिमित्ताना देवदत्तप्रत्ययेन इति रागादिति नावश्यं शुक्ल एव कोपि ।
न रक्तं मुखं इत्यत्र वर्णान्तायां रक्तः स्मारो वर्णानभिधायकयोर्नीलपीतयोः । लाक्षारोचनाट्ठक् । इदं वैयात्रादन्त्रिमभिधानान्ते
नेयस्यानुवृत्तिः लाक्षिकः रौचनिकः । शाकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानम् । अनयोः सूत्रे पाठो नार्थः । प्रकृतत्वविशेषेऽपि च राग
उक्तानि वक्तव्ये इति विधः । शाकलिकः कार्दमिकः । नील्या अन् वक्तव्यः । नीलं प्रत्ययविशेषः । प्रमाणबाधार्थमारम्भः । नीत्या र
क्तं नीलं यद्गुणं तेन रक्तमेव सम्बन्धात् नीलशब्दो नीत्या रक्ते विहितं इति केचित् । पीतात्कन् वक्तव्यः । पीतेन रक्तं
पीतकम् यद्यप्यार्थिकं कस्मात् पीतशब्दः तस्मात् कापि प्रमाणं तद्गुणवृत्तिमात्रम् । हरिद्रामहारजनाभ्या
मञ्ज्वक्तव्यः । हारिद्रं माहारजनं संबन्धविशेषः ॥ नक्षत्रेण युक्तः कालः ॥ नक्षत्रेण युक्तः पौषमहः पौषी रात्रिः नक्षत्राणि सर्वकः प्राप्ति
योगः स च कालनक्षत्रयोर्नास्ति द्वयोरपि नित्यत्वात् न च चन्द्रस्य पुष्यादीनां नक्षत्रत्वं तदभावेऽपि लोके तेषां नक्ष
त्रव्यवहारात् कालस्य नित्यत्वं लोकेऽवान्तरभेदेऽपि व्यापारव्यतिरेकेण कालमेकं च तत्तन्निमित्तकं विभुद्रव्यं प
रिमाणं क्रियावत्ताम् अथापि क्रियात्मकः कालः ॥ अथो तदुक्तं आदित्यग्रहनक्षत्रपरिस्पन्दमथापरे भिन्नमा
वृत्तिभेदेन कालं कालविदो विदुः तथाप्यनुपपत्तिः अन्यसमवेतक्रियाया अन्यसंबन्धानुपपत्तेः ननाचपदे

८
सु॰
सि॰

संबंधमात्रात्मको योगः प्रधानपुरुषवन्नित्यानामपि न विरुद्ध इति चेन्न कालविप्रोषानवगमप्रसंगे कालविप्रो-
षावगमार्थस्य पौष्यादिशब्दप्रयोगस्यानुपपत्तेः एवं प्राप्ते सिद्धांतः नक्षत्रेण चंद्रमसो योगात्तद्युक्तात्काले प्रत्ययविधानं पुष्य-
परं पुष्यसंयुक्तचंद्रपरं चंद्रस्य चानित्यत्वात्कादाचित्कयोगोपपत्तिः अत एव पुष्येमत्राभिरच्येति वृद्धवचनं नातत्वं स्त्रीत्वं च
अप्रसिद्धत्वात्तस्य लिंगसंख्यानामेव मघादिशब्दानां चंद्रमसि वृत्तेः मंचस्य स्त्रीविवक्षायां मंचाः क्रोशंतीतिवत् एतेन मघायुक्ता
शाला तत्र यो युक्तशब्दलोपश्च विधीयते तत्राभुक्तवद्भावेन चंद्रशब्दसमानलिंगवचनत्वं मघादिशब्दानां स्यात् ॥ लुबवि-
शेषे, अद्य पुष्यः ननु पौषमहरित्यादावपि लोपः स्यात् न चात्र राज्यादौ नेति विशेषप्रतीतिरस्तीति वाच्यम् अद्य पुष्य
इत्यत्रापि पूर्वोत्तरदिनयोर्नेति विशेषप्रतीतेः मैवं तस्याहोरात्रावयवपूर्वाधिकरणानवगमस्य दोषात् अद्य शब्देनाहोरात्रप्र-
तीतेः अपि रात्रौ वा दिने वेति विशेषानवबोधात् पौषाहोरात्र इत्यत्रापि विशेषस्य शब्दोपात्तत्वात्तु एव भाव इति कैयटः ॥ सं-
ज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्यां ॥ विशेषार्थमारंभः श्रवणा रात्रिः अश्वत्थो मुहूर्तः संज्ञायां किं श्रावणी रात्रिः न च लुपि युक्तवद्भावप्रसंगः
साध्यं विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्य इति निपातनेन तदभावात् आश्वत्थी ॥ द्वंद्वाच्छः ॥ नक्षत्रद्वंद्वाद्युक्ते काले छः स्या-
त् लुप्सति वा विशेषे, तिष्यपुनर्वसवीयमहः, राधानुराधीया रात्रिः अविशेषे चेत् अद्य राधानुराधीयं नक्षत्रविप्रोषे इत्यस्य प्रसंगः
मध्यपदास्न्यायेनालप एवं तेन लोपविधानात् वृत्तिकारस्तु परत्वाच्छे न लुबपवादः इत्याह तद्विरुद्धं द्वयोर्गुणयत्वात्प्राप्त्यभावा-
दिति केचित् ॥ दृष्टं साम ॥ वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम यस्य साम्नो विशिष्टं कार्यं विधीयते विनियोगाज्ञाना[illegible]त्तिप्रायस्य
न्यायेन ज्ञापितत्वात्तेन तदृष्टमित्युक्त इति कैयटः ॥ कलेर्ढक् ॥ कलिना दृष्टं साम कालेयं सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्यः
आग्नेयेऽधिकृते ये प्रत्यया वक्ष्यंते तेष्वित्यर्थः अग्निना दृष्टमाग्नेयं साम अग्नेराग्नेयः स्वमग्निदेवतास्य आग्नेयम् एवं कालेयं, दृष्टे
सामनि जाते च अण् डिद्वा विधेयः जाते योऽण् विहितः स डिद्वा दिहितो बाधकेन निर्वर्तितः सन्पुनर्विधीयत इतियत्
वत् स चाडि द्वत् उशनसा दृष्टं औशनसं साम औशनं वा डित्वाट्टिलोपः शतभिषजा युक्तः कालः शतभिषजः तत्र जातः शा-
तभिषजः शातभिषः तत्र डित्वादिष्टत्वे शतभिषजि जातः शातभिषजः शातभिषः, तीयादीकक् ॥ यः पाठ

नाँतीयीकः नविद्यायाः इति वक्तव्यम् विद्यायाश्चेत् न इकम्सर्थः द्वितीयाद्विद्यायोगाद्यर्द्धवदिति वक्तव्यम् यथा केवा नम
यथा तात्स्य मयपूर्वरूपं सामनीमर्थः ऊवगाद्वैलरूपैयनवकेमामणे श्रवणार्थिति ब्रूम् तदक्तेरूसामनिनालबाध्य
णिहिद्विर्वांतधीयते नीयादीकक्वन्निपायांगेशांदकावदिष्यते॥ वामदेवान्मंसो॥ वामदेवेनदृष्टंसामवामदेवंतकारः
घोषितार्थः श्रंदनोनमवितः सोनलिनोदनः सिद्धवृमेतिलोवेनकिमर्थंस्वपतोऽस्ति ग्रहणमातदर्थभृद्दामदेवस्य।
नन्वत्रे श्रमार्थः यकारादेभसंज्ञासज्ञायाश्चेतिनैमकारसोपसंभवात् किंतदर्थंनदिवेनइतिवेन् मैवं श्रयामदे
थकग्रहणानान्तरत्रवेधकस्येतिपरिभाषानापेनेननमिहतेः यश्चयदनुवेधविशिष्टस्योपादानं ननद्विमोभयात्रवेधवि
शिष्टस्यतनग्रहणेनमर्थः तथावऽकारानुवेधकपकारग्रहणेऽकारतकारोभयात्रवेधस्यमलोनग्रहणं अनत्रवेध
परिहृतोवाश्लोरथः नेदकांतग्रहणोकतत्र श्यामवर्मवल्लादयो यथा इतिनदाचिम्पपवयूमयश्लथः नेनश्रेयेधृमेवां
परिहृतोरथइत्याहेन पौरोरथाङ्गादेः युवनेवंदिनोरथस्यमनीत्रिनन्तुश्रयपरिहृतमेमनभिधानादेवनेतिभाष्यम्॥ पां
डुकंबलादिनिः॥ पांडुकंबलसंवीतः स्पंदनः पांडुकंबली मत्वर्थीयेनइतिनेननसिद्धं नद्यायाधोस्पफलमनभिधानादे।
वनत्सिद्धितिभाष्यम् ॥ द्वैपवैयाघ्रादञ्॥ श्रणोपवादः स्वरविशेषः द्वीपिनोविकारोद्वैपम् चर्मवैयाघ्रम् औतद्वैपवैयाघ्रो
द्वोपिचर्माहृतेरथे॥ कौमारापूर्ववचने॥ कौमारेमविभक्तिकोनिर्देशः अपूर्वत्वेयंनिपातः उभयतस्त्रिया अपूर्वत्वइतिवक्त
व्यम् निपातनसामर्थ्यात्स्त्रार्थप्रत्ययोनचेदं अविद्यमानःपूर्वःपतिर्यस्याः कुमार्यास्तामपमः कौमारः पतिः अपूर्वपतिः कु
मारीपतिमुपपन्ना कौमारीभार्याद्विती यासामर्थ्यात्कुमारीशब्दाऽउपपन्नमर्थणस्त्रियांतस्यार्थइति विवेकः अनमपूर्व [illegible] नन

५ मि. भार्येति वायमर्थः अन्यस्य पूर्वं भार्या प्राप्ता, अन्यवाग्निष्कान्तरे कौमारात्पूर्ववचने कमार्यां प्रविधीयते अपूर्वत्वं परा।
स्मृ. तस्मात् कुमार्या भवतीति वा कुमार्या भवः कौमारः, तेनानिवृत्तपाणिग्रहणविधानेनास्ति तदानभिधानादेवनास्ति प्रसंगः नच
कौमारीभार्येति तस्मात् स्वस्य स्वभार्यात्मापोषितस्य इति वाच्यम् कौमारस्य भार्या प्रपतेः तत्रानन्यपूर्वां भार्यां कौमारीं भार्यां प्रप
५५ न्नस्य स्वभार्यात्वे सत्यपूर्वत्वप्रतिप्रसंगात् इति वाच्यम् यस्मात्समायामादाय पत्युः कौमारत्वं तस्यापवर्ततीति॥ तथाहृतम।
मन्येभ्यः॥ अद्भिरण्यपूर्वके निधानमिहोदस्यमर्थः शालत्वेऽदृतः श्रावकोऽदत्तः पाणिनरागृह्य तयनिहितस्यमर्थः॥ स्त्रि
शिलाद्यपितेऽत्रते॥ स्थंडिलशास्त्राजयज्ञोत्रेस्मर्दीत॥ व्रतेनग्मे व्रतेशास्त्रीयोनियमः॥ अनुदायगम्यः स्थंडिलेज्ञेनेस्थांडि
लः व्रतेनकिं अनुपन्नास्थंडिलयावनेमाभूत॥ संस्कृतेभक्ताः॥ समर्थेनासंस्कृतमिमर्षे॥ संस्कृतरव्ययभवत्वे धा सर
हूतेसंस्कृता धाह्रा: अहस्तुकपालेषु संस्कृतो ह्याकपालः प्रोडाशः तद्धितार्थेतिसमासः द्विगोर्लुगनपत्ये इतिलुक्॥ मन्त्रर्वे
यत्॥ सूत्रे संस्कृतं भक्षेमाः इत्यणप्रायेपरः तत्र संस्कृतमुखेइत्यग्निरिमयद्दिगारिवादव्यतत्॥ दधष्टक्॥ दधिसं
स्कृतेदाधिकम् इत्यत्र वर्णादिता संस्कारः॥ त्वहृतेयितिठक् स्त्रीयोनानिर्विशेषः॥ अदस्थितेऽामनत्त्वाम्॥ ठक् पा।
देशः अदकेन स्वयतिचंधनस्मुदश्वित् किन्तुकौ अन्यासवनिपातनात्वमेवमव्ययाणं इयमुक्तोनाहितिदस्य कादेशः उद।
श्विति संस्कृतोऽहश्वकः औदश्वितः तक्रम् उदश्वित्शब्दात्सिद्धाउदश्वित इतिनमर्पः तीराणन् तीरे संस्कृतं तैरेयं भक्तः
मस्मद्दृष्टसमभावात् तैरेयी यवागूः त्वरविशाद्दक्षाश्ववहार्येषु भक्तस्या यवागूप्मकाठिन्याभावात् सूत्रेसादिवनञ्
यम्रणापवादः॥ सार्भिसौरान्माद्यन्ति॥ योवीयोरोंमाषु ग्रंथेयोगमाह॥ संज्ञायांदिति कर्तरि संज्ञायां चितिकर्तृपाठवस्था।
नांधनेवाभिकांधाणमेध अन्यधानेपांचाराताम्भालिनंवद्धाराये इमादिवास्प्यकमासाधं मानयोनिनियातः भृ
नेकमाज्ञायोशायेनतोमास्मानद्रतिमामारिव्यदैद्यंयेयप्राहपशोनियाम्णांशं संचन्मस्पर्शणीतिनेवनपायिकां कास।

मासं संज्ञायां ग्रहणं किं संवत्सरः पञ्चदशरात्रः पौर्णमासी नैषः सर्वः भाष्यकारास्तु नित्यं यादेवैनं पक्षं चिच्चदे मासः॥ आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठ
क॥ आग्रहायणी अश्वत्थ शब्दाभ्यां ठक् प्रत्ययो भवति सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायाम् आग्रहायणिको
मासः अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमासी अश्वत्थाः तस्यां पौर्णमास्यां अश्वत्थिनी आश्वत्थिकः॥ वि
भाषाफाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः॥ इत्यादेतां फाल्गुनी श्रवणा पौर्णमासी फाल्गुनीमापयादिकः फाल्गुनः ॥से
श्रावणिकः श्रावणः कार्त्तिकिकः कार्त्तिकः चैत्रिकः चैत्रः॥ सास्य देवता॥ इन्द्रो देवतास्येति ऐन्द्रं हविः पाशुपतं बार्हस्पत्यम्॥
सोमो देवतास्य सौम्यम्॥ इत्यादि तीति त्वः॥ सोऽस्य सप्रत्ययस्य प्रकृत्यास्मिन् निर्देशेन देवते॥ सा देवतेति या तत्र भाग्येन तत् हविर्भाजो स्य॰
देवतास्त्विति या जो वैदिकास्तापनः आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशः पं ... पार्हस्पत्यमस्य पतितः आग्नेयो वै ब्राह्मणः स्था॰
यच्चर्ययामी निर्देशविकेर्ष्वष्टाक् अग्निर्देवता विशिष्टं इत्थं समर्थात् तदेकदेशो देवताया मित्रादेः प्रकृतमर्थं सामर्थ्यदेवता
वयः यद्वा देवतायां इत्येव नदितमर्थं शाकिः अन्येन प्रकृतसर्थं मेकदेशान्वयः। यद्वा देयमेव तत्स्थितार्थः देवतायाश्च
प्रकृत्यैव लाभः देवतात्वं प्रकारकर्थी तन्निर्देशेन तस्यापि पत्ता तस्येते समर्थात् एकदेशे प्रकृतमर्थो विशेषणम्।
अभेदस्यान्वयस्याग्नेयादौ वैशिष्ट्यान्वितिः देवतायां प्रदेयं वा देवताः शाकिरन्वायदेयप्रदवाशक्तिः प्रकृते तस्तल
द्वारा देवतायां निरूढेति सर्वप्रत्ययमर्थोऽस्थिताः॥ कस्येत॥ इत्येतस्मिन्योगेन कशब्दस्यादेशस्य विधीयते को ब्रह्मा दे
वतास्य कायं हविः नन्वयस्येति चेति इकारलोपापत्तिः इकारविधानसामर्थ्यात् इदं च कशब्दस्येकारादेशविधानप
क्षे किं स्याद् इयं प्रसङ्गः सप्रत्ययेकारादेशात् निपत्तेन समस्य च स्यानित्यकारलोपे इत्येव इकारस्य दीर्घस्य तस्यास्यापि समस्य सिद्धेः। स॰
ननु आयपक्षेऽपि वाच्यावाप्नेति समस्यान्वस्य सामर्थ्यात् प्रत्ययाश्रितेर्देवतास्य आयमिसमसिद्धेः समस्य परिहारात
इत्यत्रावयवशेषणाभावमस्तातस्यापि प्रत्ययत्वात् समानाधिकरणस्य समासतत्पुरुषत्वात् नन्वकशब्दात्कंशः।

९ त्वादायं समर्थ इति सौकर्ये कार्यानुवृत्तिकैर्यमनुवृत्तौ स्वतन्त्रे भेदः स्यात् किमो विभक्तौ कादेशोऽकत्वादिकैर्यतीति
सि. देशस्याभावेन द्वितीयस्यानुपपत्तेः सर्वार्थस्य सर्वनामसंज्ञाविधानात् प्रजापतेश्च कार्यस्य कर्तृत्वेन तथा सर्वात्मक
सू. त्वात् कार्यकारणयोरभेदोपचारात् अथोच्यते उभयथापि कस्याग्रनुवृत्तौ सेवानुप्रेषः उक्तौ मा प्रजापतिश्चाव
४५ क कशब्दस्यापि किंशब्दत्वसकलत्वात् न च कशब्दस्य सर्वादिषु पाठात् सर्वनामत्वानुपपत्तिः अन्वर्थसंज्ञया सर्वार्था-:
भिधानसमर्थत्वादस्यानुपपत्तेः गणपाठस्य प्रपञ्चार्थत्वात् न च सकलकृत्स्नादिष्वतिप्रसङ्गः अनिघ्नमाणत्वे।
सन्नि. नामत्वकानानवहूद्धौ द्वादिसूत्रेणैव नियोगविभागेन संज्ञानिषेधात् उभयथापि कार्यानुवृत्तौ संज्ञैव संज्ञोपसर्जनयोः
संज्ञाप्रतिषेधात् किंशब्दस्यापि संज्ञात्वे सर्वनामत्वानुपपत्तेः न वै वैकादेशस्य सिद्धिः अस्मादेव निपातनात् का
देशोपपत्तेरिति भाष्यम् उभयथा कस्य कारसंज्ञायन्तिके यदः "अकाङ्क्षयन्" एको देवतास्य प्रकृति यद्विः नि
पातनाद्दरतः॥ अपोनप्त्रपांनप्तृभ्यां घः॥ अपोनपाद्देवतास्य अपोनप्त्रियं अपांनप्त्रियं अपोनपात्कृत्स्य अपोन
पात्कृत्स्य समस्य समस्तियोगेन उक्तरूपद्वयं निपात्यते अनपत्यार्थेन पानेत्युक्तं द्विपनास्य पात्रेन वृद्धेतिविषयः न
वैवं पावान्तरे अपोनप्त्रेस्त्वादेतिप्रयोगानुपपत्तिः नस्वकोदस्तत्वात् क्व, यथासंख्येवाक्यार्थयोगविभागः अ
पोनप्त्रीयं अपांनप्त्रीयं, पिंगतीत्युणादिप्रत्युपसंख्यानेपिंगलीत्रीयंत्वात्समीदिदनीयम्, शतरुद्राद्घश्च निवरूपम्
शतरुद्रियं एवेत्युः शतरुद्रीयं न च न द्विताशर्थं नित्यस्त्र कोपद्विगोर्लुगिति न द्विनलुगप्रसक्तिः विधानसामर्थ्यात्
महेन्द्राद्घाणौ च॥ महेन्द्रोदेवतास्य महेन्द्रियं माहेन्द्रं घाच्छः महेन्द्रीयम्॥ सोमाट्ट्यण्॥ सोमोदेवतास्य सौम्यं हविः
ट्यनुदात्तः सोमीस्त्क॥ वाय्वृतुपित्रुषसोयत्॥ वायव्यम् ऋतव्यम् पित्र्यम्. उषस्यम्: उषस्येति चेनीकारलोपः विधि
उत्पन्ने उषः शब्दस्य हालिंगत्वादिके इदितिविदेवतायां वृत्तिः द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोम...ति

शुक्रमेघाच्छ च॥ शायन पांशुपृथिवीषे यावार्दयियम् शुनासीरीयं शुनासीरीयम् शुनो वायुः सीर आदित्यः इन्द्रा
द्वे नामनी इति निर्दिष्ते इन्द्रवंशुनासीरमस्मिन्नस्तीन्द्रवामद इति ॥ दंशं नविशेषणार्थं शुनासीरशब्दस्येति मरुत्व
तीयं मरुत्वतीयं अग्नीषोमीयमग्नीषोमयम् सम्सोमेन द्यावापृथिवीयं भवतीति ग्रालणाचरत्वेप्रकोपनत्स्वानात् वा
स्तोष्पतिशब्दः दृष्टवानिपातनात्साधुः गृहमेधशब्दोऽकारान्तः मरुत्सु गृहमेधेभ्यः स्मा षत्नापरत्रयोगात्॥ शुक्रेभ्यः॥
कालेभ्यो भववत्॥ कालवचनेभ्यो भववत्प्रत्ययाः स्युः सास्यदेवतेत्यर्थे इति दिशति मासो देवता
मासिकं आर्द्धमासिके देवतास्य शार्वरमित्यादेन कालपदस्य देवतासम्बन्धो भवेसमस्य वा सत्क्लृप्तस्याभावान्यथा
अपपन्ने मासः प्रत्ययविहितानां प्रत्ययानां देवतार्थे कालशब्देभ्योऽतिदेशार्थं वचनं हेमन्तादिभ्यो भवार्थे विहित स्य
स्य प्रत्यस्य देवतार्थे कालवचनेभ्यः प्रसंगात् नदितीयः कालवचनेभ्यो भवार्थे विहितो प्रत्ययाः सास्यदेवतेत्यर्थे भवे
तीति अतिदेशार्थं वचनं हेमन्तादिभ्यः कालाद्दृश्य प्रसंगात् सर्वतातिरूपम् सिद्धं प्रयतिदेशात् कालेभ्यो भववत्काले
भ्यो निरूपणम् तथाच कालवाचिभ्यः प्रकृतिभ्यो भवार्थे अपवादानां कालवाचिभ्यपूर्वदेवतार्थे विधानमदोषः सामान्य
दोषः प्रकृतिनिर्यमस्य सांकर्यं प्रकृतिविशेषणं तिरूपापत्तेरित्याहुः॥ महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ्॥ महाराजिकं प्रोष्ठपदिकम् तदा
स्मिन्वर्तत इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम्॥ नवयज्ञोऽस्मिन्वर्तते नावयज्ञिकः कालः पाकयज्ञिकः पौर्णमासादण्वक्तव्यः
पौर्णमासी वर्तते अस्मिन्काले पौर्णमासी तिथिः॥ पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः॥ एते निपात्यन्ते पितुर्भ्राता पितृव्य
पितुर्भ्राता पितृव्यः मातृर्डुलच् मातुलः मातापितृभ्यां पितरि डामहच् मातामहः पितामहः पितृव्यकः मातामही पि
तामही महो वा टिद्भावान्ङीप्प्रदर्शनात् पितृशब्दस्थानवृद्देशोऽनिपात्यते महप्रत्ययः तेन पितेत्यस्य यद्दर्शनात्

८ वृद्धिरिति: आमहविंतु आकारस्य अथवा पाठवल्लाम्नस्यादिस्मर्थः अवेर्दुगेसोफरस्मरीमवोवरूयाः अवेर्दुगं
सि. अविसोफं अविरुसे अविसरींसे एकारोऽप्याप्रत्यासमध्यान्वयनं अमयाग्रक्रियालायवाथयोफादीनेवविरुध्यान
सू. रविकेयदारयः अमेवसोफशान्वेनयान्नेपिहमसरींमयेलीकममाधानस्मवः एवमात् क्रिम्यविरुविमादिसिद्ध
चंतथासकारपावमोऽर्तोगलात् एकारस्रोपदेशिकेनतरेफारेशाग्रपपत्तेः आदेशान्नेत्रपनस्यासिद्धत्वाम
रु. मत्वेऽप्येतिकृत्वमस्मते: अत्राभाष्यादाहरणमायर्थाव्यपनमिमाह:, तिनामिष्टलामिक्कयेनोवरूयो तिलयि।
न: तिलयेत: वृक्षलिलरमर्दः कुहरिहिस्रवकस्यः तिसिन: पनस्मनु निरिनमभाव्यात्रुद्धाशनमात् नम्मस्पृहः
काकानोमपृहः काके वकानो वाके हुकाणो वाकेनयादि अहिमारेहक्कु अन्तुरामारेजन् गेमहवंगाङ्गुन् कृ
हाराकेन्द्रेमादिनार्मालिस्वियमारथस्रवसेने नयाहार्यवस्रादिनवरापुराणेनगोमोनेप्रानिपदोकमममधांहने वे
हाराहरणांस्थानि कुर्मिलनारूक्रहवींणामिलितकाकवकहकाणाम्भुदाननात् कार्णिकाविनाभादिश्रुनायकत्।
गोमहवेकृमधः नेधामाश्रुलारतिनरधान कुकानोमपृहः पोकलिनिहुंनिम्मर्कऐचेनविम्मे सुदिकारनेपक्र
फाहादनवच छकलारितिहरदनादयः॥ मितादिष्योणा॥ अचिनलवतागमटकोपबायः मिहणगमपृहोमेवे ग
मिगोमोमस्मवृहागमामिणे सम्माङ्गलनिपुवत्रावः रनोपनपमश्रीनृहामारहानुरमारेयन्मगमः नेधामाश्रुदानहि।
सोपोमानो पुवलिपाहृस्याप्यनुहानलस्णाहाजोवाथार्थोमिहपाठः नववादिनविवसाधानरमुनः रवंमवपे
नु. वस्राधविधानानिपुमयर्दिहैमोकर्णिनः हूर्षांतिकनित्रमधांननवाप्नुवशाहूकाप्नुदाननगमस्मपूहरामेवाणिमे
ररतिवाचप् अतपवभाष्येनुवनियाहूपाटरमालोनात् पनेनहपाटरमामृयांशेवज्ञावोनेतिवोवनमिति
हवमितिहमिकारापुर्क्रियायाभावात्तिं रवितपान पुवजावनिपेधोसेहनेत्रमायेनापुपपत्तेः नन्वा।

दैत्साँकिकथवगुणवतिभाष्यादल नयवश्चेवस्थावाधोवनमिमेवास्थम् नथावश्यवाँगः स्थलावाप्यसंपन्नेकत्वात्कशात्
यौवनम् पसशुण्यवतः प्रयंवक तेनस्थनीवितम् यौवनपं स्तुश्चनादनुदात्तापस्याममर्थेनीयम् गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्र
राजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ्॥ एहेभ्यः समूहे वुञ्स्यात् ...मनुष्यतत्स्यमपत्यभ्यो वृः एषणुपादानात् गोत्रप्रत्यया
न्तात्केवलात् नियमस्यचाननात्ततो यत्र देनेवतन्नाति सिद्धेः तेनत्र्यवाचकात् वुञ् न स्यादुत्सनः तस्कनव्याद्वुञ्
स्यात् अन्यथा गोत्रके भाषकाणां समूहो गार्गिकं गार्गेयाणां समूहो गार्गेयकम् तत्र कापीना
समूहो लातृकायनकम् औक्षकं औष्ट्रकं औरभ्रकमित्यादि वृद्धाच्चेति वक्तव्यं वृद्धानां समूहो वार्द्धकम् अचित्तात्॥
इत्यत्र प्रतिषेधे यमेव काशः कापोतं कपोतानां समूहः स्यादत्राप्नोति नित्यमेवादानस्यापि एतदर्थं
अचित्ताद्वुञ्काप्यनकं तेषामपि क्षत्रियपुत्रेभ्यो यत्तत्प्रतिषेधाद्वुञ् हस्तिपित्रुष्परमितेन बाधनार्थं ठक्
यात् परपाह्वेच्छद्विनाशादिगिरिया च्छम् वक्तुं प्रतिषेधात् सक्तूनां समूहः साक्तुकमिति लक्षण
स्वार्थिकोवकाशः नन्वत्र अपोन्तेत्वाचैरादानवादनुप्राप्तादेरनोपवकाशात् अजः शुचीकः शाष्कुली शब्दाद्यथा
धार्मिकादनुप्रयोगादित्सिना सामाजिकत्वं लक्षणप्रत्ययसंबन्धप्रतिषेधात् शाष्कुलिकं मौदकिकम्॥ केदाराद्य
ञ्च॥ केदाराणां समूहः कैदार्यं वा ठञ् कैदारिकं गणिकायाश्चेति वक्तव्यम् गणिकानां समूहो गाणिक्यम्॥ ठञ्कव
चिनश्च॥ चकारात्केदारसंग्रहार्थः कवचिनां समूहः कावचिकं कैदारिकम्॥ ब्राह्मणमाणववाडवाद्यत्॥ ब्राह्मणानां
समूहो ब्राह्मण्यं माणव्यम् वाडव्यम् पृष्ठादुपसंख्यानं लोकविशेषः पृष्ठानां समूहः पृष्ठ्यः षडहः इति मन्त्र्यं
लक्षणा भाष्यकृतस्तु ब्राह्मणादीनां प्रयोगाद्दिसनासमस्तयोर्विशेषाभावाच्च कृतस्य यत्नपदविधानमदृष्टत्वान्न स्वर
विशेषाभावाच्च यत्नविधानमनेनापि तद्विधानार्थं मिमाहुः॥ ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्॥ ग्रामादीनां समूहो ग्रामता।

८. नत्वावेपुत्ता गजसहायाः अंचेतिवक्तव्यम् गजतासहायता अङ्गः ऋक्तारवितिवक्तव्यं अहर्गणसाधनस्याको

पि. टीनः कृतः कृतोकि अग्नोमसमूह ष्वष्ट्रः विदिकादिभ्यान्न अग्ष्टरो वेतिनियमान्नछिलोपः किं तलोपःवर्ष्णागल्

स. कथः सन्निधानेन समकारस्यनालानुपपत्तिः प्रभूतं समूहः पार्श्वमितिचेतिपरत्वेननलाभावादोगुणाभावः ॥ ८

अनुदात्तादेरञ् ॥ कपोतानां मयूराणां च समूहः कापोतम् मायूरम् विनवत्ता मेवाच उदात्तयणानम् शाकुनिकमिसा

८३ रावकितास्कारस्त्वादिस्वकत्वात लवावेत इतिमयूरोकपोतमयूरशाङ्गी नवशकुनीनां वलन्तुष्टुंवमिसाग्रराः

मते श्रमापेनयापूर्वेस्पलवोरेवतद्विधानात विदिकादिभ्यश्च अनुस्यात विदिकानां समूहः वैदिकं अनुदात्तार्थ

अविताद मोबाधनार्थं चसूत्रे वैदिकग्रहणं उल्लंकउल्लक शब्दोल्लमशब्द स्थाणां दिवजनस्य वनिनोक्तितिकनप

मूलकोनुस्मरणम् नगोवल्लताण्णस्तुमेवाधार्थमिहपादः नचवहूगुष्येनोलेयादनुदात्तादिनारेवसि सुमिति

वाच्यम् मेयलगुहींति अनादित्वा गदोष्वर्थोर्धविवक्षाथांलकोनिर्देधान् द्योगसमूहवबहुरामादात् नचया

मयलत्तोनमेगगाघुसोधुम् पूर्वविप्रतिषेधाद्वायामिवाधम् पविदानित इसमेवेनतनुमेताद्यणाकिकिदीविना

शङ्कलूकोवदतिस्याद्युदात्तलाथांलदंदशसिद्याप्रदंकप्रयाभावात अनमिदेनगुदात्तादेःकार्थःलदकमालवा ९०

न गोमानुद्धनवनतहोमेतदंस्मानसमवेतः नापकेसामदंतन्वे तथावादिशालेविधिः मेनाधांनियमार्थं वापवा

वाध्मनयान्नगुना प्रसार्थः लदकमालवशाहारत्नदात्ताद्देविमेवान्नसिदेविडुकादिपाठोयपः लद्दकसाप

मानीतिनलगदृषाह्यदितिविहितमुपलराजमकलदकु मानवमायमानीतिहृलदाणस्यमरःदद सांकोरानाः

नेक्षेपनिदानेनानुदात्तादिनात गोनेनुष्ठांतिलक्वनिवेधप्याप्रसक्तेलिषत्नप नचगोमगकस्वानुन्यायाथः गो

नमुदात्तनमेनमसुदाधानुधारानात लदकमात्वेतिसमुदायस्यगोदलाभावात नदनं दनविधिनाप्रसंगःप्रप

यद्विधानुमिदं ग्रहणमयत्नदन्तविधिनियमनत्वात् सिद्धान्तस्य एतदेव समूहप्रकरणे तदन्तविधौ ज्ञापकं सू-
त्रपदं ...... इति तेन कृत्स्नाद्यन्तीनां विशालिद्रपस्य गृह्णते यथा तदन्तविधिप्रभावादेव अधेनुसमूहे केष्म
गोधेनुरात्रेष्वप्यात् अधेनूनां समूहः आधेनवं तस्य हेतुस्तोत्रं अत्र वर्त्तनं यदगृहीतानि रोगाद्युदात्तत्वादस्ति
निवेशयते: इत्यादि स्वाद्दमिलिके स्थित तत्कपात्र समासे लिपेयात्मात्र कालतत्र तदन्तविधिनिसत्वात् मेगत्थधेनु-
तयोदस्तवृद्धि विकल्पः किं च सेनानां समूहः सैन्यम् अस्मदान्तु नेतेषु तेन ठक् मालवी सेना लोहकमा-
लवकमयत् तदपरत्वादस्य ग्रहणमसहि उभौ तेले स्मिनिति वाच्यम् पूर्वेणसूत्रम् यत्तमप्य मेवाधनइयम्यादि-
५८ त्वाद्धत्वात् नैवैकेनोभयवाप्तत्वात् यरतिः अविज्ञापने विना ठक् मालवकशब्दादनिधाने यघोत्प्रदात्र इ-
तएवाष्टमोरोचां हितिदीर्घग्रहणेन ग्रामत्वि कस्यः कृतावस्याहृत: इदं सेनावेत्तभयतन्नास्यत्वात्तिसिद्धान्तः तथा वर-
ण सूत्रेयोगविभागेनार्थद्वयं लाभ्यं ततः सेनासेनायामिति नियमः इति फलितार्थः एतेनानुक्तकरणात् ठक् मालवः
सेनासेनायामिति वार्त्तिकं व्याख्यानम्॥ चरणेभ्यो धर्मवत्॥ कठानां समूहः काठकं कौथुमानां कौथुमम् अर्कति।
प्रसयपेश्मोकर्थम् कालेभ्यो भववदिति वक्ष्यत्वे यम् चरणाद्धर्माम्नाययोरिति वोक् आत् गोत्रचरणादिति वुञ्।
कैठेगौसिक पालिक वद्रूपन गुणस्याप्स्मादत्र्योधर्मवत्स्मते तेन समूहेनैवानातिदिश्यते॥ अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्॥ सक्तूनां
समूहः साक्तुकं धेनूनां धैनुकम् हस्तिनां हास्तिकम् हस्तिनीनामप्येवं भस्याढे तद्धिते इति पुंवद्भावः स्यातदिन विवक्षायाम्।
इति: केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् केशानां समूहः कैश्यं पक्षे अचित्तेति ठक् कैशिकम् अश्वानां समूह आश्वी-
य पक्षे समूहस्य उत्सर्गः तित्स्वरे गोत्रसमाप्तुदात्तत्वात् आश्वम्॥ पाशादिभ्यो यः॥ पाश्या तृण्या धूम्या वात्या वाम्भानत्व
वानमप्रमाणतामनेकत्वेपि अवयवविनाशकतान्देहनिबंधनसमूहानुपपत्तिः अत्राचान्तोदात्तत्वेन इतिवचनांतरमे

८ वाचख्यामितिवाक्ये दिगर्थेदेन बाधः प्राप्तेऽयं विधीयते। पूर्वोत्तरस्मादिसर्वदायान् वारणानामदूरे भवो रिग्रोलिपुणो नगरं ॥

सि॰ वरणा नगरम् ॥ वसागन्धारण्या यानाविभागत्रयं रहे वरणादिभ्यश्च तृष्णार्थः ॥ अनिश्चकस्य च ॥ वरणादिभ्यः क्रमात्स्थः

सू॰ वरणिनीगोचारयकस्य वरणादिभ्यः प्रतिविषयस्य : शाकिनी कदम्बिनी सीमन्तलोकात् शाकृतिगणोऽयम् ॥ विषयोदेशे ॥ ष

४९ ष्ठन्तात् यथायथमणादयः स्युः सम्यक् परिशीलितं, यं, तेषां देशे स्थित नक्षत्र वर्णिते शिवीनां विषयो देशः शैवः देशो कि

चैव स्वविषयोऽनुवाकः ॥ राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥ राजन्यकः विषयाभिधानेन नपदेन लक् बहुवचन विषयादन्यः श्रेणानां

विषयः श्रैणः देशाः स्वलाः प्रैणाः श्रेणानां निवासो जनपदः तेनानुशास्ति अभवन्नीतिः श्रेणानां विषयदेशस्य जनना।

स्यादीति नतु निवासस्य न बहुपदे विधीयमानस्य लक्षणेन विषयप्रत्ययाभावाद्ववन्तरेषः नेतु बहुवचनानामन्यश्च विषः। स्व॰

यार्थः कथमपस्यतु गिरार्थः भौरिक्यादिभ्यो विधन्तस्य भौरिकिः भौरिकविधं वामान्यः वामानयः भौरास्य पुष्य भौरन

दिः नक्षत्रमात्रं सादृश्यं धारिम्यां व्रमन् न राज्ञि वनार्हतोक्त्वा भौरिकिर्यथार्थसूत्रं नेति भौरार्थगोविषयः

स्य नक्षत्रवादिकेनतु किंचित्कर्तः नवनराज्ञिनताहृतोल्लक् सर्विष्कृतस्थिति लिङ्गर्थो निर्देशः राजन्या।

दिभ्यो वाहुलकत्वः राजन्यः राजन्यकः भौरिकीस्यादि विषयाभिधानेनादिनस्तु तत्पदस्तुतिर्धानमात्रपर्णा।

दैवयातवः वृत्तभावः दैवयातवकः वैल्ववनादिभ्यो निविकल्प्यः सुगिनर्थः वैल्ववनकः आम्बरीषपुत्रकः आत्मकामेयकः

निवासविषय... तेन्न गादिसंबन्धनीजन पदस्य. चक्षाभिधेयस्य निवासविषयोभयस्यापि विषयनिवासयोः पर्यायतामिवाशेषि श्रेणादीनां जनपदस्य विषयः

स्यपदेनैव निवासस्यापि भ्यमान न तथाशब्दोऽपि विशेषान्नवारे निवासविशेषस्य भौरिकादिराजन्यादिवुकमाइ।

स्थविरविवक्षा वैल्ववनादिराजन्यादिविशेषेवाशेषान्तरालिनार्थोऽन्तर्विधानेन निवासविवक्षायां जनपदविषयविवक्षा

यां जनपदनिरन्तरस्यापत्तेः पतेऽस्य विवक्षार्थे न तदा पक्षे निमित्तवचनार्थं वाणिकारभ्यः स्थप्तनाशकम् ॥ सौवीरा

द्वाद्वा... पेथुकार्थादिस्योविद्लमलं ॥ सौविक्रोतांविषयोर्द्रः सौविकिद्विधसौतिकिविधेथुकारीणांपेथुकारिमकेलका
ःस्वर्थः स्त्रीवत्वेनाकान सौविकिसौतिकि चेपपत्तधेरेन शीकचन कतेष क्व तनिक सौविकादिःपेथुका
निमात्मायन यौद्धायाप्ता ॥ प्रालयन जगयन सोबीर स्त्रमनिचदासनिजायाप्ता प्रायेरप्रायोःभत्स्यमात्तवक।
वैषधेनव संप्रदेव सायौरि पेथुकार्थादिः ॥ सोस्यदिशितिक्रंदसःपकायेषु ॥ प्रथमासमर्थान्निवाविन प्रादिमोपाः
दिकान् पत्तधेषु मायेथुवाक्येप्रथमान्तममादयःस्तः इतिशब्दप्रसिद्धपेःनिपतान्तं क्रदःस्यौडेवोय इति त्वः
क्रियते स्त्रपाथः वतर्थवद्दोषादेवाहः ``` प्रमायेथुमरम्पविनोनरवोग्वसंदिग्नादिवचनात् प्रथमन्तरापकर्त
निवकार्यकेरुलिकमंगीवन् इष्टोद्दादिन्योदेवनकारयोन्तोयः इतिकेचिन प्रगौयत्नरनिप्रगाथः गेषाद्रम।
स्वादुधिक्रिविमाधिमध्यानिमवे धेकिवर्हिरसवंतःप्रगाथः नत्रसंकेन्नार्थःपंमखोनम मिहुँभवदेहमस्कृ श्रात्रइमदू।
शेःस्वादिवर्दैगामेदरति ॥ संग्रामेप्रयोजनयोदृश्चः ॥ सोस्मन्नवर्तते प्रथमाप्तमर्थानेप्रयुजादिमधिकारा संग्राम
शब्दे द्वयमर्थायदे ः यथोनग्रत्नविश्रोयोद्भवाद्धिमथ ॥ यथामांतम्योसइतिषष्टीनामपदे ऽस्मात संग्रामेशा संग्राम
ड्डापयोजनमस्यसोमद्रः संग्रामः भवतायोद्धारोस्यभवताः इत्यत्रपक्रमयथं निहप्रकारत्तानिइविनविशेषार्थ।
कत्वेनैवप्रयोजनतादे ः प्रकृतिनेननिर्देशः प्रयोजनतादिकेन्नुमययार्थः प्रकृतिमयथार्थधेयार्भदः संग्रामप्रयो।
जनादेःमथोस्यतरसमगेणा संग्रामान्वयः स्वमहाद्रंपयस्त्रयोजनेनतद्धयोस्यः भवतद्भ्रापेयोद्धारल्लप्रयोजनस्य
संग्रामइतिवोधः ॥ तदस्यांप्रहरणमितिक्रीडायांणः ॥ प्रथमांतात्प्रहरणोपाधिःकादस्यामितिसमर्थणःस्यात् क्रीडा
यामसम ... मार्थत्वेदः प्रहरणमस्यांक्रीडायांदंडाप्रहरगांकिमालाभूषणमस्यात् क्रीडायाःदेलंवरः प्रहर।
णमस्यांसेनायाम ॥ घञःसास्यांक्रियेतिञः ॥ तस्मात्क्रियावाचिनःप्रथमांतादस्यामितिसप्तम्यर्थेञ्प्रत्ययःस्यात् व।

९ क्थिकः याज्ञिक इत्येव औक्थिकानां याज्ञिकानां वा आम्नायः औक्थिकं याज्ञिकं च छन्दोगौ

९ नइतिकृद्ग्रहणाच्चेतिकारकपूर्वपदस्यापि ग्रहणं तेन द्वयेन कर्ता द्विरात्रस्यांगत्वाद् द्विरात्रिकः यधृतेन प्रातोरसः वर्तते तेषु वेनघ

सि. तामगणानि लपालेसंलवर्तते तेलपालास्वधाइपन तिलपातेन्नेइनिग्रुम यन्नःकिंप्रेनपतनमस्यालवर्तते किये।

सू. निकिंप्राकारोसंवर्तते ॥ तदधीते तद्वेद ॥ आकरणामधीते वेद वा वैयाकरणः ग्रध्ययनेस्वरूपमात्रज्ञाने वेदनमर्थाव

४५ वबोध इति भेदः ॥ क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् ॥ क्रतुविशेषवाचिभ्यः उक्थादिभ्यः सूत्रान्ताच्च प्रातिपदिकेभ्यः

कनुशब्दोनस्वरूपपरः उक्थादिपाठेनेत निर्देशात् नापिपर्यायपरः उक्थादिष्वपतशब्दाद सामर्थ्यात आ

ग्निष्टोमिकः वाजपेयिकः संख्याविशेषवचनस्याग्निष्टोमशब्दस्य नलोप्याके कनोनिरुक्तः प्रयोगः पताक्षत्रि

यामेतामानिमामानिनीर्थेनेनाम्रवयपदवासानितेषमत्ययोनेष्यते किन्तूक्थामधीतइतिवाक्यमेव नेह

वा. लागशब्दे निसाल्लूपेलात लिकान्कलपार्श्चानूमथर्ष्यते उक्थामधीते औक्थिकः यज्ञमधीते याज्ञिकः

औक्थिकं धानिसंवाधीत इमर्थेपि औक्थिकशब्दो नि इमः तच्छंदोगसप्यसमुमकथ्य इतिवाक्तिवेता आग्रम

म्रस्यव इअधोमिंधःमायकासम्नु उक्थामधीत इतिविग्रहे औक्थिकः उकरीत्या औक्थिकशब्दस्य पानाथका

इक्तशब्दादेवप्रमधीमते: अविविकमा यत औक्थिकमधीत इतिवाक्यमेवेति वेषां सिरुमिमाहुः उक्थना

यन्नाकाथतेनेयाधिकः लौकायतिकः रांसप्तनूकपत्ता रवीद्दननाइत्याहरिताय दकम सदह्ल्नि मंप्रहूगण

अकल्पाद्वार्त्तम्: गणस्तूवंदविद्याल्लनाणाकमसमंपांनादकमादच्छ्वकमः यामदियामधीते वायसविदकः गोलक्षणिकः अ

मलक्षणिकः पाराशरकल्पिकः आतिकल्पिकः अकल्पूर्वपदेतिनियमः सूत्रान्तसामर्थ्यः संनिधानात दास्ना

दूत इतिभाष्ये इदानन्वान आमेनुनिधेपम्बविद्यांनादिमर्देविपयनात कास्याविय इतिभाष्येषाद्मुमाहुः विद्या

याश्नानेगनत्रपर्मं तिश्ववायाइतितमाम्रम अंगविद्यामधीते आंगविद्यिकः गोविदः धार्मविद्यः गेविदः अवय

वाद्याह्निविद्या नामधीतऽर्थः तिस्रो विद्या इति विग्रहे तद्धितार्थेति समासे द्विगोर्लुगनपत्ये इति तद्धितलुक् संज्ञान् आ
ख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च ठग्वक्तव्यः इत्यर्थं स्वरूपस्य स्वरूपग्रहणं यावक्रीतिकग्रहणवारेणाय
क्रीतदयिकाख्यानाख्यानकम् तदधीते वेद वा यावक्रीतिकः वासवदत्तामधिकृत्य कृताख्यायिका वासवदत्ता
श्रधिकृत्य कृते ग्रन्थ इत्यर्थे लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति तस्य लुक् तामधीते वासवदत्तिकः एवं सौम
नोत्तरिकः इतिहासशब्द उपदेशपारम्पर्यार्थः इतिहासे निश्चितिरित्यर्थेति निपातसमुदायस्य सकारादि नाम्ना नामः समधी
ते ऐतिहासिकः एवं पौराणिकः सर्वसादेश्च लुग्वक्तव्यः सशब्दश्चार्थवत उपादानात् सर्वेशब्दस्य ग्रहणादानादि इ
दस्यर्थवत्स्वविभागयोर्लाघवैकोऽप्रम् सर्ववेदः सर्वतन्त्रः ग्रामे लुक् श्रमो साधुवार्तिककथादिभ्य इति ठक् वा
र्तिकानमधीते सवार्तिकः सहवचनस्य सह शब्दस्याव्ययीभावः अव्ययीभावे चाकाले इति सादेशः ततो लुक्
प्रथमाकरणमधीते पैयाकरणः द्वितीयः विद्यालक्षणेति कोऽहिमेरितिलुक् अनुसूर्लक्ष्यलक्षणे चेति वक्तव्य
ग्रन्थविशेषवचनादनुसृशब्दात् लक्ष्यलक्षणाभ्यां च वर्णितमर्थः अनुसूमधीते आनुसुकः इक्षक्षणे नाद्यति
कारेश्चः केण इति ह्रस्वः तद्धितेऽच्चामादेरिति वृद्धिः लक्ष्यमधीते लाक्षिकः एवं लाक्षणिकः इक्तनपदोत्तरपदात्
शतषष्टेः विकन् पथः इर्वपदमधीते ऐर्वपदिकः उत्तरपदिकः शतपथमधीते शातपथिकः षष्टिपथिकः ष्कारो
ऽर्थः शतषष्टिकौ षष्टिपथिकौ बहुलग्रहणात्कान्ताशतपथइत्यपीति वृत्तिः इकन्वहुलेपथोत्तरपदादिस्तवक्या
नि: ॥ क्रमादिभ्यो वुन् ॥ क्रममधीते क्रमकः क्रमपदशिक्षामीमांसा सामन् ॥ अनुब्राह्मणादिनिः ॥ ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थोऽनुब्राह्मणं तदधीते वेद वा अनुब्राह्मणी अनुब्राह्मणिनौ विमादि सूत्रभाष्ये मत्वर्थीयेन
तिद्वसिद्धे नघापेरवेदिशेगणाथनार्थं अनुभिधानादनोऽन्यत्रेति ॥ वसन्तादिभ्यष्ठक् ॥ वसन्तो वर्ण्यते वसं

७ नैयायिकस्थानेन तद्वन्ते, नाङ्उस्थाने स्याद्वर्थात् न त्वमुत्रेस्येव ग्रहणेन तदधीत इत्यधिकारबाधापत्तेः वासन्तिकः आथर्वण-
मधीते आथर्वणिकः, इकलोपश्चेति निपातनान्नाट्टिलोपः॥ प्रोक्ताल्लुक्॥ प्रोक्तप्रत्ययात्प्रोक्ताधिकारविहितप्रत्यया-
शि. परस्य मतःपरस्याध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात्। पाणिनेरणः अन्तर्थैकः मोस्मास्मीतिपणी तस्य गुणापत्ते पाणि-
सू. निः तेन प्रोक्तं पाणिनीयं तस्मात्तदधीते वेद वा पाणिनीयः आपिशलक् आरेहौ प्रत्ययेऽपि भेदः॥ सूत्राच्च कोपधात्॥ क-
कारोपधात्सूत्रवाचिनोऽध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् प्रोक्तार्थे आरम्भः अष्टाध्यायाः परिमाणमस्या अष्टकं पाणिनेः
सूत्रं संज्ञायामिति कप्रत्ययान्तमिति तदधीते अष्टकाः पाणिनेयाः पञ्चकानैयायिकाः स्यादि संख्या
प्रकृतेरिति ठक् ... महावार्त्तिकः कालापकः॥ छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि॥ छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्र-
त्ययान्तानि तद्विषयाणि स्युः अध्येतृवेदितृप्रत्ययविषयाणि अपोस्मानीमर्थः कठेन प्रोक्तमधीते कठाः वैशम्पायनान्तेवासि-
त्वात्कठिनिः कठचरकाल्लुगिति तस्य लुक् ततोऽध्येतरि वेदितर्यर्थे वा अण् तस्य प्रोक्तादिति लुक् इह छन्दोमात्रविवक्षा-
यां कठप्रोक्तस्य न प्रयोगः किन्तु कठप्रोक्तच्छन्दोऽध्येतृवेदितृसमुदायविवक्षायामेवमर्थः इह छन्दसि प्रोक्तप्रत्ययान्तस्य वा-
ह्यः प्रकारान्तरेऽपि पाणिनिना प्रोक्तं व्याकरणं पाणिनीयमिति स्यात् तेऽसहसा पाणिनीयमित्यत्राध्येतृयोगः पा-
णिनीयमधीयत इति वाक्यम् पाणिनीया इत्यध्येतृवेदितृप्रत्ययः छन्दोब्राह्मणानां विना तु प्रोक्तप्रत्ययान्तानामध्ये-
तृवेदितृप्रत्ययविषयत्वेन इहाप्यस्य प्रकारान्तरनिवृत्त्यर्थं सूत्रारम्भः तत्र तदधीत इत्यधिकारेऽपि छन्दोऽभावादध्येतृवेदि-
तृविषयकत्वाभावेन निवृत्तिः स्यात् ततः स्यान्तेऽपि अध्येतृयोगसे तथा च कठमहं पश्येति च स्यात् तदुक्तं त-
द्विषयाधिकारे तद्विषयप्रसंगादिति तद्विषयविहितत्वस्य चाभावः तत्र तस्य प्रकृताध्येतृप्रत्ययाध्येतृवेदितृप्रत्ययादर्श-
नात्तदर्थकवाक्येनेमर्थलाभात् अत एव सिद्धान्तः सिद्धे तर्हि प्रोक्ताधिकारे तद्विषयवचनात् प्रोक्ताधिकारे छन्दोब्राह्मणा-

१ॅ भाष्ये वेयम् तदनन्तरं पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मण चेति स्त्रवणीयम् च कारेण ब्राह्मण सञ्ज्ञावृत्ति: ततः सौ

न्य

णा॰ धीरस्वैरिण्योरिति तस्यैव पठनीयम् अथ स्वैरिस्वमयाविवक्षायामेव प्रोक्तार्थं ग्रन्थो न तमस्येमर्थः शौनकादिभ्य
श्छन्दोग्रहणस्यानुवृत्तिः यावता वक्ष्यति छन्दः प्रतिषेधः यावता स्त्रस्योपयम्भिति गर्गादिभ्यो यञ् यावता वक्ष्येन प्रोक्तानीम
र्थं कृत्वा छन्दोगो ग्रहणम् यावता वक्ष्यमाणमिति शालानिति पुनर्मेन प्रोक्तानि सोऽनभानि अयत तद्विषयत्वप्रतिषेधात् छन्दो
ब्राह्मणानामग्रपठितानामविशेषेण योगः यदा वृत्तिः प्रोक्ते तद्विषयो भवतीति यत्नस्य इतीति कल्पसूक्ष्मत्यते इतरेतिरिष्ट
ग्रहणे तेन प्रोक्तार्थं विहितम्प्रत्ययेन तद्विषयत्वेन तत्त्वमस्यर्थः नत्वपि गेन प्रोक्तः कल्पः पैङ्गी अप्राप्ततद्विषयत्वाय
नि: इति स्वैरस्वैरिणोरिति विभागो कृत्वा काश्यपकौशिकाभ्यां प्रोक्तस्येति प्रत्ययम् नियमार्थं चेद् कल्पे काश्यप
तालो छन्दो नीत तद्विषयत्वेन स्यात् नेतरी यः तत्तवीया: पदित छन्दो हीनामेव प्रोक्ते तद्विषयत्वविधानं तदा
पैङ्गी कल्प इत्यत्रातिप्रसङ्गः अथ काश्यपकौशिकग्रहणे निवृत्ते एवमपि फाडनकेन तेन प्रोक्तेन पिप्पलादेन च प्रोक्ते छ
न्दोधीयते कौषा: कालकाः मौदाः पैप्पलादाः तेन प्रोक्तमित्यण् तस्य षोषिकत्वाच्छन्दो विधुत्तेन भावात् तद्विषयतान
स्यात् यस्तु भाष्ये स्वैरस्वैरिविवक्षायामेव प्रोक्तार्थं उपमानाच्छन्दो यस्तेनार्थे प्रवर्तमानाः शेऽत्सर्गिकान् वा
धेरन् अर्थान्तरे तत्र बाधेरन् स्वयमप्रवर्तमानत्वात् तत्स्मृति निर्दिष्टो प्रोक्ताः प्रोक्ताद्रूपमणस्यात् नयत्र छन्दो तिनि
रिवर्तते नियम छन्दोग्रहणस्य च समाणत्वात् इष्टके तद्विषयत्वे स्थितेऽणोऽवीवत्वात् अपवादनिर्मुक्ते उत्सर्ग
प्रकृते माक्ष्यपकत्वात् अनभिधानस्य चाभयत्र साम्यादिति केयटः तस्मात्सर्वमाद्योपपत्रमार्यम् अत्र भाष्यकाराः इद
छन्दो ब्राह्मणानि तद्विषयाणीत्यस्य प्रोक्ताधिकारे छन्दो ब्राह्मणानां स्वैरस्वैरिणोरिति निमित्तं भेदविशेषभावः यत्तु पक्षा
धिकारमिमाप्रोक्तं तत्रश्रूहापि प्रोक्तग्रहणाहित्ये: प्रोक्तग्रन्थानां छन्दो ब्राह्मणानां चिन्तनतद्विषयताविधानेन सर्व
नु

४ स्मृत्यात्मादेर्नित्यत्वं यतः शक्यत्वात् केचित्तु सिद्धत्वेनोक्ताधिकार इति प्रागुक्ताद्वार्तिकस्यायमेवार्थः प्रोक्तात्वि
सि.मु. तिसूत्राद्वापि प्रोक्ताधिकार इत्येतेषु वक्ष्यमाणादिमाहुः यत्तु शान्तिरस्मादिस्यः शतिस्त्रेधो वक्तव्य इति तन्न प्रमाणशोकेष्विस्।
नवक्ष्यमाणत्वात् तथैव तद्विषयत्वस्याप्यप्रतिषेधात् नचैवं कारणपि नः कौशिकेन इमयं ज्ञोद्धालमाभिनत्वात्कस्ये।
तद्विषयत्वस्याप्यप्रतिषेधात् नचैवं कारणपि नः कौशिकेन इमयं वेदोद्धालमाभिनत्वात्कस्ये नहि द्वयतानस्यादिति।
वाच्यम् इतिः प्रोक्तेन तद्विषयत्वेऽपि वचनादेवैषां गोमयादिवस्तेन वारणाय कारणपकौशिकग्रहणमस्तिपमार्थमावस्य
कतयानस्यैवेतस्मदेवविप्रयंतस्मात्पाराशर्यावाणिभिन्नवः शैलालिनोनटाः इत्यत्रापि तद्विषयत्वेनस्मात्रह्वः ॥ नरस्मिन्ना।
लीतिदृश्येतन्नात्रि ॥ तेनतिन्नमः तस्य निवासः स्वृद्धमय ॥ दुर्गवराः हेमस्त्रिमोऽनुस्मरोरेश्चाः कुशोवेनलिङ्गाकोशे
शीनगरी ॥ शिवानोनिवासः प्रोत्रोरुशः विदिशापा सुदृश्यवेदविदिशनागरम् बकारः प्रागुक्तार्थेऽत्ययपरामर्शार्थः ते
नवक्ष्यमाणश्रमयानोवानुवर्तिकत्वसिद्धिः वतुर्विधोऽर्थप्राप्तश्च यत्तत्र भवत्स्मात्तद्वर्णिकाः पञ्चवर्णामर्थानांसमा।
हारस्यानुवर्तीतत्रभवाः नहितावदिहोनवस्तोऽन्वकस्यादिति तत्समाहारोऽपि त्वमपनेरविशेषात् अर्थविशेषासंभ
वथे भ्रान्तिर्भिन्नादप्रीतितद्वार्तिककृतोक्तत्वात् पेवकपालीसेह्कृतइत्यत्रवाक्यमेवेतिभाष्यकृद्भिरोक्तत्वात् न
त्वयमेकोयोगोयोगाचनुरुचेषा नचतमस्योविभक्तीनाम् प्रसमार्थानां चभेदादापपत्तेः शोकात्रपपत्तिः अस्मादिप्र
मयपेवककिविधायकत्वात्सूत्राणामेकवाक्यतोपपत्तेः यत्तद्धेष...धीनाप्रगणपद्धितानेतौनरप्रकृतिपाठाकानामेद। णा
संभवात् भिन्नेषु पेषु क्रमेणाशस्यविधानमितिद्वितीयपक्षस्याप्युपपत्तेः तत्रनाग्रः देयोतत्त्राश्रीमस्योत्तरयानात्।
न्यू तद्वृत्तिशक्षणात् एकयोगेतत्र्यसभावात् भ्रं...ग्रा नरधीतेतेद्वेमनद्वित्वक्तृग्रहणात्रपपत्तेः नचानन्तर्यइति
तिविरहः अमयतोणादिमेनवाक्यवनुरुपेनरस्वपस्यापिसत्वात् योगेकेवानन्तर्यानुप्रयमेनवार्येनान्वयापपत्तेः यो

गाभेदत्वस्य विज्ञानं संज्ञानेन सर्वं यात्वयोपपद्येः नदिनीयः ऊरुस्मिन्नादेरहरभवाधिमाये प्रत्ययापद्येः उच्यते एकयोगेष्व-
न्निग्रहयमेव श्रमघ्यानदस्मात्स्मिन्निमयत्नत्वहृसास्मिन्निमयानत्वयत्रसंगात् तदधीनस्य चरितस्त्वस्यापानतस्मि-
त्याणांस्तुत्वावबोधार्थम् श्रपेक्षालक्षणेनाधिकारेण एकस्मिन्नपियोगेनुवृत्तेर्युक्तत्वात् एवं द्वितीयोपदोषः स्वरि-
तलिंगासंगाद्यदंश्येषंसाणानामधिकाराणानामानेन यंत्रप्रधान नैरपेक्ष्येण कार्यदेशानुसारित्वात् ऊरुम्॥
उकारान्तादन्यस्मात् श्लोपवादः कृतन्तकालतवं शारद्वः कार्कंधवः मतयोवकाशः उदुंबरावती मशकावती।
मतौ बह्वच इति दीर्घः रज्जुमती कुमती स्वरो भवयसंगेयत्वात् मतौ स्वबह्वनाम्॥ बह्वच्प्रकृतिकोयोमतुप्।
तदन्तादस्य सैध्रकारान्तस्य बाराणवतम् वहन्किम् आहिमतम् मालावतम् अंगग्रहणे बह्वचोगादिशेषणात्वप्रतिपत्य-
र्थं श्रमघामतोरेवविशेषणं तस्मादिस्मकस्थलेतिप्रसंगात् नचमतोस्वबह्वच इतिपाठेपि बह्वचोविशिष्टोयोमतुप् न
दलादिलिंगधिकरणे पंचमीयोग्यात्यानामसोधइतिवा सामानाधिकरण्यस्यानतरंगत्वात् बह्वचः स्वपे प्रदीर्घवचने।
णनिर्देशो देशवाचकः उदक्च विपाशः विपाशउत्तरे कूले ये कूपास्तेषु वाक्येषु बह्वचोमन् इतेननिर्देशो दन्तः कू-
पः उदक्तितिकिं दक्षिणाकूलवर्तिनः कूपस्य वयथास्मान् सोविशेषः सकलादिभ्यश्च कूपग्रहणेनिवृत्ते यथ्यस्मात्तदर्थेको
न् सकलेन निर्देशो सकलपोष्कलं सकलपुष्कलउपकुप उस्मुत निधान कुंभ सदस्न सदल सूत सनेत्र सुमंगल।
सिकता भूतिता हलाश पलाश निवेश गंभीर श्वान अहन् लोमन् वेघन् चरणाबहुलम् सयोजमभक्तिणभृतरा।
नभृतमालमाल॥ लीउमोवीरसाल्कुप्रात्॥ लीलिंगेषु पुरेषोउवाओउमसन् दर्जमित्रेणनिर्देशान्दत्तसिद्धीनगरी सा
लीवेधूमागीयाचिमाकरी॥ सवास्नादिभ्योण॥ उवर्णान्तलक्षणस्य कूपलक्षणस्यवाओपवादः सवालोवहरभवनग
रे सौवास्तवं श्रणग्रहणेनयोमनुष्यावापलार्थम् सौवास्तवीनदी सुवास्तुप्राणंभांउवेउसेवालिन् कर्णरिणि सिंहा।

(left margin, beside line 11) ए।
(left margin, beside line 13) ऐ।

नू

८ रिन् गर्तकर्कश शाकटी कर्णिविकर्णि कुम्भकर्णि कर्के गुमती गाहिन् अहिसक्थ ॥ गोणी ॥ अग्रमानिर्देशात्केवलात्तदं
सि. नाम्नाण कृपाच्चोपचारः रोमकृपः ऋश्यके रोगः ॥ कोणधाम्न ॥ कार्ष्णिहिरण्यकः हूपः सेर्पकवं कार्कवाकवम् ॥
२ स्व फ कुमुदाद्य कटनिलमनिगर ण प्रभृतिकिं सिंमश्वककुक्कुटी शीरण कृशाश्वर्ष्य अश्वत्थकाशपाश शेल्वक्षमपशिवि
काशबलपलकर्ण मतगमशष्पादिनवराहअश्वत्थादिभ्यः ॥ बलार्थ्य मम रशाम्यः मम रशामसथाः कमानुः अ
यक्अ रोहितानां च कुर्णं काशादीनां च दन्दकृता पुनर्दण्डन अश्वदशाक्षसहिः पादेपिनेक शोषइनिकपिल ग्रादि
ण शाखा रीहरादि अग्नेपिकाल वर्षी अशीहरणादिभ्योबुन् ग्रारीहराकं अशीहराकरू कुच्चर लोहितनगर उर्लेद सवक्ष ए
राघण सोहायण आश्मायण मेगर्तायन वेनायन गोमायण रायस्पोषविवचविशाश उदेडुदेवन देवगयन
देवदीवणकापालकलूजीवन्त शिंशपाकरणविल्वदेवन वेमनायन सोमायन गोदिसायन सुयज्ञ शिरीष
बधिर कृशाश्वादिभ्यछण काशीधीयः कृशाश्व अरिष्ट वेश्म विशाल रोमक शबल कूट रोमश ववरसकट
अभर सदृश पुगर सुखपूय अजिन विनता अवनत विकर्णाण अक्षय आयस मोष्टस पराशर अमरादिभ्यः कः अस्तामनु
ऋश्यादिभ्यः कः ऋश्य न्यग्रोध पतिहन सूच निलीन विधान वितान निधान निबद्ध विबद्ध परिगूढ उपगमन उत्तराश्मन स्थूल
बाहु खदिर शर्करा अनडुह परिवंश वेणु वीरण कुमुदादिभ्यष्ठच् कुमुद कुमुद शर्करा न्यग्रोध इक इकट सं
कट गर्भ बीज अश्वत्थ बल्वज परिवाप शिरीष यवाष कूप विकङ्कत काशादिभ्य इलः काशिला काश पाश अश्व
त्थ पलाश पीयूक्षा विस तृणनडवन कर्दम कर्पूर कण्टक गुहा तृणादिभ्यः सः तृणसः तृणनड शर्म वर्ण वर्ण पर्ण
अर्क जनवाल प्रेक्षादिभ्य इनिः प्रेक्षी प्रेक्षा फलका बन्धुका ध्रुवका क्षिपका न्यग्रोधा इरक्कटा कर्कटा संकटा कृत अश्मा
दिभ्यो रः अश्मरः अश्मन् यूथ ऊष मीना दर्भा वृन्द गुडन्द नरशिला सख्यादिभ्यो ढञ् साखेयमखिदत्त वायुदत्त गोहि

ले उक्तेल गाल वक वकवाल छगल शृगोककावीर सीकर सरस समल सुरस, संकाशादिभ्यो ण्यः, सांकाश्यं
संकाश कंपील कश्मीर शूरसेन सुपथिन् संयन इव गंडव नाग अश्म कूटमुलिन तीर्थ अगस्ति विरत चिकार
नासिका, बलादिभ्यो यः, बल्यं बल चूल नल दल वल कुल, पक्षादिभ्यः फक्, पाक्षायणः पक्ष तुष अंड कंबलिका चि
त्र अग्निसत् पथिन् पथः पंथादेशः पांथायनः कुंभ सीर शारद शमल रोमन् लोमन् रोमक शाकटसक सुकर्णक
हस्तिपिचिल, कर्णादिभ्यः फिञ्, कार्णायनिः कर्ण वसिष्ठ अर्कशालमद्रुपद अनडुह् पांचजन्य स्फिग् कुलिश
कुंभीजीवलद्दिन अंडीवत्, सुतंगमादिभ्य इञ्, सौतंगमिः सुतंगम मुनिचित्त विप्रचित्त महाचित्त महापुत्र श्वे
त श्वेतिक शुक्र विप्र बीजवापिन् श्वन् अर्जुन अजिर, प्रगद्यादिभ्यो ञ्यः, प्रागद्यः प्रगदिन् मगदिन् कलिव खडिन
कृ.२ गडिव चूडार मार्जार कोविदार, वराहादिभ्यः कक्, वाराहकः वराह पलाश शिरीष पिनद्ध विस्थूल विदग्ध विजग्ध वि ऊं
भग्न बाहु खदिर शर्करा, कुमुदादिभ्यष्ठच्, कौमुदिकं कुमुद गोमथ रथकार दशग्राम अश्वत्थ शाल्मलि मु
ल कूट मुकर्ण ॥ जनपदे लुप्, जनपदेऽर्थे वर्त्तमानस्य चातुरर्थिकस्य लुप् पंचालानां निवासो जनपदः पंचालाः कुरवः म
गधाः अंगाः कलिंगाः लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने इति पूर्ववल्लिंगसंख्ये, वरणादिभ्यश्च, अजनपदार्थ आरंभः वरणानामदूरभवं न ना.
गरं वरणाः वरणा शृंगिन् शाल्मलि शुंडीगोदे अयोगोदे आलिंग्यायन पर्णी जानपद मथुरा उज्जयनी गया
तक्षशिला उरस आकृतिगणोयं आव दरी शिरीष शर्करा ॥ शर्कराया वा ॥ चातुरर्थिकस्य वा लुब् भवति ग्रहणसामर्थ्या
मते ऐत्सर्गिकोण तस्य लुप्ठिकस्य ॥ ठक्छौ च ॥ शर्करायाः एतौ स्तः कुमुदादेः पाठाट्ठच् वराहादेः पाठात्कक् ते
न शर्कराया रूपं शर्करा शार्करं शार्करिकं शार्करीयं शार्करिकं शार्करकं ॥ नद्यां मतुप् ॥ इक्षुमती इत्यादि निर्मितो चर्षंघे
अणामस्य मत्तोपविधानं तदस्मिन्नस्तीत्यर्थे अणापादितस्य मतुपः मतिप्रसव इति विशेषः नदविशेष लिंगो

८ नदीदेशोग्रामाश्च नतया: स्वरूपग्रहणात् देशग्रहणेन नद्या ग्रहणाभावान्नदस्मिन्स्त्रीलिङ्गेन ग्रामीणस्य तदस्मा
सि. त्पास्मिन्निति मतुप: कथं वाधइति वाच्यम् नद्या अविशेषणत्वात् स्वरूपग्रहणासनदीमात्रघटितदेशपरिग्रहार्थं
सु. त्वात् मधादिभ्यश्च मतुप्स्यात् अनयार्थ आरंभः मधुमान् मधुविसस्याणपिद्वित्वेणस्यष्ककंधुग्रामी करी।
१२ ण रद्दिमकिसरस्मायनग्रग्रन् मतुप दीर्वा दीशरइहका ननंननतागिलाशकिम्रानेदी ग्रामति प्रलाका अमि।
मीपेस्वव॥ कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् कुमुद्वान् नड्वान् वेतस्वान् झिल्वसामर्थ्यादपस्यापि टेर्लोपः नडादिभ्य
शब्दानां स्ववंतत्वाथापदत्वात् नन्वेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् पदत्वाभ्यस्यकृतत्वस्यात् नवटिलोपस्याणिवत्वे स्व
ढेभासिद्धत्वात्निषेधात् अनयत्वाद्यथार्थे यइतिवत्स्येवेतस्वानिमयमाइतधादिमनेनेति संगच्छते नवाययोरइदु।
पधत्वान्मात्पधायाश्चेत्येववत्वमितिवाच्यं पदत्वात् कथमस्येवदुकत्वात् नवउत्तरस्यासिद्धत्वादिति सेधा।
नुपपत्तिरितिवाच्यं प्रकरणेप्रकरणेमसिद्धत्वत्वयोगेयोगइत्यस्तोदस्मादस्मापेपीति स्वभावसिद्धत्वात् अ
थेवमपिस्वादिष्विति सोतस्यपदसंत्तयाकृतत्वदुर्वारम् नवाचाप्यसिद्धपरिभाषयानिर्वाहः स्वादिष्विति पदसंज्ञा।
पत्तीविनाकृतत्वसंनरंगताभावात् पतस्पदसंज्ञायावदुपेक्षत्वात् नचनयामतुवितिवत्प्यासतुपोविधानस्या।
नर्थिकसमनपोपिसुत्वर्थत्वात्सोमतुब्धेइतिभसंज्ञेतिवाच्यम् टिलोपस्यानिवृत्त्यावात् एवमोत्सीमादेरु:
नदी ग्रामलकीमादेनशांत्वस्यात् पस्येतिलोपेकृते अपिहस्वस्वादिष्वितिपदत्वात् लोपस्यस्यानित्वेभसंज्ञा
याउलभमात् नैवनकृतभ्यापदत्वमपिइत्वेभमितिवाच्यम् स्वैरसिद्धेनस्यानिवदिति निषेधात् नचपदत्वस्य
नपूर्वेत्रासिद्धीयत्वमितिवाच्यम् कविधिनासदकार्यकालनयापदत्वमहसोतस्यात् नैवं पदसंज्ञायांयथोद्देश
पक्षाश्रयणेनखेपलेप्रवृत्याभावात् अतएवतत्रमसौ इत्यवस्थायांपदत्वे रामाविमादेरपिस्यानिवत्त्वाभावेपदत्वेवस्य

नैवं कार्यकालपदे
नं येन कृते कर्तव्ये वृ
नास्य टिलोपस्यासिद्धु
त्

सादित्वात् अपवादप्रकारेणोक्तः, अथवात्र आश्रयेशलादिवत्स्थानिवद्भावेनतत्स्यदसंभवात्
अमनन्तनपदान्तस्यापवादेनकम् स्यादेतत् एकान्तस्य अनुपपन्नत्वमितिदोषोस्तु इतिदीक्षितानुसारीपंथाः सा
धीयनामितिचेत्सत्यं अथवा विधानाय अनपेक्षः तेनमहिमाव्यक्तिवचनस्य संगृहीतम् महिम्नामदेशः ॥ नङ्
लोपवलः निर्देशार्थं अनन्तस्यलिङ्गसंभवात् विलक्षणेनोदनमार्थम् नङ्लः शाद्वलः शादोजमालवमप्यो ॥ शिलोयावल च ॥ शि
विवेकः ॥ उत्कारादिभ्यश्छः ॥ उत्करीयः उत्करसकरपिप्पलीमूल अर्कअश्मपर्णसुवर्णवाजिन अग्निनिष्फलित
व आतप अविक पलाश पयस्वन पेटकुसल अश्वत्थ शाकलदश्मतादिशालजन्मसुमनिन् वणिन इतकोश
एवेतसस्तकरीलं च कुम्भाकृसनेव कुंचकीय नलानलोपश्च नलकीय नजकृदणादिस्तु एवंचके इतिहस
तेवसेनयानलोपश्चासिद्धः नववकारस्थानादित्वाददेशोनस्यादितिवाच्यम् आदेशानंतरकृद्विधानात् मैवं कोण
इतिहस्वसकारिमानपरत्वेमहत्तो नदीकसः कुमारीकाम्यतीत्यादावेतिमसंगायने: कमसयमात्रसतशेषाएना
न वर्णग्रहणमात्रेव नदादिविधिग्रहणे: तस्मादुत्तरसत्त्वोभयपदेपिविधेयत्वात् ॥ इतिश्रीसिद्धान्तसुधानिधौचतु
र्थाध्यायस्यद्वितीयेपादेप्रथममाह्निकम् १ ॥ शेषे ॥ अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्योर्थः शेषः तस्माण्यादयः स्युः ग्रहणानु
कारम् अनोरथः हृषदि पिष्टाद्याणवः सकवः उत्स्थलेस्यकृतोलूखलोयावकः चतुर्दशपर्णस्पृहतेवानर्दशारवः
अधिकारोयमयं तस्यविकारस्यतः प्राक् तेनापत्यार्थप्रत्याख्यानस्यादेतत् अधिकारोयमर्थः नचैवमनिर्दिष्टार्थ॥

६ त्वात् चादीनां स्वार्थिकत्वापत्तेः जातादिः स्वार्थे प्रत्ययविधानात् न च प्रागादीन्यतःइति विशिष्टावधिपरिच्छिन्नार्थे प्र-
सि. त्ययेण विहितानामस्तादीनां तत्तदर्थसंबंधोपपत्तिः जाताद्यर्थान्तरेऽस्त्रादिविधानमभिधानात्कथं तत्र त्वयेति
स. वाच्यम् चादिविधिषु स्वार्थे तत्र जाता इत्याद्यर्थनिर्देशोऽप्युच्च प्रत्ययविधानप्रकरणानामप्यस्मदाकांक्षावशादेकवा-
क्यतोपपत्तेः न च प्रत्ययविधौ तदर्थाकांक्षा स्वार्थिकप्रत्ययविलोपापत्तेरिति वाच्यम् अर्थनिर्देशेऽप्रत्ययाकांक्षा-
२४ स्सारेव प्रत्ययविधावाकांक्षाकल्पनोपपत्तेः अस्मत्तराकांक्षाया अप्येकवाक्यत्वनियामकत्वात् अत एव वा ज-
त्याद्यरकानां विकृतिरूपाणां पञ्चविंशोमपाणानां प्रातिस्विकरूपेणाप्राकृतत्वात् कतं अतयानिराकांक्षत्वेऽपि
गत्स्यरूपप्ररकारेण ऊर्ध्वमाणानामेषानां साकांक्षत्वात् वषादीनामपि तदूपेणेति कर्तव्यताकांक्षत्वेऽपि सि-
द्धान्तः न चाने तपोदिभाषासूर्द्धाहृणापराह्णाभ्यामिति प्रत्ययविधानवचने वृत्तिराकांक्षतत्तापोवादिसाकांक्षत्वे
मानाभावइति वाच्यम् तावन्मात्रस्य विभाषाज्ञाते स्वर्गाह्णपराह्णाभ्यामित्येकयोगेनैवनिर्वाहात् अतएव
फा॰ वकल्पाद्विधिति निर्देशाद्बहूनां लाभः पत्ताको स्वविशेषः न च विशेषनिर्देशसामर्थ्याद्बहूनामपेक्षा अत्र च
योगविभागसामर्थ्यादिति यद्वा सर्वत्र निर्विशेषितानां प्रत्ययानां स्वादीनां चादीनां मनन्वरुतिः नैवं प्रकृतेन सहे
पात्ताभ्यः प्रकृतिभ्यः सर्वासां प्रत्ययापत्तिरिति वाच्यम् प्रकृतिविशेषविशिष्टानामेवात्र तस्य प्रकृत्य-
न्तरान्वयानुपपत्तेः अत्र सिद्धान्तः शेषवचनं चादीनामपवादिसु प्रकृतेः कार्यम् अतविशेषवचनेन शेषदर्शि-
तनेन चादीनामपवादसूत्रविहितविकारार्थेऽपि प्रसंगात् तस्मादुत्सिष्टेन तन्न्यप्रकृतीनामर्थविशेषाणां
वस्त्रानामरूपेणापामपि संगृहीतत्वात् न चापवादविषयेऽप्युत्सर्गविधानादणादिभिश्चादीनां बाधः चादीनामे-
वपरत्वात् सर्वविप्रतिषेधस्थानाभावात् चादीनामेव सर्वेषां पाठकत्वस्य विरुद्धार्थप्रसंगात् नच्यामेति विधीय

यञाञां यादीनामपवादस्तथापमादिष्वप्यलोपस्यापेक्ष तस्मात्कोशाधिकारसार्थक्यम् भाष्यकृतस्त्वाहुः
फेश्छ चेति वक्ष्यमाणविधानेनाथकं अणिञ्प्रयोस्तादीनामभावस्य तथाहि फेश्चेति वक्तो विकल्प एव विधीयते तदा
गभावपक्षे फिञस्तदर्हद्दुषस्तावश्यकत्तथापि स्यादेः स्ये वक्तव्यवपयसिद्धेः न च फिञ्प्रसङ्गो नार्थेन तत् योवीरगो
मैत्तन्नुत्पत्तेः तस्य फिञो नोपपत्तेः ननु च स अप्रमादप्रत्ययादीनां स्थानप्राप्तिः न तस्य सूत्रार्थः इति चेन्न मेवं इदम् ५
र्थान्तर्भूते सप्रत्यार्थे पि गोत्रत्वेनाणादिष्वनेन वत्त्वस्मिन् स्मृतो गोत्रे द्वोरभ्येति सूत्रेणाणीनामुत्पत्तिविधानस्य समूहे यादृ
यो न भवतीति स्तापकत्वात् नापि विवशार्थेनाप्राप्तिः तस्मादणादिवयातवश्यामेष्वनुत्पत्त्यर्थेन पादेनत
द्भावात् अमस्थागोत्रत्वरणादिमतएव इदमर्थान्तर्भूते विषये पि तत्सिद्धेः देवयातुला मप्रसक्तिर्देवयात
वाइति तस्यगोत्रप्रत्ययान्तत्वात् नापि निवासार्थेनाप्राप्तिः अणीकणादिगोत्रेष्वनर्थे भास्त्राप्राणरहणेनतत्त
द्भावात् अमस्थागोत्रत्वादेवोक्रीमानत्सिद्धेरिति शेषाधिकारदैयर्थ्यमिति सिद्धं इति भाष्यकारः कैयटस्तु स्या
पेनापि यथोक्तार्थसिद्धिः न सेदमिति सामासप्राप्यादिविशेषणार्थ सन्निधापार्थ्यपमानस्य विशेषणस्या
प्रमादिषु अशेषसामान्यधारान्वेवर्थ्यात् अपमाप्यर्थप्रविहारेणाविशेषानराणामेव इदंशाहेनपरामर्शादिमाह
न त्वेवमपि चतुर्णां सूत्रे तेनात्तु चतुर्थमिमादिर्स्थिराचम् अणिवथापकत्वैव पतस्त्रावश्यकत्वमिति चेन्न न
सोदं सन्ततेभत्वारम्भतएवततन्सिद्धेः अप्यसर्वीनामधिमेदप्रतीप्यलावच्छेदकीकृत्य साद्दीनां विधाने तेषां वस्त
माणजानादियावदर्थकत्वसिद्धिरितिमधिकार आवश्यकः अप्रमस्थासन्निधानाज्ञातार्थ एव वाद्यः सूत्रत्रइमे
प्रत्यर्थेश्च मादीयतः स्मरवपि विशेषणत्वसामेनाविहिता अणादयपवस्युरिति चेन्न तथासति जातापिका
रेणस्मैव माहचर्यसमाद्रिमिः समर्थवाप्राप्तावेसादीनां पदवापत्तेः जातापिकारारम्भो गौरवापादसामर्थ्यात् वा

५ दीनांतन्नरथ्यंकलत्रसिद्धेः यत्तु शैषिकान्मनवर्थी यादिस्म विषयत्वा भार्यायिकारइतितत्र ग्रामादिसूत्रे वर्ध्य।
सि. नात्यर्थकत्वस्य वशैषिकत्वरूपत्वात् यदपि ग्रामादित्वमिमादे रूपमामाणत्वादित्यकार। ग्रोधाग्रेग्राधादि पित्वमपीति
मु. ननुग्ध शेषपदेनोक्तार्थानां संग्रहेऽपि तत्र तत्र पूर्वमाणत्वादिति विशेषाणामत्र यथेष्टग्रहात् उक्तार्थमेव स्वेवाग्रगम क
५५ कत्वात् उपसंग्राहककमामामयर्मांति विकयर्भयकारेणाबोध स्वीकारेवतनस्पेदमिति तिषप्पुपात्तस्वेवपित्वातिवि
कमकारेणैवतदुपपत्तेः॥ राष्ट्रावारपारात् घखौ॥ ग्राम्यांकमा ऊयलोमनः राष्ट्रियः अवारपारीणः अस्मादिव नर
हीनादिपरीतात् चेतिवक्तव्ये अवारीणः पारीणः पारावारीणः इह ग्रामादिनानुवर्तनात् अर्थाः समर्थविभक्तयश्च
वर्सन्ते॥ ग्रामाद्यखञौ॥ ग्राम्यः ग्रामीणः नकारः स्वरार्थः॥ कत्र्यादिभ्यो ढकञ्॥ कात्रेयकः ऊर्णः कत्रेयः अस्मादेवनिपा
तनात् कत्रे कत्रेस्थः नष्टजाती भवोवाकार्त्रेयकः ग्रामादिमत्रभवे ग्रामेयकः तेन ग्रामाश्चेतिवक्तव्येनार्थम् कत्रि
उम्भि पुष्कर पुष्कल मोदन कुम्भि कुण्डिन नगर माहिष्मती वर्मती उख्या ग्राम पल्लोपश्च उख्यायाभवः कौलेयकः॥
कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलंकारेषु॥ कौलेयकः श्वा कौक्षेयकोऽसिः ग्रैवेयकोऽलंकारः अस्मत्कौलः कौलो ग्रैवः
इदम्‌सूत्रमनारभ्यम् कुलस्यापत्यं कौलेयकः श्वा नः अनयार्थेनोक्तकुलेयकस्य मयैः कुक्षिग्रीवाभ्यांढञ् ततः स्वार्थे क
नितिभाष्ये॥ नद्यादिभ्यो ढक्॥ नादेयं माहेयं नदीति स्वरूपग्रहणं महीरादेः रूपकल्पनात् नदी मही वाराणसी श्रावस्ती
कौशाम्बी शोहिनी हर्षवनगरी पौर्वनगरी यम् पूर्वनगिरीतिपाठान्तरं पूर्वभवं पौर्वेयं वनेभवं वानेयं गिरौभवं
गैरेयम् पाठ मायाशालापरवी सेतकी वडवायाश्च वृषे॥ दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्॥ अणोपवादः अव्ययादयसाद
र्थात् दाक्षिणात्यमपत्यम् तेनदाक्षिणात्यमपत्यमस्य सर्वेनाप्रोक्तमिमाक्षेत्रिपुवद्रावशोकाप्यनवकाशापास्याः
पौरस्त्यः अव्ययकथनं प्राप्तेनेः कपलत्वपमानः इतिपौरस्त्यः॥ नचदिह्यादेः ... निपक्षा ... सावकाशत्वके काल

परत्वेपुनर्गाधेयेत्यैरित्यनिरत्रम् तत्रहेत्वार्थसेनरिखिवित्वात् अत्रापि इत्रादित्विप्रसज्ञातयोर्बाधात् अत
ङ्:पञ्चात्वंतोलिपत्राप्रवासमाधेयमिति केचित् कृत्रिरपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽप्यस्मिन्निरिष्यमे एतेन पञ्चात्वतो
लिगयत्नीतिविति ऋम्प्र मोनलिस्यः पञ्चात्वनीतरयाहूनि त्रैहिरितिलोधाधिकारदोषिनिरस्तम् यथोपोगिया
ज्रोतः॥ कापिश्याः ष्फक्॥ ष्फस्यापवादः योऽर्ह्यर्थः कापिशायनं मधु कापिशायनी द्राक्षा बाह्लादिपाठि स्यश्च
त्रिवकश्च अत्र ष्फकि अपीति वृत्तेरपवादः बाह्लायनी ग्रैलायनी पारदायनी॥ रङ्कोरमनुष्येऽण् च॥ चात् ष्फक् रांकवो
गौः रांकवायणः मनुष्ये तु रांकवः रांकवो जनपदः धारीसत्तोऽण् हराङ्कुत् वन्रदेशोऽकोपधात्स्यादण् कच्छा
यण् वकमात्यामलमायच्छ्रणोविधिः अत्रभाष्ये अमनुष्यग्रहणं अर्थं कोपधत्वादेव सिद्धे कच्छादिषु रंकु
शब्दपाठस्य मनुष्य तत्स्थयोर्वुञ्विधानार्थं तयोर्विशेषविहितत्वेन ष्यास्याणोबाधकत्वात् न च ····· अमनुष्ये म
स्य नुष्ये तु रावेतु मोबाधार्थमितित्वाअम् तत्र तु नपवेश्तात् अणग्रहणमपि अर्थकच्छादित्वादेव न तु सिद्धे रंको
ष्येतिष्फक्पवविधेयत्वात् समानविषयत्वात् ष्णोरपि पर्यायेण समावेशः एतु केचित् अमनुष्येतिपर्युदासेमनु
ष्यभिन्नेतत्स्थे शेषप्राप्तिरितिष्फक्प्रमयविधानार्थः तेन विशेषविहितेनाणो बाधा माभूदित्यणोपि ग्रहणे तेन।
रांकवः केवलस्य प्राप्तिरिति कच्छादिपाठो व्यर्थः तत्स्थम् भाष्यवार्तिकप्रामाण्यादमाणिमपि इत्कश्च यद्यपस
ह त्वादित्येके पदः॥ युप्राग्वोदग्रीचोपत्॥ दिविश्वैरिच्यं प्राचे अवाचे उदीचे प्रत्यवाचीयमीचप्रत्यादसमरः।
स्मगपात्दगपयानिति मेयवर्णः तस्मात्सवर्णा पाधादित्यकशाब्दः इतिकेचित् अवाचिमेव सूत्रपाठः सम्प
वंचोभयमपि सामाणिके अभियुक्तप्रयोगसाम्यात् अव्ययात्मत्व्ययानो वप्राणादिशाह्वानामिह ग्रहणं वि
शेषाभावात् माकनमितितु कालपरतापरत्वात् सुत् अम्यदेशास्यावकाशत्वात्॥ कंथापल्हकु॥ कंथानाम

८ ग्रामः नद्यजानाद्रिः कौशिकः वर्णीत्रुक् वर्णुर्नदविशेषः तद्विषयाधिकाश्च कालेयाशब्दात् कु कौषकं अथवा
वि. मद्र अमेद्रकालसिंत्रेभ्यस्तद्विषयिर्णी अयान्स्थलः परिगणनेनेत्युक्तेति अग्रेगवारणांश्च अथवाप्रस्थस्थोमादि
स्त्र. भ्यपवेत्यर्थः अमात्सरभवतीत्यमात्यः रक्षः कस्यत तस्यः तत्रत्यम्भूर्घ परिगणनेकिंउक्तादिभव गोत्रराद्गुः उप
विशारोपरिष्टः परतः परतः ग्रामस्त्वापत्तस्तुतेत्यस्त्रिम्लोगः अथवा नामभनाद्यत्तिरिलोपः नैफलेतिसोगनेवन्य
५९ ग्रहणः निरूपवम् उपतिविनाशाद्गीनमित्यर्थः निर्गतो वर्णो ग्रामोयो निष्कामेऽज्ञानादिः ह्रस्वान्तोतद्धित र
निष्कौ तत्कारस्तुहुत्वे अरण्यास्तेवकण्यः शणिवद्दीर्घस्तात् आरण्याः समनस्याः ईराद्मोवकण्यः स्त्रिमः उन्नरा
राहन् गेत्रराह्नः आहिदमर्थोनात्दृशात्रिनोदन्तनेत्रिवर्तीय अथमाग्रदान्तः प्रियोदादिनिवविशेषः आवि
अस्पष्टरस्मिनवकण्यः खरादाक्ष्यापवादः आविष्ठोवर्धनेवालः आविर्भूतत्यर्थः मात्रवतीवरूपोनतपरोदी
मग्राम्कोपधद्विधेर्द्वजाल्कोविशत्रिषेधेन अथवाम्यवोवकाशः अपामः ह्रदाक्ष रत्पसगाल्लीयः अपात्वुग्रा
इभयप्रसंगेपरत्वात्वङ्क शागतीयः अथवानोभमाद्रेइतिटिलोपस्यभाष्ठोदाहरणोस्यास्त्यादिनिरूपेते तीरे
तरपदारम्भोवकाशः कपतीरेभुजाकापतीरी कस्यशालीयः वायसतीरानुपरत्वाक्ष वायसतीरीयः ह्रपोत
रपदात् यसावकाशः वर्णारहूपेभवावाणारहूप्यामाशिक्षुप्रशब्दात्पवलत्वाछणोमे अपवादनायोपदेलत्त ५०
णोकुज् मालिन्हूपकः नचेवस्यप्रसंगापेहपापवत्वाद्दश्चतिवार्तिकेकाकिरसंगतेतितद्धे यात्रिमाचाभिमोयणा
तडकः उरीम्यग्रामाद्वहूर्योनोदामादिष्यावकाशः शिवपुरेभवः शैवपुरः शिवस्यपुरमिति समासस्वरेणां
तोदात्तः नचप्रस्थपुरवहान्तादितिवृत्प्रसंगः तत्रहसादिपिनव्रलेः वाउवकथाङ्भयप्रसंगेपरत्वाच्छः वाहिक
ड्डीयः कोपधाद्रणोवकाशः निलीनकेभवोनैलीनकः गोल्हकाङ्भयप्रसंगेपरत्वाच्छः गोल्हकीयः उल्हकात्रस्मि

संयोग्लूकोग्रामः तदस्मिन्नस्तीत्यण् कोपधेति वार्तिके प्रत्योत्तरपदलक्षणादिकोपधादणिति विहितोऽण् कोपधादणिमयंच
तत्तरपदलक्षणाञ्जन्यप्रवाहेणाप्राप्तः तथापिकृष्णादिकेकान्तकोपधादित्यत्रकोपधग्रहणात्सामर्थ्याद्बाधकः तेनच्छठ्ञ्ञिठोविप्र-
तिषेधेन तेनच्छइतिव्रत्प्रसक्तौ प्रत्ययोकेनोऽप्राप्तविधिसाद्ध्यः समर्थः मणोऽवकाशः प्रसादः ठञ्ञिठोः कारंतविकीकारंत-
विका शाखान्नामवाहीकग्रामस्तत्त्वासमत्वात् ठञ्ञिठो शाखाकोशागारपरिगणेनसमनान्नियमार्थविप्रतिषेधः कासीर-
नामवाहीकग्रामः कास्तीरिकी कास्तीरिका कापतीयोऽमादोसावकाशोनीयोत्तरपदलक्षणमस्येवाधित्वात् ठञ्ञिठोपरत्वात्
वाणारनुञ्जौ सावकाशं नृण्ओनरपदलक्षणामस्येवाधित्वा वाहीकग्रामविशेषत्वाच्चिन्तायामनुञ्ञ्शाख्यानपरत्वात्प्रासोठञ्ञि प्प^
ध^ ठेवाधित्वा योपलक्षणोतु महासस्तृणकः शेवप्रमितसादोसावकाशत्रदीयग्रामलक्षणामस्येवाधित्वा वाहीकग्रामार्थात्
त्य^ शकलातिसे स्मिन्निति तदस्मिन्नस्तीत्यणत्वात् शाकलशब्दाद्द्व निषेधपरत्वात् शाकलिकी शाकलिका नेत्नीनकायेसा
वकाशं कोपधलक्षणामणं बाधित्वा सोमुकशब्दात्परत्वात्प्रासोठञ्ञिठेबाधित्वापरत्वात्कोपधलक्षणाक्कः सैन्धवीय सो^
प्रदांदकेकानामत्र अकेकान्तग्रहणेकोपधग्रहणं कृतेऽमितिवस्रमाणत्वात् स्यादेतत् अप्ययादिलक्षणोनाप्यया-
नाद्मादिभिर्विप्रतिषेधत्वादयुक्तः परत्वात्मकादिबाधकस्यछप्रसयस्याऽपवादत्वाद्बाधकानांवस्रादीनामवाधके
तथाप्तुतरांबलवत्त्वात् विषमबलयोश्चसंप्रधारणानुपपत्तेः तथाचवार्तिकम् नवावसादीनांछापवादत्वात्तदिषयेवा
भावादितरेणमिति उक्तोर्थः एवंकोपधलक्षणाण्णः छेनसमंविप्रतिषेधानुपपत्तिः आपदीयत इत्युत्सर्गेणेवासिद्धे
कोपधात्तद्विधानस्यबाधकबाधनार्थत्वात् तेनोदीच्यग्रामलक्षणस्यासत्य कस्यापिबाधोपपत्तेः तस्मादुदीच्यग्रामाद्वा-
कृषीतोदामाद्कोपधादितिसवपठनीयम् अन्यथाल्वस्यइलेभत्वात् अग्रभाक्ये मध्येपवादन्यायेनकोपधलक्षणस्याणोबा-
धकत्वेपिछेप्रसबाधकत्वात् तथाचविप्रतिषेधादेवछस्यसिद्धे उदीच्यग्रामादित्यत्र अकोपधादितिनेदयम् चायदेशो।

ॐ म

६ शि. सू. कालान्तरम् क्षुत्संतापितार्द्रे ऽप्युतिदेशलक्षणः कालान्तरमिति काललक्षणोऽध्वम् [illegible] ठति परनानत्कस्मावकाशकः ग्रोदं

शेऽस्यस्मातु निषादकर्षनामयामस्तस्मवानेगादकर्षुकः वाहीकग्रामवासिनोदादिकर्षग्रामाद्भयग्रसेगो ग्रोदंशाऽतिठ।

न् दादिकर्षुकः तत्रभवऽस्मर्थेषूद्राग्रामवासिनित्यम् इत्युक्तं तादि तिठस्य कादेशः केण इति क्रमः अथेवविशतिपेथो

५० ग्रमांऽक्तस्यठसोनवकाशलादस्माणनात ऊठमोः शालीयं पुंवसांवत्सरिकमिमादोशावकाशलेमासिकमिमत्रप

नात्कालान्तरम् पदेनतत्राणा[illegible]पिस्माति शाल्ञानकस्य नलयाणाश्चप्रसंगोपरनामतत्रलदाणोण अतः सुहृदांस्प्रतिः

स्यामिसैणादिकऽण स्यातिनाणकः कालऽमण लववितोषस्तिनस्तलषु स्यातोभवइति स्थितेलाघुत्तनदोषप्रस्य।

ण नतकालाघ्रघं अविशाफल्गुमनुराधास्वातितिष्यमादिनाल्गुगापत्तेः पदंघानस्तनमिमत्रघुष्टलो पदामिमत्रघारो

गवयलायतपयमनदर्थेऽतिपक्षावः वाम्हदेवतर्गो वाम्हदेववर्गीणाऽस्मत्र वर्गांतलक्षणोयतो लोसामस्निकऽस्मत्र व

ह्वोतोदानादित्ययम् सामस्तेनामश्याम्हामितिकेयदः आपणिकऽस्मत्र आयस्थानलक्षणष्ठक आवार्यकमिमत्र विया

यानिसंबंधेवुम् गार्गिकऽमत्रवुन् गार्ग्योभक्तिरस्य गार्गिकः आपमसेतियलोपः णिनिरेतवासिवालणेभ्यः आहणिना।

प्रोक्तेछंदोधीयते आहणिनः आसायणिनः आहणेर्वेशंपायनांतेवासित्वात्सिनिः शाटस्यायनेयागस्युगादिः नस्य प्रवाप

मेशाख्यायनः यत्निमोऽसतिफक नेत्पाकेनाञ्लणमधीयत इत्यर्थेवुणाणोकेछितिणिनिः नदयतिनूनिस्यापनिः।

फक्फिमोरमतरस्यामितिविकस्मविधानात् पक्षस्त्वांद्रम् वार्मीवउवानयावार्जेवामः पक्षायेगुविमम् दंदाद्भूतेरमेषु

लिकपोः काकोलूकिकाश्वावयाह्लिका देहेयेणांचवितांधुऽपेकवद्भावः अनोदेतदेष्टेनिदीर्घः ततोवेरवुन् गार्ग्यणप्रोक्त

छंदोगार्गिकमिमारोगोचचरणाद्वुन् पवुहद्रास्यवाधोवोपः ठन्निमांसोदेशेवम् नेननाणितवास्तकऽस्मत्र अदं

नवान्तरम् नवास्यानवकाशानादेवलवत् यनूनमुक्तांनमवाहीकग्रामस्तत्रमावकाशलान ठनि ठतो नेश्यग्रह

दमनुवर्णनेवाहीकग्रामलक्षणस्य बाधकाभावात् यद्यपि दमनुवर्णे नेवाहीकग्रामत्वतन्त्रद्वयोः प्रसङ्गाविप्रतिषेधोपपत्तेः योय
थमयूष्णादीनां वुञ् ठञ् निराभ्यां तेन दामस्य प्रशस्याग्राह्योपधलक्षणो वुञ् दामद्युषकः पातानप्रस्थेभवः प्रस्थान्तलक्षणो
वुञ् कौकुशीवरकः प्रवयवहान्तलक्षणो वुञ् मापवकस्य च गोष्ठेनेवाधितो वुञ् जनपदानामकालाज्जनपदविशेषार्थात्
जिकूपवृत्तात् जिकूप्रभवो जैकूपकः एवमिक्षाकुपवृत्तात् ऐक्षाकः इत्युक्ता अनुपदादपरणो वुञ् बाध्यत्र नपेक्ष्यापि।
वलवनास्तित्वं ब्राह्मणकीयस्य जनपदार्थोद्वात्ताणकपवृत्तात् कोपधलक्षणोऽणं बाधित्वा कोऽनन्तोन्त्यः शाल्वकश ५.
प्रवृत्तलक्षणो वुञ् बाधित्वा यवादकेकान्ते ति छः शाल्वकीयं वलतो यवदिछः स्यैव सिद्धे पुनर्विधानस्य बाधकवाधा
नार्थत्वात् अपवादत्वाद्दृष्टकोपवृत्तबाधकोऽनन्तपरत्वात् ॥ ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम् ॥ ऐषमोह्यःश्वस् इत्येतेभ्योऽन्यतरस्यां
र्थे एतेभ्यस्तुट्तुलौ वक्तव्यौ ऐषमस्त्यं ऐषमस्तनं ह्यस्त्यं ह्यस्तनम् श्वस्त्यं श्वस्तनम् पक्षे शौवस्तिको वक्तव्यः ॥ तीररूप्योत्तरपदा
दञ्ञौ ॥ यथासंख्यमेतः अणोऽपवादौ काकतीरं पाल्वलतीरं शैवरूप्यं बाहुरूप्यं तीरोन्मूलरूप्योत्तरपदाः ॥ दिक्पूर्व
पदादसंज्ञायां ञः ॥ अणोऽपवादः पौर्वशालः तद्धितविवक्षायां तद्धितार्थेति द्विगुः असंज्ञेति किं महतेः संज्ञा च प्रस्य।
पौर्वमाभूत् पूर्वेषुकामशम्यां भवः पूर्वेषुकामशमः प्राचां ग्रामनगराणामिति उत्तरपदवृद्धिः ॥ मद्रेभ्योऽञ् ॥ मद्रशब्दो
जनपदस्य वाची बहुवचननिर्देशात् दिक्पूर्वपदादित्यनुवृत्तिः पूर्वमद्रेषु भवः पौर्वमद्रः आपरमद्रः दिशोऽमद्राणामि।
ति उत्तरपदवृद्धिः मद्रशब्दस्य मद्रैकदेशपरत्वात् पूर्वादिसामानाधिकरण्ये ॥ उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्ता
त् ॥ अञ्स्यात् शैवपुरं शिवपुरशब्दोऽन्तोदात्तः उदीच्येति किं माथुरः अन्तोदात्तादिति किं शार्कवः बह्वचः किं धानं भवं धाजः
यमणः धनशब्दस्य गौरादित्वात् ङीपुस्वरेणान्तोदात्तो धनी शब्द उदीच्यग्रामवाची अन्तोदात्तात् किं शार्करीधानां भवः
शार्करीधानः स्वरेणावधानशब्दोऽन्तोदात्तो लित्स्वरेणाद्युदात्तः गतिकारकोपपदात् कृदिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् ॥ इञोऽस्यायमपवादः प्रस्थोत्तरपदात् पलद्यादिभ्यः कोपधाच्च शेषेण पलद्यादिभ्यो
५ वाहीकग्रामलक्षणात् ठञ्ञिठयोरपवादः पलदीति इकारान्तो नान्तो वा संहितायामप्रादिति सुप्रत्ययः माहकिप्रस्थः पा
सिं लदः नैलीनकः पलदी परिसर्य एकलोम एकलोमनिभवो णकलोमः गोत्रेन्तापतिपाननादन्निप्रकृतिभावेन।
त्र. त्र^ ति यथकृतः पट ॥ वाहीककर्लकीट बहुकीट कमलमित्राक गोष्ठीति कन्धि पिविला सूरसेन गोमती उदपान वा
२८ ५^ हीकपदस्य कोप निपिपास्या पित्रस्य नाथार्थमिहपाठः गोष्ठादीनां गोपधेत्वोरिति वुञो बाधनार्थम् ॥ कण्वादिभ्यो गोत्रे ॥
गोत्रप्रत्ययान्तेभ्य एभ्योऽण् शैषिकः कण्वस्य गोत्रापत्यं काण्व्यः गर्गादित्वाद्यञ् तस्य छात्राः काण्वाः एवं गौकक्ष्याः आ
गोत्रे इत्यापमस्यैवेति यलोपः गर्गाद्यन्तर्गणः कण्वादिः गोत्रे किं कण्वो देवतास्य काण्वः सादावगेव छच सर्वः
विषये काण्वीयाः गौकक्षीयाः ॥ इञश्च ॥ गोत्रे यदिञन्तं तदन्तादण् शैषिकाः गोत्रे किं सौतंगमिशाखा वुञ्छणादिसूत्रेण
इञन्तः तस्मात् दलतणश्चपदसौतंगमीयं दाक्षीयमित्यत्रगृह्यमाणानीयमिस्मन्नपद नवापत्याधिकारादन्यत्र
लौकिकमेव गोत्रं गृह्यते इति वाच्यं गोत्रप्रत्ययान्तेभ्यः कण्वादिभ्य इत्यनुवादस्य यथाप्रसविष्यकत्वात् गर्गादिभ्यो य
ञिमन्नवापत्याधिकारस्थत्वात् तत्रप्युत्सवगोत्रप्रदस्य तत्रत्वात् ॥ न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु ॥ इञ्चेत्यणो निषेधः प्राच्यगो
त्रे भरतगोत्रे च वर्तमानात् द्व्यचः इञन्तात् अण् न स्यात् किन्तु वृद्धाच्छः पैंगीयाः ओष्ठीयाः काशीयाः नवेह काश्यादिभ्यः इस्म
स्यापत्तिः वैरिशाद्वृद्धादद्व्यणोदेशवाचिनः काशिशब्दस्य न भरतप्राच्यनात् यच किं पान्नागर्त प्राच्येभ्यः किं दाक्षाः
वहव्यनइत्यत्र हत्यपारानेनामन्त्रस्याच्य ग्रहणमयत इह गोत्रेति तापितस्वा नामयपत्यपरा नाम वृद्धाच्छः ॥
अणोपवादः अग्रपादिसादरपकोपधोत्तानां परत्वाद्वाधकः इस्मुकेशाकु पालीयः नदीयः पाणिपचनीयः भोजकटीयः
देवदत्तीयः पटेपणीपचनः भोजकटः देवदत्ता नव ड्याशपादित्वाद्वृद्धात्याप्तिः देवेदत्तो देवदत्तइति किंपानिमित्त क।

स्येवतत्र ग्रहणात्॥ भवतष्ठक्छसौ॥ सदादित्येन वृद्धात् भवतस्तच्छस्यापवादः सिति पदत्वाज्जश्त्वं भावत्कः भवदीयः प्रकृतेऽस्मिन्ने।
वेवृद्धादित्यनुवृत्तेः प्राग्देशात्तु भावतः॥ काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ॥ इकार उच्चारणार्थः ञकारस्य अस्य स्थाने ठः स्त्रीप्रत्य-
येविशेषार्थः काशिकी काशिका वैदिकी वैदिका वृद्धादित्यनुवृत्ते आवश्यकानां गणपाठस्य सामर्थ्यात् प्रत्ययः संयाति से
वाह अच्युत मोदमान प्राणफलाट हस्तिकर्ण फलाम हिरण्य गोवासन भारंगि अरिंदम दासमित्र देवदत्त देवदत्तशाख्र।
स्ववाहीकग्रामपराणे च रौप्यनाम पूर्वो अदादेश इति वृद्धसंज्ञा यां प्रवृत्तेऽनेनो शोपाद्धाने दशग्राम गौधूल तीर उप।
दान प्रवराज सिंधुमित्र देवराज आपदादि पूर्वकालात् आपत्कालिकी आपत्कालिका आर्द्ध्वकालिकी आ-
र्ध्वकालिका आपदादिराकृतिगणः॥ वाहीकग्रामेभ्यश्च॥ वाहीकदेशीयग्रामवाचिनो वृद्धात् ठञ्ञिठौ स्तः छस्याप-
वादः शाकलिकी शाकलिका कास्तीरिकी कास्तीरिका॥ विभाषोशीनरेषु॥ उशीनरेषु ये ग्रामास्तद्वाचिनो वृद्धादेतौ स्तः आह्व-
कजालिकी आह्वकजालिका सौदर्शनिकी सौदर्शनिका पक्षे छः आह्वकजालीयः सौदर्शनीयः॥ ओर्देशे ठञ्॥ उवर्णान्ताद्देश-
वाचिनष्ठञ् नैषादकर्षुकः देशे किम् पटोः छात्राः पाटवाः वृद्धो ग्रहणं निरपेक्षमर्थम् दालिकपुंक इमम देवापि
स्मात् वृद्धविनिर्मुक्ते वृद्धात्तु छो वा॥ आह्वकजम्बुकः आह्वकजम्बुकः नापितवास्तुकः वृद्धसूत्रे वृद्धादित्यस्यानुवृत्तिः।
एतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यात् इहैव देशवाचिनो वृद्धादेव यथा स्यादवृद्धात्मा भूदिति नियमार्थेनेन मल्लवास्तुप्रा-
शातत्र भवस्मादौ मालवास्तवश्मणः इत्येव सूत्रे वृद्धादित्यत्र वृद्धिर्वा भावान्नियमत्वेन स्यात् वृद्धा चेत्यागा-
मेवेति विपरीतनियमस्तु न भवति आग्रामे देशवाचिनः उवर्णान्तस्य वृद्धस्य भावात्॥ धन्वयोपधाद्वुञ्॥ धन्ववि-
शेषवाचिनो यकारोपधाच्च देशवाचिनो वृद्धाद्वुञ् धन्वेम्य रूप पर्यायपदानां ग्रहणं बहुलाभावात् समासोम
रुधन्वानो इरमदः ऐरम्मदकं नाम धन्वेति भाष्यप्रयोगात् क्लीबत्वमपि पारावतकः पारेधन्वकः आष्टकीयमिन्ना।

८ धपरत्वाद्वृद्धत्वेकेकान्तेति किं: सांकाश्यकः काम्पिल्यकः वुञ्छणोरिसूत्रेणाप्तः॥ प्रस्थपुरवहान्ताच्च॥ एतदन्तमेता।
सि॰ द्वृद्धाद्देशवाचिनो वुञ् मालाप्रस्थकः नान्दीपुरकः पैलुवहकः प्रयान्तस्यापथनात् सिद्धे पि प्रागर्थं पुराग्रहणम्॥ रो
सू॰ पधेतोः प्राचाम्॥ रोपधादीकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धाद्वुञ् पाटलिपुत्रकः काकन्दकः प्राचीतिचेतीकारलो
१२ पः शार्वाकिरन्नामित्रेणनिर्वृत्तेयानामित्रेनगरे तत्र आगतः तत्र भवो वा दात्तामित्रीयः॥ जनपदतदवध्योश्च॥
द्रु धीमवयवर्ष्टीसमासे जनपदमित्येभिजनपदं वा धावति प्रसङ्गः; मौञ्जोनामवाहीकसमीपवर्तीग्रामः ततोपि वुञ्मा
पत्तेः मौञ्जीयइति इष्यते तत्र इष्टत्वात् तदर्थं जनपदतदवध्योर्वुञ् विधानं तपवन्मायामायसंग इति तस्मात् तच्चान्स
जनपदपरत्वे सत्यामावयपिसेति कर्मधारयः तस्माज्जनपदवाचिनो जनपदनृपाण्वपि वाचिनश्च वृद्धाद्वुञ् इतिव्या
ख्येयं अवधिपि तच जनपदनिवृत्तमेवसन्निधानात् नैवं जनपदत्वादेव सिद्धे तदवधीमस्पवेयर्थ्यं जनपदत्वे सति ज
नपदावधेर्वाचकाद्वुञ् वतत्वमदिमेतदर्थत्वात् तेनत्रैगर्तकः स्यत्रिगर्ता जनपदत्वेपि तद्धः किन्तु न सत्रेणाव्रन् ।
प्रादर्शकः त्रैगर्तकः पर्वत ग्रामोत्तरपदाच्च विधौ जनपदाद्वृत्तिनिहर्षे विशेषनिषेधो गतार्थः॥ अवृद्धादपि बहुवच
नविषयात्॥ बहुवचनान्तत्वनियमाज्जनपदवाचिनो जनपदत्वे सति जनपदावधिभूतेभ्यश्चावृद्धाद्वचिनश्च अवृद्धाद।
पि वुञ् अवृद्धाद्णोऽवृद्धाच्छस्यापवादः अपिग्रहणं वृद्धसमुच्चयार्थः अनघात् वृद्धाद्नेन बहुवचनान्तात्
ह्वान्पूर्वसूत्रेणप्राप्तस्यापिवुञो बाधापत्तेः आङ्गेषु भवः आङ्गकः आजमीढेषु भवः आजमीढकः वृद्धेभ्योऽयं यथा दा।
र्वेषु भवो दार्वकः कालञ्जरेषु भवः कालञ्जरकः विषयग्रहणं किं एकशेषेण बहुवचनान्तात् नैतनी शाङ्गादात्तेन
प्रत्ययो वयथा स्यात्॥ कच्छाग्निवक्त्रवर्तोत्तरपदात्॥ देशवाचिनो वृद्धत्वे सत्यसतिवा वुञ् अणोऽपवादः दारुका
च्छकः माहकच्छकः पैप्पलीकच्छकः कांडाग्नकः वैभुजाग्नकः ऐन्द्रवक्त्रकः सैन्धुवक्त्रकः बाहुवर्तकः चाकवर्तकः।

ग्रस्यपदस्यग्रहणंबहुवृद्धंचात्रसर्थम् ॥ धूमादिभ्यश्च ॥ एभ्योदेशवाचिभ्योवुञ् प्रत्ययोभवति धौमकः खाण्डकः धूम
खेडशशादनाम दाण्डायनस्थाली विदेहराजन्य आजासह भक्षाली मद्रकूलमाह वामस्याहवाहच आराविं
नविदेह आनर्तमाठरपाथेयघोषशिष्यफलि आराज्ञीधार्त तीर्थकूल सौवीरेषु समुद्रसमुद्रान्नौमनुष्ययोरेववु
ञिष्टः सामुद्रिकानौः सामुद्रिकोमनुष्यः नेह सामुद्रिकंलवणं कुक्षि अन्तरीप अरुण उज्जयिनी दक्षिणापथ ।
साकेत ॥ नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः ॥ अनयोरर्थयोरस्मिन्नाम्नो नगरात्वुञ् नागरकश्चौरः शिल्पी वा अनयोः किं
नागराजनाः कथमादिषु माहिष्मतीसाहचर्यप्राग्देशविशेषविवक्षितेनपदवनकाप्रग्रहणान्नहिवृद्धा ।
वनागरकइतिकस्य ॥ अरण्यान्मनुष्ये ॥ अरण्यशब्दात्मनुष्येऽभिधेयेशेषिकोवुञ्प्रत्ययः अधिकरण्
एकमस्मादेववुञ् आरण्यकःपन्थाः अध्यायोविहारोमनुष्योहस्तीवा आरण्यकः आरण्यावाणोमयाः एवं किं
आरण्याः पशवः ॥ विभाषाकुरुयुगन्धराभ्याम् ॥ वुञ् कौरवकः कौरवः यौगन्धरकः यौगन्धरः एवपिकच्छादिषुकुरुशब्दः
कुरोहस्तामर्थ्यादण् ज्ञेयः वुञ्सिद्धस्तयापिग्रन्थपरर्थविभाषा मयतस्मादण्सदस्यपीतितिनिमेवुनि
सिद्धे वुञ्विधानेविकल्पार्थं भविष्यतीतिवाच्यं युगन्धरान्निमेवुञ् एनविधानसामर्थ्यादण्सदस्यपीमस्तुवैक
ल्पिकत्वनिमस्यापिमुख्यात् ॥ मद्रवृज्योःकन् ॥ जनपदवृत्ताभ्यामेवाभ्यां मद्रवृज्योर्जातामद्रकः वृजिवृजिकः ॥ कोपधादण् ॥
ऋषिकेषुजातआर्षिकः माहिषिकः अणग्रहणमणुवर्णीत्वादण्णार्थं इत्वाकुप्रभवधेत्वाकवः ॥ कच्छादिभ्यश्च ॥ वुञाद्य
पवादः देशइमेवकाच्छः कच्छसिंधुवर्णगन्धारमधुमान् कंबोजकश्मीर सात्वकुरु अनुषण्डद्वीप अनूप अजवाह विजा
वक कुलूनक अमर्भायसात्वाहाप्रत्ययनपठनीयः नचजनपदलक्षणोवुञोवाधितात्वात्पुनरण्विधिःसा इतिवाच्यम्
अपदातौसाल्वाद्यवाग्वोरितिनियमादेववुञोनिवृत्तेरिति एवमपि कच्छपःस्यादितिकच्छिधिंथाठ इति कैयटः ।
न्य

४
सि.
सू.

मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् । मनुष्ये तत्स्थे चार्थे कच्छादिभ्यो वुञ् अणोऽपवादः । काच्छको मनुष्यः । काच्छकमस्य हसितं ज
ल्पितं स्मितं वा । काच्छिका चूडा । एतयोः किं । काच्छो गौः । अपदातौ साल्वात् । कच्छादित्वाद्वुञि सिद्धे नियमार्थमिदम् । अप
दातावेव मनुष्ये पदातिभिन्ने मनुष्ये तत्स्थे चार्थे इति । साल्वको मनुष्यः पदातिभिन्न इत्यर्थः । साल्वकमस्य हसितादि । पदा
तिभिन्नसाल्वहसितमित्यर्थः । पदातौ तु साल्वः पदातिर्व्रजति । गोयवाग्वोश्च । साल्वाद्वुञ् कच्छाद्यणोऽपवादः । साल्वको गौः । सा
ल्विका यवागूः । साल्वमन्यत् । गर्तोत्तरपदाच्छः । देशे अणोऽपवादः । श्वाविद्गर्तीयम् । श्वानो विध्यतीति श्वावित् नहिवृती
ति दीर्घः । श्वाविधां गर्त इति समासः । गहादिभ्यश्च । छः स्यात् पदत्वाद्वाहीकग्रामलक्षणस्याणो बाधः । हकगर्तीयम् । देशे ।   गहादिभ्यश्च
गहो देशभेदः । एवं पदादिशब्दान्तो देशवाचिनो भावेऽपि पादसामर्थ्यान्मय । गहीयः । गह । अन्तःस्थ । सम । विषम । मध्य मध्यमं चा
ण् चरणे । अस्यार्थः भाष्यकारेण विशिष्योक्तः पृथिवीमध्यशब्दस्य मध्यशब्दोऽत्र तद्वाचीति तस्य च मध्यमादे
शः । मध्यमीयः पृथिवीमध्ये भव इत्यर्थः । चरणसंबन्धेन निवासलक्षणोऽण् वेदितव्यः । पृथिवीमध्यं निवासो येषां चरणानां ।
मिति माध्यमाश्चरणा इति । पूर्वं चरणाः कठादयः । उत्तम । अंग । वंग । मगध । पूर्वपक्ष । अपरपक्ष । अधमशाख । समानशा
ख । एकग्राम । एकवृक्ष । एकपलाश । इष्वग्र । इष्वनीक । अवस्यन्दन । कामप्रस्थ । खाडायन । काषेरणि । शैशिरि । शौङ्गि । आसुरि ।
आहिंसि । आमित्रि । व्याडि । भौजि । आध्यश्वि । आनृशंसि । सौवि । पारकि । अग्निशर्मन् । भौजि । वाराटकि । वाल्मी   देवशर्मन्
कि । क्षेमवृद्धि । उत्तर । अन्तर । मुखपार्श्वतसोर्लोपः । मुखतीयं । पार्श्वतीयं । मुखपार्श्वशब्दावाद्यादित्वात् तसिलन्तौ ।
सकारस्योक्तवचनेन अकारस्याप्यस्तिवेति तेन लोपः । नचाव्ययानामभमात्रे टिलोप इत्येव सिद्धे तदनित्यत्वज्ञापनार्थं ।
त्वादिमाहुः । अन्तः एवं पदादृत्तिभिन्नमुखतीयमित्यत्राव्ययानामभमात्रे टिलोपस्येवैकदेशो नोक्तत्वात् विमर्शन्तरे
तरपाश्चात् । अन्तरे भव अन्तरीयं तन्न समासे पृषोदरादित्वात् आद्यव्ययोगाद्वानलोपाभावः ततः स्वार्थे कन्निति नान्तरी ।

एकस्मिन्निति किं पटः॥ जनपरदेवानां कुक्चेति वाच्यम् जनकीयं पारकीयं दैवकीयम्॥ वेणुकादिभ्यश्छण्॥ णकारो वृद्ध्यर्थः॥ वै
णुकीयं वैत्रकीयं औत्तरपदकीयं वेणुकादिराकृतिगणः तेन स्वकीयं सौम्यमित्यादि क्षपसंस्थानाके वलात्वम्॥
गर्ताच्छः॥ उदग्देशवाचिनो भावान् नैवमिति वाच्यम् इत्थं कर्तादिवद्गर्तपदे रिमाच्छः॥ प्राचां कटादेः॥ प्राग्देशवाचि
नः कटपूर्वाच्छः अणोऽपवादः कटनगरीयं कटघोषीयम् कटपल्वलीयं प्राचां किं अमद्रकाटनगरम्॥ राज्ञः क च॥
राजकीयं वृद्धादित्यपि वृद्धसंज्ञायाः सन्नियोगेन कविधाने देशोऽस्मिन्नाऽसम्बध्यते भवान्॥ वृद्धादकेकान्तखो
पधात्॥ अकान्तादिकान्तात् खोपधाच्च वृद्धाद्देशवाचिनश्छः अणादीनामपवादः अणोऽपि विशेषः आयुधजीविसंघात्र्यणि
वासस्त्वमजातो वा आरणकीयः आरीहणकीयः द्रौघणकीयः शाल्मलिकीयः आयोमुखीयः अकेकान्तग्रहणे का
कोपधग्रहणे सौसुकार्थं सौसुकीयः ऐकीयः॥ कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात्॥ वृद्धाद्देशवाचिनो ग्रामादुत्तरप
दाच्छः वाहीकग्रामलक्षणयोः ठञ्ञिठयोरपवादः दाक्षिकन्थीयं दाक्षिपलदीयं दाक्षिनगरीयं माहकिग्रामीयं दाक्षि
ह्रदीयम्॥ पर्वताच्च॥ पर्वतीयः पार्वतीयो राजा भूरिमध पर्वतीयश्च राजा अमनुष्ये च स्वार्थं वाऽण्॥ विभाषाऽमनुष्ये॥ मनु
ष्यभिन्नार्थवृत्तेः पर्वतशब्दाच्छः पक्षेऽण् पर्वतीयानि पार्वतानि वा फलानि अमनुष्ये किं पर्वतीयो मनुष्यः॥ कृकण
पर्णाद्भारद्वाजे॥ भारद्वाजदेशवाचिभ्यां छः भारद्वाज इत्यस्य प्रकृतत्वात् प्रकृत्यर्थदेशविशेषणत्वात् कृकणीयं पर्णी
यम् भारद्वाजे किं अन्यत्राणेव कार्कणं पार्णम्॥ इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे द्वितीयमा
ह्निकम् पादश्च द्वितीयः समाप्तः २॥ युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च॥ चाच्छः उभयाभावपक्षेऽण् युवयोर्युष्माकं वा अयं
युष्मदीयः अस्मदीयः मदादिनेन वृद्धत्वाच्छे प्राप्ते खञोर्विधाने तेन छस्य बाधो मा भूदिति चकारेण छस्यानुक
र्षः पक्षे च खञणोर्विधाने विकल्पापादनाय ग्रहणम्॥ तवकममकावेकवचने प्रत्यययोर्यथासंख्यमात् शैषिकेष्वं भाष्ये अ

८ सि. सु.

८१

योगविभागः कार्यः युष्मदस्मदोरमन्तस्यापि तिङ्क्स्य विधाने त्वमावेति सिद्धितो योगः अत्रापि स्थिकस्मानुबन्धिमिति प
नुकेचित् त्वमपवेद्द विधानेक्वस्यत्वम्पत्रस्मामादे विकल्पेनवारणः अतिशयवः तेन एकस्य त्वमहपाणां त्वमकाणां
वाविधाने अतोन यथासंख्यशंकेति नचिंत्यम् एकारेणैकस्य विधानावश्यकत्वात् त्वमकाविमनेन त्वमेव मेस्य
समानार्थत्वात् तयोरप्यत्र सन्नि विकल्पार्थः तत्र बाधकाभावादित्यर्थः तत्र रेणैवाप्य अतोन यथासंख्य विधानम् न स्थि
नेणिवयुष्माकास्माकौ॥ तत्तु हेन सर्वसूत्रेस्य रूपेणोपात्तस्य त्वमः परामर्शः ननु च कायानुकृष्टस्य कस्यापकरणे
येन तथानडपस्थितेर्विलंबितत्वात् अत्रापि योगविभागः तेन त्वमेव युष्माकास्माकादेशयोर्न यथासंख्यं अतएव त्वमेण
इति नोक्तम् यौष्माकीणः आस्माकीनः यौष्माकः आस्माकः॥ तवकममकावेकवचने॥ एकार्थवाचिनोस्तयोः।
कमादेशौ स्तः खञि अणि च तावकीनः मामकीनः तावकः मामकः छे तु त्वदीयो मदीयः प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति
डौ मपर्यन्तस्य त्वमादेशौ वक्ष्येते॥ अर्धाद्यत्॥ अर्ध्यः॥ परावराधमोत्तमपूर्वाच्च॥ परार्ध्यम् अवरार्ध्यमित्यादि नचतदन्तवि।
धिनापूर्वेणसिद्धिः ग्रहणवताप्रातिपदिकेन तदन्तविध्यभावात् उत्तमेभ्यइति बहुत्वे पूर्वग्रहणं पूर्वं विशति।
यथसाभार्थं तेनदिगुवाचकपरादवरशब्दाभ्यां कृतसमासादर्धशब्दात् यदेव अत्रमपापरतोऽत्रमसूत्रेणदत्न
विस्यात् अथमथमावरग्रहणस्य कालवाचिपरावरशब्दयोः सावकाशत्वात्॥ दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च॥ चाद्यत् पौर्वार्धि
कं पूर्वार्ध्यम्॥ ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ॥ एकादेशोऽत्र भयाव्ययिग्रामैकदेशप्रसूत्रवाचकात् दिक्पूर्वपदा। अनयदेकदे
दर्धान्तादेतौ स्तः इमे स्माकं ग्रामस्य पौर्वार्धाः पौर्वार्धिकाः पूर्वस्मिन्नर्धे भवाः इति तद्धितार्थेति समासः ग्रामस्य
येत्वेपि पूर्वग्रामस्य समस्तेत्येपिकत्वात् अत्र चेमसे यदत्र कर्षेणकानितमार्थठकः स्वरूपेणोपादानम्॥ मध्या
न्मः॥ मध्यमः॥ अ सांप्रतिके॥ मध्यादकारप्रत्ययः सांप्रतिकेर्थे मध्यो वैयाकरणः अत्यंतोत्कर्षहीनइत्यर्थः एवं

मध्येरात्र अस्तिलम्प्रविभक्तिको निर्देशः संप्रति शब्दोऽन्यैर्यदानीमर्थेन अनागतस्य ग्रहणेनिरिक्तस्य प्रयोगः; सम्प्रति।
प्रसंप्रति यत्तोपसंचरात्र इति प्रयोगात् एतर्हि संप्रतीदानीमित्यमारोक्तेश्च ततः सकर्मा दिनादिनपर्यायेनाच्च स्वार्थे
प्रतिपत्तिकं च सांप्रतं सांप्रतिकमिति रूपद्वयम् इहानुत्पत्त्यार्थस्येव ग्रहणम् अव्ययेनात् दीपादनु समुद्रेयत्ं अनु
ग्रं समयेसमग्रीभावः तत्र समसमयंते विद्यमानक्रियाद्वाराद्यौ विशेषणम् समुद्रसमीपे विद्यमानो यो दीपस्तद्यथा
तद्दीपशब्दात् यत्ते देयं देयं यं समेसंमापमापिकारीपस्येव यत्तोग्रहणान्नद्वीपु अनुसमुद्रं किं देयमनुमत्
देयकोमनुष्यः कालाद्यत्र तसमात इति यावत्कालाधिकारः मासिकं सांवत्सरिकं इह विशेषणं विना सेवग्रह
णे स्वरूपस्य पर्यायाणामेव ग्रहणे कालविशेषकाविध्यः सप्तिवेलादिभ्य उक्तवचनेन तद्वनु यत्तस्याभावात्तदा।
धार्थेमाहि अनुपपन्ने इत्येवं नातिदेवी तिहृतिसमाहृवदुक्तार्थो: अथ केचित् विशेषणाणामेव ग्रहणमिति
निर्मूलम् प्रतिस्यात्मकत्वात् संपिवेलादिसूत्रे न विशेषणानामपि ग्रहणमितिमसंनायोगात् च ह्रदेलिंगम् नतुवि
शेषमात्रेस्यसमयोगात् च वृत्ते इति कालिकौ ब्राह्मिः कालिकः संवत्सरादिप्रयोगाविरोधात् नक्तादिन इति सूत्रेसा
ंप्रतिकः प्रातः आनिकरति प्राश्च पद्यारूप विकाल रात्राद्यन्निति के घटे कैश्च अकालिके त्रैतिमेमिति सूत्रेका
लाद्यन्निति कालिकमिति भट्टोक्तेश्च कालाकालशब्दात् कालायत् प्रकृष्टेऽन्निति पोचमिक सत्रेणानिति स्या।
ज्ञेनेव यथाकृतेयस्थस्यायस्याभावादिति अथेदंवाच्यम् संपिवेलादिसूत्रे विशेषणरहिते निर्णीते कालविशेषप्र
तिपादकत्वस्य ग्राहत्वनकार्यादेव स्वरूपपर्यायनिरासः तद्रूपेणालपोरनुपादानात् ननु तद्येत्सर्वालोवाकाल
प्रतिपादकत्वमेव तस्यातावच्छेदकं तत्र स्वरूपपर्यायसाधारणाम् अतएव नदीभिन्नेऽम यत्नदीवाचिनाविशेषणात्स्व
रूपस्यापि ग्रहणमितिचेन्न नावच्छायच्छातिप्रसक्तत्वात् शारीयवाहादिपरसाधारणात् शारीरादीनामपि जसन्तया।

वै. सि. मु.

२२

कालत्वात् शरीरकालीनः शरीरे भवः स्मरणाभावात् सार्थकत्वेन त्रित्वात्मसादिविरोधात् शालीयः शालीयस्मादेका
लातुल्लिभेत्तमी हारेणतद्वाच्यस्मस्माव काशास्त्रीनपरेक्रमाभाव्यग्रहविरोधात् नत्वत्राकाशीयमिसादिरेवकस्माव
काशान्तस्माग्नस्यकालोपाधिनयानिमानांकालत्वाभावादितिवाच्यं मदूस्माद्योनेमनागपिभिन्नसद्भावेनभा
नोको सर्वास्मनाभेगसीकास्थानुवितत्वात् विप्रकृष्टकालकालिकं नद्विनमकालिकमितिमामकस्।
मेणोवतत्त्वत्मोवाच्यत्वात् मीमांसासूत्रे विप्रकृष्टपूर्वनयाख्याताकालात् सन्निहितकालेफलेऽत्मर्गीन इत्यावती।
तिस्मास्थात्रयुक्तत्वात् कालिकः संबन्धः स्मादेर्विप्रकृष्टेऽदृष्टनियतपत्रसिद्धेः प्रकृते कालोपकालिकः प्रकर्षस्य
विशेषणत्वाविशेषेण तदाधारतानियामकत्वरूपः कालिकत्वे रमिसादेर्देवेन् एकविधस्यैवप्रकर्षस्य।
निरूपितत्वाकत्वात् काले भवः कालिक इत्यर्थस्वत्वानपेक्षितत्वात् समवायेनकालत्वेनैव संयोगादेरपि।
कालिकसंबन्धत्वेनशाब्दबोधप्रसङ्गात् केचित्तु घटस्य यथाकथंचिदितिशाङ्क्य तत्त्वणयावाकालघति
तात्कालिकसतिरप्रियर्षौ ।"""तत्त्वण नतसूत्रपूर्वीयप्रहरणमपितयानवबोधात् प्रकृतमनुसरामः तत्त्व।
त्वणयाकालघतिपादकानामप्रयोगात्तेन भाष्यग्रन्थमापविरोधः संपिठेलादिसूत्रे [illegible] नतत्याण्णमस्य [illegible] का
लग्रहणेन विशेषणस्य सामर्थ्याल्लब्धत्वात् प्रत्यादीनां अस्य कालत्वाभावात् लुप्तं [illegible] लक्षणया पञ्चात्वाख्यानात्
प्रत्येकशाब्दिकसमानाभिधानात् तेनकर्णदवप्रत्यर्थीहिमलालादि पदानां प्रादवर्णाकालपरत्वेपिकांरव पुष्पि
केश्वैरदित्यत्वालिकमिसादेरदन् स्यादेतत् शार्वरीयसंसमानकालीनमिसादिकमनुपपन्नम् शाद्वेशावदः॥
शायस्कृशाकृत् कर्मविशेषेवाच्ये स्वत्वाणवादः शार [illegible] रिकंशाहम् आदपदेनप्रसङ्गावतानेदूषग्रहणारफेवा
लवत्वात् विभागयोगात्तयोः शारदिकोरोग आतपोवापत्ते शारदः पत्नयोः किंशारदंदधि निगाभदोषार्थत्वे॥

ठन्ना नैमित्तिकत्वे णम् प्रासोचिकं प्रादेशोऽयम् ॥ स्यमस्त्वदृत्वे ॥ ठन्ना एते येथं मोःस्यासिनिमथ ठस्य सन्नियोगेन लक्षणागमः।
स्थ हागादीनां वैसेव स्रौवाल्लिकं स्यमंस्याहेनत इकादेशात्पूर्वमेवततशगमे इकारस्यादित्वविज्ञानात् ठस्येकः इति।
इत्लेभम् नचपरत्वादिकादेशात्मेव माघस्य अंगत्वेन तस्य वहिरंगत्वात् प्रत्ययसन्नियोगशिष्टत्वन्तरोतंरंगत्वात्
नवनुगेवहूर्वतोविधेयः नोनत्वाकादेशप्रसंगात् नचठस्येकः इत्यत्रादित्रहणं नास्तीति वाच्यं अंगसंज्ञानिमि।
मत्वेनठस्य तन्त्रविशेषणत्वात् प्रत्ययात्कर्मणि नवेडुनिमठचोपिटकारस्येकादेशापत्तेः नहिक्रतेचमप्रदा
यस्यैवांगसंज्ञा निमित्तत्वेन नतुठसायस्येति दोषतादवस्थ्यात् नड्क्तं स्यमस्त्वटिप्रादेशात्तंपपत्तिरनादित्वात् प्र
वीतेकमतिषेधः इति अत्रसिद्धान्तः सिद्धत्वादिहस्यनुरूवचनात् सन्नियोगाहेति अस्यार्थः आदेशान्तरेतर यदा।
वकारेणाआदेशासमुच्चये आगमादेशयोर्णागमयम् इतिवार्तिकभाष्यसंमतः पंथाः अमेतवत्रनुत्वणादिसूत्रे
णापुरत्तत्वापत्तावेतोरार्थम् यदिन्दस्येवयमयस्त्वरः अवर्तेतनदानहृदेकादेशस्याप्यंतोदात्तत्वंस्यादिति
चित्वेप्युक्तं इसाहृसन्नुहुस्कारान्तवशमयस्वरस्य हस्तावपि अंतोदात्तत्ववदायुदात्तत्वमपि समादिकादेशस्यांतो
दात्तत्वमेवेतिविनिगंतमप्रामत्वात् ठस्येकः इत्यत्र स्यामादेशायोरकारउच्चारणार्थं इतिपरेसकं जनतमात्रस्यइकुः
द् इमादेशासीकारादुकारस्यागमेवोदात्तत्वेपि...तिविग्रहास्तु ॥ संधिवेलाद्यतनत्रणेभ्योण ॥ ठञोपवादः संधिवेलायां
भवे संधिवेलं गेपंतोषमृयंतिक्षेतिनत्वाणियवेपलापः संधिवेलासंध्या अमावस्यामयादशी वनेदर्शा
पेचतदशी पौर्णमासीप्रतिपत् इतिसंधिवेलादिः सांवत्सरात्फलपर्वणोः सांवत्सरिकं फलपर्ववासांवत्सरम
मत् प्राप्नुयुलाः ॥ माह्विषिमव: ग्राहषेत्यणाकारोच्चारणप्रक्रियालाचवार्थं ॥ माह्योनत्यत्वान्नकिंचिपितालो।

५. येषु प्राप्नेषु। इत्यत्रत्यार्थंच अस्य याप्यं तस्येति णत्वनिषेधापत्तेः। वर्षाभ्यष्ठक्। वर्षासु साधु वार्षिकं वासः। योगद्वयं।
सि.स्व. अत्वणोपवादः। छन्दसि ठञ्। वर्षाशब्दात् ठकोऽपवादः। तिलादाग्रदानत्वे नभस्वनभस्यश्च वार्षिकावृत्। वसन्ताच्च। छन्दसि।
अत्वणोपवादः। मधुश्च माधवश्च वासन्तिकौ। हेमन्ताच्च। छन्दसि ठञ्। सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिकौ। सर्वत्राण् च तलोपश्च। सर्व
६२ त्रेति छन्दसि भाषायां च निर्णयमर्थः। लोके वेदे च हेमन्तादण्। तत्सन्नियोगेन लोपश्च तकारस्य तत्पदे अत्वणि। हैमनं हैमन्तं न चास्व
यमात् तकारेणाव अण्प्रत्ययविधिवैयर्थ्यं अणाप्राप्तेन विहिते अणि तलोपः तकारस्य श्रुतित्वे अत्वणि तनेति विशेषणात् नलो
पस्य प्रतिषेधोऽकेन अन्येन न अणा सह सन्नियोगशिष्टत्वात् अन्तलोपः सम्प्रदायश्चेति योगिक इमेकः शवः तत्र अनिति
प्रकृतिभावः प्रसज्यमानस्यानेन नलोपः अकारस्य त्वनुपपत्ति चेमनेनेति द्वितीयः नच अल्लोपस्यासिद्धत्वात् स्थानिव
द्भावात् [illegible] हैमनं हैमन्तं हैमन्तिकमिति रूपत्रयं छन्दसीति आर्य
इयं तु लोके इति वस्तुस्थितिः। हेमन्तपर्यायस्य हेमन्शब्दस्य [illegible] कर्थं तस्माद्धेतो हेमन्तश्च अत
इति वैदिकप्रयोगात् [illegible] सप्तम्येकवचनस्य [illegible] छान्दसो लुक्। नहि सम्बुद्धौ [illegible] नलोपाभावः तत्र हेमन्शब्दा
दण्। हैमनं हैमन्तं [illegible] हैमन्तिकं अत्वणि हैमन्ते [illegible] रूपत्रयं [illegible] नच समांसाथः छन्दसि सर्वविधीनां ३७.
वैकल्पिकत्वात् भाषायामपि हेमन् हेमन्तशब्दाभ्यां अत्वणि हैमनं हैमन्तमिति [illegible] सिद्धे पर्वस्थिते हेमन्ताच्चेति सूत्रे सर्वत्र।
ग्रहणमपकृष्य भाषायामपि वैरूप्यमिति [illegible] विरुद्धम्। सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च। सायमित्या
दिभ्यश्चतुर्भ्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यष्ट्युट्युलौ स्तः तयोस्तुट् च [illegible] स्यात्। प्रगे सत्वानि
ग. भिन्नस्य [illegible] कार्यं इतिवा
च्यम्। [illegible] काल

तनेष्विस्मादि सौत्रयोगसंसूचितं सायंतने चिरंतनं प्राह्णेतनं प्रगेतनं अप्रतननिपाति अत्र सायशब्दोऽयं मान्तो दिनावसा-
नार्थः सायाह्न इत्यादिप्रयोगात् स्यतेर्वा विसायं मकारेऽन्तः शब्दो नाम्नः स्य प्रत्ययस्य मलोपो ऽगन्तत्वं तनं निपात्यते एवं चिरशब्दोऽपी-
तिवार्तिककाराः तदेके सायं चिरयोर्मान्तत्वमपसमपि प्रसिद्धमिति भाष्यकारास्तु सायंशब्दो मान्तः स्नातादिः मस्य चाय-
यत्नादेवसिद्धं तेनेति सायं प्राह्णमस्य अवसानवाचकतया कालविशेषवाचित्वाभावान्न तस्माद्वन् न तत्र कालवृत्ति-
पार्ष्ठकत्वमीदृशस्य कलासायं शब्देन सम्भितार्थं मित्यभिप्रायविशेषणे तत्प्रकाले प्रयोगात्तु ठञ् स्यादेवेति वाच्यम् अ-
नभिधानात् सायमोह्नस्तेऽप्यलोपेनचरा सायमन्यामिति विकृतम् अकारान्तमोदृशस्य ह्युतिनिर्देशः तस्मिन् तदपि च मलो-
पः सायाह्नः सायान्तरः सम्प्रस्ने लोपविकल्पात् सायं सायमिति दृष्टम् न च मलोपस्य वृत्तं पदसंज्ञायाः सत्वादिमकि
लोपप्रसक्तिः सायेत्यपि प्रयोगादेवतद्भाष्यात् चिरप्रमदादिभ्यस्त्वाव्ययः चिरेण ब्रुवन्त्यायस्पमावेशा-
ननतद्वाधः परत्वेन परादित्वे सर्वस्मिन्नेवं तत्रैव वर्णं भवमिति किमेतोपः प्राह्णप्रगेरितरं तनं निपात्यते नवस्तकालतने-
ए कालेनाप्रेति समस्यत्वेकैवतानाथ्यन्तम् प्राह्णः सोढोऽस्यमह्नतनं इत्यादिना दत्तपदे अगमस्य दक्षिणालोपश्चात्
प्रवर्तकः यत्नमात्मने प्रशांदिपश्चात् क्रियत्वकम्पः अग्निमस्थादेऽमपश्चिमम् दिसंचासित्वगनायं। यमेतिचसायपो-
प्रधानोऽममारे इत्येतेव चिव तितनार्थमिद्धेः अमस्तु समपेतत्पाह्वटाः स्थूलितु अत्यन्तं इति स्वरभेदः॥ विभाषापू-
र्वाह्णापराह्णाभ्याम् पूर्वाह्णेतने अपराह्णेतने पूर्वाह्णः सोढोऽस्यमर्थं तत्पूर्वाह्णतन इत्यादिवाच्यम् एतत्कालाह्न पौर्वाह्णिके
आपराह्णिके न चिह्नमात्रपर्यवसानस्मितायमतिः ग्रुचतातानाय पूर्वाह्णेतनमित्यादेः सिद्धेः समस्यभावकालतनस्य-
लकोऽप्यवनात् न चाल र्यविधानसामर्थ्यात् प्रयोगस्यानन्तरमेव समस्तमतिः अलुग्विधाने तलोपप्रतियोगितोऽतमा-
नादिति वाच्यम् दोषातनमित्यादावपि प्रसंगात् मकारस्य अपस्तुपरतिन्त्योपमेऽभवाहिदोषप्रत्तिः पूर्वाह्णेतनमित्यादाव-

४ विग्रहो भवत् प्रातिपदिकयोरितिलक्षोऽर्थोऽस्मात् अलेको लम्बाधकत्वमित्यस्यापि तुल्यत्वात् ननु समुदायस्य त
सि.सू. दितान्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां तदन्तर्विधिप्रतिषेधे न हि तत्संज्ञकत्वं स्यपनिमित्तकेनान्यकार्यस्य समानविमित्त
कः प्राथितत्वनप्रत्ययस्य सुब्लुक् इति निमित्तप्रातिपदिकसंज्ञार्थं हि तीयेच अलुक्प्रवृत्तौ ख्यत्वात् एतत्सूत्रेण वाक्यबाधकः
५५ अग्रस्यायं स्यपरस्य पदत्वत्त्वे अस्य यमायो पदत्वत्यांतरंगत्वात्स्यपाधाविति लुक् म पेक्षस्य हर्वं मेव अवर्णत इति नतस्यालुका
बाध इति चेन्मैवं अन्तर्विधप्रवृत्तिमित्तसमस्यास्य हितोस्त्वन्नरं कालं यहमा अग्र्यपादास्त्वेत्यस्यापि सुपोधातु इत्येन त
मानयोगत्वमत्वात् लापके नो भवत्राय सन्पदिभक्ते रवृमानात् हलंदन्तादिमनुष्ठेनेत्यन्नेगोकारात् न द्वितीयः प्रत्य
यविधिनाम्भवता इत्यतिर्लोपनत इमेतत्मतोलामेधिष्वा प्रातिपदिकादिमधिकारकाधापत्तेः कृत्तद्धितसमासे ग्रातिपदि
कस्येशेषणामित्यस्य नवास्याधितत्वात् उदन्तश्वाङ्कादिपदस्य समस्यत्वे प्रातिपदिकेति विशेषणस्य व्यर्थत्वात् अथो
५. चते समर्थस्य विभक्तेन त्यथमक्तित्वेन विवक्षितत्वात्वयोऽस्त्वार्थप्रातिपदिकस्य दिहरादिसंज्ञेत भवति ततः समर्थात्म्प्रत्यय इ
ति तदर्थात् न हि तत्यमक्तिपूर्वे पदसमर्थं विभक्तेन ते नत्वग्रदायावगंतत्यक्रमेश विशेषणत्वप्रातिपदिकस्येतिफ
लितार्थः नन्वेवं हि पदः प्रष्टो दः कीलालपः पशुपो वा अगतेर्हिपम्यप्रहवाद् इत्यंकीलालपाइत्यपवि वृद्धिवेदत्वम
३. नु अप्सुयतिरूप्यः अयवादादाद् आलोलोपः तमोसमसत्यतोचेतिकैमेणप्रसक्ते रत्नु पदमेला व्ययोस्यसेतोलु[illegible]
मस्मत्वात् मैवं कृताकृतप्रसंगित्वेनानुको नित्यत्वानेष्यः शब्दसंज्ञेः न च समस्यत्वलक्षण्यमसंज्ञित्वात्तेषामपि
तथात्वे अमसंज्ञायां वर्णाश्रयत्वान्न च समस्यत्वलक्षणस्य प्रतिषेधात् न च पदद्वयापेक्षालुकपदप्रयायां तेषा
मंतरंगत्वात् तस्य च निमापेदायाधिवलवत्वात् कार्यदेशानां इत्वं रक्ष्यमेवेति वाच्यं अंतरंगानपि विधीन्बहिरंगोपि लुक्
बाधत इत्यस्य ज्ञापकात् एतेन सामस्त्ये अनि च साधुः सामसः वेमवइस्मादोनलोयाभावोपिव्याख्यातः न च तद्धितात्
न

नलोपापत्तिः नलोपः प्र॰ इमप्रसर्वविभक्त्यंतनसमासांश्च यतो न स्वत्वे नाद्ध्रियिरिमर्थमात्रिमनहितस्याविभक्त्यर्थितया नलोपस्यासिद्धत्वात् पूर्वविप्रतिषेधायोगात् पूर्वत्र नलोपानुपपत्तेः तद्धितोत्पत्तिं न नत्वं तत्स्वत्वोपत्वनुलोपो वा क्रियतामिति वीत्यार्थस्य प्रतियोगिकस्तु कोऽपि सुपो विधिविनिवेशस्तु स्थितत्वान्न नलोपस्यासिद्धत्वापादितप्रतिषेधायोगात् तु पोत्व क्व नलोपकारादिम प्रत्ययपरत्वनिवेधनमसत्तासङ्घावेन सर्वं तत्र प्रयुक्तपदसंज्ञाबाधान्नलोपाभावइति न दोषः॥ तत्रजातः शैषिकप्रत्ययार्थानां समर्थविभक्त्यर्थविशेषणत्वाद्यते, सप्तमी समर्थात् जातइत्यर्थेऽणादयो नादयश्च यथाविधानं स्युः सप्तम्यां जातः माथुरः शैलः पार्थिवः राष्ट्रियः श्रावारपारीणः ग्राम्यइत्यादि तादृश सर्वविधौ संज्ञातार्थ इति निर्देशात्तोव परस्परानयमाश्रित्य शेषग्रहणं यथपि सर्वमनाप्तोति तथापि शेषइत्यस्य लक्षणस्य अधिकारत्वेनाश्रित्य जाताद्यर्थनिर्दिष्टस्य वैयर्थ्यमापाद्यते जाताद्यर्थानां शेषत्वेनैव लाभात् तत्र समर्थविभक्तिलाभार्थमिदम् प्रमयार्थवशेन योगपत्रावलादेव तल्लाभात् वाऽत्वार्थ अस्मिन्नादौ जातौ प्रादिवत् प्रत्ययवनेतेषां स्वार्थिकत्वापत्तिः तत्रममपविधानप्रयोगात् स्वार्थस्याविशेषत्वात् स्वार्थत्वादीनामापत्तिः शेषाधिकारे समर्थविभक्तिरेतिवाच्यं प्रपन्नादित्वनरंध्रीयपर्यन्तानामर्थानां शेषाधिकारविरहेऽपि निहत्यसादीनां स्वार्थिकत्वापत्तेः तत्र स शेषाधिकारस्य स्वार्थव्यतिरिक्तार्थपरत्वात् तथा वापमादि वतुरर्थीपर्यन्तार्थीनाम्। स्वार्थाद्भिन्नोऽर्थः शेष इति पर्यवसानात् न च नियमार्थं तत्र जातइत्यादि नया सूत्रेन प्रयोगे इत्यादौ जातादयो माभूवन्निति वा प्रमम् स्यात् यदः सकवः शैलत्वलोपा व कइत्यादेरसिद्धेः सप्तमीसमर्थाज्जातार्थे प्रत्यय इति नियमे पिष्टकं तुल्यमप्यर्थे प्राणादीनामनुपपत्तेः आद्यस्य तस्य नभवतु इति सिद्धावपि द्वितीयस्यासिद्धेः इष्टदोषकत्वमुक्तानामिव उलूखलादुपरूप्यस्यावस्थस्य प्रभवहारयणानुपपत्तेः इधनादेरप्यपेक्ष ... उपयोगफलकक्रियापापवसंस्कारत्वात् तत्राप्युक्तनयप्रयोगेइत्याय। र्थे चाणादीनामनभिधानादेवानुपपत्तेः अर्थनिर्देशपक्षेऽपि अन्यत्रासत्त्वनति प्रदमलाप्रागत इत्यादावर्थेतत्रप्रागत

५
सि॰ स्तु.

इमादीनामपवादैरनभिधानादेववारणीयत्वात् स्वरसिद्धान्तः अपवादबाधनार्थं नानार्थनिर्देश इति अत्र गृष्ट्यादी
नामपवादानां विशेषविषयकत्वलाभाय नानार्थानामवश्यवक्तव्यतया विभक्तिविशेषपुरस्कारेणैव स्पष्टार्थं यो
गविभागेन तन्निर्देशात् येन निरपवादास्त्वर्थे निर्दिष्टाः कृतलभ्यक्रीतकुशला इमादयः ते स्पष्टार्था एव बोध्याः॥ प्रावृष
ष्ठप्॥ एण्यस्यापवादः प्रावृषि जातः प्रावृषिकः॥ संज्ञायां शरदो वुञ्॥ ऋतोरणपवादस्तदाह तेन संज्ञायामेव शारदिका
नाः शारदकाः दर्भविशेषाः मुद्गविशेषाश्च ऋत्वणोऽयमपवादः॥ पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद्वुन्॥ आद्ययोर्वि
भाषार्थत्वात्पूर्वाह्णापराह्णाभ्यामिमस्य आर्द्रामूलयोर्नक्षत्राणः प्रदोषे निशाप्रदोषाभ्यां चेत्यस्य वस्करे औत्सर्गिकस्याणोऽयम
पवादः॥ पूर्वाह्णे जातः पूर्वाह्णकः॥ आर्द्रकः॥ मूलकः॥ प्रदोषकः॥ अवस्करकः॥ केचित्तु कृतलभ्य इत्येतस्मिन्नर्थे तस्य [illegible]भ्यामिमस्या
उक्तमिति तिके चिदितिवृत्तिकारोक्तेः संज्ञायामबाधकाभावाद्यथायथमणादयोऽप्यादयश्च बोध्या इत्याहुः॥ पथः पन्थ च॥ उ
क्तनियोगेन पथः पन्थादेशो निपात्यते पथि जातः पन्थकः औत्सर्गिकस्याणोऽपवादः॥ अमावास्याया वा॥ सन्धिवेलाद्यणोऽपवा
दः॥ वुञ्भावपक्षे तु अमावास्यकः आमावास्यः अमावास्य इत्यत्र स्याभिमत्वादुत्पत्तिर्हि दीपादिकहस्तनिपातनस्योक्तं
तेनामावस्याशब्दादप्येतत्प्रवृत्तिः एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् एतत्सूत्रे सन्धिवेलादिगणे च ह्रस्वमेव पठन्तीमतेन च
मावास्यायां शब्दान्तरस्यादिति साम्प्रदायिकमते अग्रहणादिति मासहरदत्तादयः॥ वृद्धिमकृति अत्रत्यापरनिष्ठितत्वेन क्लीब
स्वपयोगाभावादमावस्यायाइति निर्देशानुपपत्तेः कश्चिदिह कलि इति यदि सूक्तं हृह्लीति समाधेयम् इति रहस्यम्॥ अ च॥
अमावास्यः अमावस्यः॥ सिन्धुपकराभ्यां कन्॥ आद्येकच्छाणः एवं पञ्चसूत्रे तैर्स्व औत्सर्गिकस्याणः क्रमेणापवादः॥ सि
न्धुकः अपकरकः॥ अणञौ च॥ ताभ्यां क्रमात्स्तः सैन्धवः आपकरः॥ श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्त
विशाखाषाढाबहुलाल्लुक्॥ [illegible]ः श्रविष्ठः फल्गुनः अनुराधः स्वातिः तिष्य इत्यादि स्वरूपादि

१ ॥ वकुलशङ्कुलदिवाकापण्डितः नमाहारद्वन्द्वः एभ्यो नक्षत्राविभ्यः परस्य जातार्थस्याणो लुक्॥ आर्द्रामूलाः

नक्षत्रेतीति स्वातौ भवस्यापि लुक् स्वातिशब्दे ग्रहणं इति कैयटः अश्वयुजस्त्विति सूत्रे गोणिकात इति भाष्यभाष्याप्रदीपयो भा
वार्थेऽण् जातार्थे श्रविष्ठादिनाल्लुगणन्ते: इति तेन अश्वयोगात् संधिवेलादिसूत्रे हस्तदन्तेनापि तस्यैवोक्तेः मघकृत्तिका
रादिति सिंधिलात् स्वाती शब्दाज्जातार्थे अण : अत्र गणपतिः लिंगविशिष्टपरिभाषया तया पि लुक् सिद्धः मापवस्तित्विह सू
ये स्वातीतिप्रतिपदिकात् स्त्रीत्वस्य विस्वातिशब्दस्य जातार्थे अणो लुक् इति सूत्रं लिंगविशिष्टग्रहणे केवलमाह पारा
दिमाह विशाखारेवतीरोहिणीभ्यो लुक् स्त्रियामुपसंख्यानम् विशाखायां जाता स्त्री विशा एवं रेवती रोहिणी इत्यत्र
अणो लुकि लुक् तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययलोपे गौरादिषु पिप्पल्यादयश्चेति पाठात्तत्रादित्वे ह्रस्वस्य कारार्थत्वान् ङीष्
नाहस्ययतद्धितनिमित्तकलुक्प्रतियोगिप्रत्ययग्रहणत्वे प्रतिसंततत्रस्य धर्मेण बोध्यम् तेन विशायां जाता अभिवार:
फल्गुन्यषाढाभ्यां स्त्रियां टाटौ वक्तव्यौ फल्गुनी आषाढा विधानसामर्थ्यादनयोर्न लुक् । श्रविष्ठाषाढाभ्यां छण्मतिया
मपि वक्तव्यः श्राविष्ठीयः आषाढीयः ॥ स्थानान्तगोशालखरशालाच्च ॥ एभ्यो जातार्थस्य लुक् गोस्थाने जातो गोस्था
नः प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणात् गोशाले गोशालायां वा जातो गोशालः एवं खरशालः तस्यापि
स्त्रहत्वेण विभाषा सेनेति नपुंसकत्वनिमित्तकहस्वविशिष्टस्येहाग्रहणात् नैकदेशविकृतमायेन टाबन्तस्य
पि हस्वोपसंग्रह इष्टार्थे पिलाववार्थहस्वपाठ इति हरदत्तोक्ते लक्षणवरशाले अनानवृत्तये शालाशब्दस्य वा
पाठनमहस्य समाहारे द्वंद्वे हस्वोपपत्तेरिति वाच्यम् उभयथा पद्यानुसंधानतिवेधनस्येव गौरवस्य प्रसंगात्
स्त्र वत्सशालाभिजिदश्वयुक्शतभिषजो वा ॥ एभ्यो जातार्थस्य वा लुक् वत्सशाले वत्सशालायां वा जातो वत्सशालः
वात्सशालः तत्सिद्धिकाण अभिजित् आभिजितः अश्वयुक् आश्वयुजः शतभिषक् शातभिषजः शातभिषः
अस्मिकालात्मवाधितात्त्वद्धल्यरत्वेण प्रत्यायस्तवृद्धिविकल्पः पूर्ववत् नक्षत्रेभ्यो बहुलम् रोहिणः रौहिणः अ
३

विशेषणादिरस्मैव यथेव: कृतलब्धक्रीतकुशलाः॥ तत्रेति समर्थात् कृताद्यर्थेष्वौत्सर्गिकस्याणो निर्दिष्टं ते स्रु
४ घ्ने कृतः क्रीतो लब्धः कुशलो वा स्रौघ्नः। नन्वत्र तत्र कृतस्य योगे तत्र लब्धस्यासम्भव इत्यथ परिग्रहणं वैयर्थ्यम्। त
सि सू. त्र कारकत्वोपलक्षणाभिप्रायेणोक्तत्वात् तेन ज्ञातार्थेऽप्यप्रसङ्गो विनापि क्रीतार्थेऽकारान्तर्भावात्॥ प्रायभवः॥ स्रु
११ घ्ने प्रायेण भवति स्रौघ्नः नञ्युक्तं च भवत्यनेन गतार्थं नैकान्तिकत्वेऽभिधानात् प्रायभवः सार्वदिकत्वेऽपि सामान्यभवत्वे इति भे
दात् भाष्यकारस्त्वाह प्रायभवग्रहणमनर्थकं तत्र भवेन कृतत्वादिति॥ उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक्॥ यथासं
ख्यमीषु समर्थीभावः तेषां समाहारद्वन्द्वे विभक्तिलोपो द्रष्टव्यः। औपजानुकः औपकर्णिकः औपनीविकः अथ तत्रयोरिति सप्त
म्यन्तादिति कारिका: उपजानु शब्दो जानुसमीपवर्ति शरीरावयववाची॥ संभूते॥ संभावन्त्रमपाकेषां ग्रन्थभयमवसे
भवपदार्थः तेषामहमादेः स्रुघ्ने संभवति प्रमाणविरोधिनत्व स्रौघ्नः तेनादिः॥ कोशाड्ढञ्॥ कोशे संभवति कौशेयं वस्त्रं
कोशाड्ढनात् भवतक्रमविरक्तौ कोशादौ प्रभाष्यं प्राप्य ढञ् निमित्तादस्य विकारादिकार्ये कौशादिमेव वस्त्रमनीयम् य
था मासे लभ्यवस्त्रस्य कोशेयशब्दार्थस्य कोशे संभवाभावात् न इत्के विकारे कोशाड्ढञ् संभूतलक्षणानुपपत्ति
ति: इति तत्र कार्यो ऽस्य संभवान्नानुपपत्ति: कार्यकारणयोः प्रकृतिविकारभावविवक्षायामपि संभवक्रियापेक्षत्वादाधेय
भावस्यानवबोधात्॥ कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु॥ सप्तमीसमर्थात्कालविशेषवाचिनः प्रथमार्थे यथासंभवमर्थाः सु: हे
मन्ते साधु हैमनं हैमन्तं प्रावरणं पुष्प्य विकसने दिवादिः गौरी ह्रस्वग्रहणं प्रत्ययार्थः पुष्प्यन्ति प्रायेण कथासुलेसहो वा
सन्त्यः कुन्दलताः शरदि पच्यन्ते शारदाः शालयः॥ उप्ते च॥ हेमन्ते उप्यन्ते
हैमना यवाः योगविभाग उत्तरार्थः॥ आश्वयुज्या वुञ्॥ कालात् सप्तमीसमर्थात् आश्वयुज्यामुप्ता आश्वयुजका माषाः॥ ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम्॥ यथोक्तम् ग्रैष्मकं ग्रैष्मं वास

नकम् वासेतम् देयमृणे॥ मणो विंशपेमम्नीसमर्णा कालादेयमित्यर्थे यथाविहिताः प्रत्ययाः स्युः मासे देयमृणं मा-
सिकमित्यादिः॥ कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन्॥ यस्मिन्काले मयूराः कलापाविर्भावो लवणकालः कलापी ऽस्मिन्देयम्
नलद्धितरतिटिलोपः कलापिनि देयमृणम् कलापकं अश्वत्थफलोत्पत्त्युपलक्षितः कालोऽश्वत्थः अश्वत्थकं यवबुस
कम्॥ ग्रीष्मावरसमाद्वुञ्॥ ग्रीष्मे देयमृणं ग्रैष्मकम् मनाणायवादः अवरसमे देयं आवरसमकं कालाद्भ्योपचारः
वधिभ्यो नतार्थे देयमित्यर्थे॥ संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् च॥ सांवत्सरिकं आग्रहायणिकं वाद्वुञ् सांवत्सरकं आग्रहा-
यणकं वेति वक्ष्ये इत्यग्रहणं संवत्सरफलपर्वणोरिति संपिबेलादिगणसूत्रात् फलस्य सूत्रत्वेन विवक्षायामणो
व्याहरति मृगः॥ कालवचनात्सप्तम्यन्तात् व्याहरत्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः व्याहरति अनुमृगते नि-
शायां व्याहरति नैशिको नैशो वा मृगः निशाप्रदोषाभ्यां चेति ठञ् पक्षेऽण् प्रादोषिको मृगः किं निशायां व्याहरन्नुलूकः॥
तदस्य सोढम्॥ सप्तम्यन्तात् कालादस्य सोढमित्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः निशासहचरितमध्ययनार्थं तत्सोढम-
स्य नैशिको नैशो वा छात्रः सहत्वेव देयाभावः निशावक्षिणाध्ययनादिषु ग्रन्थक देयं भवतीत्यर्थः तदुक्तिदेयाभाववद्
काध्ययनमिति विग्रहार्थः इत्येते देयाभावो विषयत्वेन विग्रहेत्तु समवायेनावक्षिप्तप्रतियोगितावकः इति वासप्येवं
शोध्यमेदस्मिंस्तिङन्तसिद्धं न वा॥ तत्र भवः॥ तत्रेत्यागतं सप्तम्यन्तमप्यधिकारः प्रथमेत्र भवमर्थः मातार्थ्यस्यात्
त्ये देशकालात् तत्रग्रहणं कालादिभ्यस्त्विहमपि च प्रत्ययान्तयोरेव सिद्धेः नत्रपूर्वसूत्रस्य प्रयोगात्तत्र भवतीत्यस
धे तथा मध्यास्थितिः तत्सूत्रे स्तेनद्विजः अष्टिभ्यपठत्वात् सन्नभवः स्रौघ्नः राष्ट्रे भवः राष्ट्रियः दिग्भ्योऽपठत् दिशिभवं दि-
शं दिश्यं वर्गगणपत्वादिविशेषा ग्रन्थपथिन् रहस् अन्तीकं उदाहरणादीनां जातं प्रवे मध्येन अंगुलीयं वा
शब्दयोः पादः मेघरहस्य उदकास्सेलापो उदकाभावलग्नप्रवेशा हेमा कालस्थाकाष्ठा॥ प्राग्रवधपवाच्च दिमेः

स्यात्

केमे इति त्रासिकस्तथिवस्स्स्सेहेफलं इतिस्म्रमेधिकारः शारीरावयवविशेषस्य तत्रभवेदार्तेथ फलिशाह्लान्क्रमा।
द्विभ्यश्चेति त्रुमोपचारः कौलेयं कलशिमंथपात्रे कर्मलक्षिद्रुदधिग्रवीवर्वात्तोत्रुणीतिमस्तः देशाहृतकालक्षेप। ६
मिमूरः पालिनामेरणोदयोमिमरः नैषम्भवं वासेयम् शुल्लितीरेमन विपतरमध्ये शल्लिमांतेमद्रथनार्थेच श्रा।
श्लीलि निपातः विशेषाभावाद्भयोर्ग्रहणम् श्रालेयमिति ग्रथकारः ग्रह्णोमा वसाहेय पिबाहेयं विस्वास्यादीन
मध्ः ॥ शौक्रमेभाग्य ॥ ज्ञानफलं शारीरावयवांगेति पतोपचारः ग्रैवेयेवेयम् धमनीसंतानवाविनोर्थीवाग्रहाद
व यव भेदापेदं बहुत्वम् निशोहितावयवभेदस्मृता यत्विवक्षायां एकवचनान्तार्थित तत्सिद्धिः ॥ गंभीराञ्ञ्यः ॥ गंभी
रेभवं गांभीर्यं बहिर्देवपंचजनाश्चेति वक्तव्यं शांतेदेयम् पांचजन्यं उत्तुमांसाच्छन्ना विनिवक्तव्यम् वनमांसकृतः
शरन्मांसोमः ॥ अव्ययीभावाच्च ॥ ज्यः स्यात् परिमुखादिभ्य एवायम् अमुख्यादिकणादिगणानंतरं परिमुखादिगणा।
पाठसामर्थ्यात् परिमुखादिवृक्षकारादेकार्थविशेषणात्रतनात्रनैवं परिमुखादिभ्यश्चमेवायमर्थ्यन्तानि। प
ति वाच्ये वहुव्रीहितत्पुरुषयोरनिवृत्तेः नच सांतिपरिकस्तुत्पाणामेव पठितत्वात् तेषां सर्वसाधारणत्वा
त् भाष्यकारग्रहणात् अव्ययीभावस्योक्तकार्यविशेषवेमेवपरिमुखादिशब्दपाणिपठिता उक्तमिति केचित्
धर्मितावारणाय अभव्ययापरिमुखादिभ्यश्चेत्येवसूत्रणीयमिसाहुः यत्तु तत्र यात्रव्यपूर्वमव्ययीभावाद्वेत्यपरकरि
ति नदस्मत् नच परिमुखादिपदावृत्तौ आदिशब्दस्यप्रकारार्थत्वमव्ययीभावत्वेनप्रकारेणपंचविवक्षिताभिमतार्थ
सिद्धेः परिमुखादिपरत्वे न कृतमस्या अव्ययीभावपदस्य तत्र ग्रामाद्यधिकरणे तेन उत्तरपदविशेषणताफलत्वा
देति भाष्याभिप्रायात् परिमुखं भवं पारिमुख्यं परिशब्दस्य वर्जनार्थत्वेऽपपरिवहिरेवच: पंचम्यमव्ययीभावः सर्वे
तो भावार्थेनस्सादेव निपातनादिसाहुः अपिच ग्रामंत्रल्लवनपरिसारसम्भवार अपरसलक्षणतया उत्तरपद श्र

ग्गेण ५ अनुत्तरेण अत्युत्तमेन अनुत्तमाथ अनुपम अनुत्तरूप अनंतवेश प्रतिशाश्वते शाश्वते अव्याबाधा निराबाधे सिमये
कसेसेणान्वाइतिमाध वेके:॥ अन: इत्येवं पदाहन्॥ अथवीभाषा हरिमेव अंतरंगे हितं अंतरंगातिकं नेह अन:
करणोभव अंत:करणा: अरवार्तिकं समानसमतरोदेम्ब अध्यात्मादि अवेषने इधेदमाघदेहाबलोकान
स्पदस्मव अवलवार्धतमेरोग: अश्लेनस्पपरास्मव। ईह:कार्गोघम अस्पमाणेपोत्रयपोतया सधर्मअधोरे
नेवासासाप्रोलगंजितानमाइति। अस्याथे: सामानिकं सामानिकाम्भिकं अध्यात्मिमितिविभमर्थअपीमा।
व: अनस्येति देव अध्यात्मिके आधिदैविके आधिभौतिके अध्यात्मादि पक्षतिगण: दमशाहइमनपदेदनम्स।
निरोगेन इधेशाहसमानतेतिपामते ओधेदमिके ओधेदेहिके ऐहलौकिके पारलौकिकम् अत्रघातिका।
इलाइभयपरहहि: मुलतीयपार्थतीये जनकीयपरकीयपथ्वीयेमाथमममथमीयम् गहादिदृष्टिवीमथ।
माघवाविनेमभयाहस्पहरीननान् अमसापिमथमीपशाहार्थमीयथमपविधानेनानावर्थेहविसीमथेवा।
अपवमथमीयपदस्मितार्थे गहादेहविवीमथमममथमेमादशविधानात्। स्यामाजिनपोहमथयवतदेतविपि:
अस्थामा एकान्तिने अणोलक्॥ शामामर्थअक्षोन परियामव अनुयामइति। अथवीभावाहन् परियामिक:
आनुयामिक: मिहं इलामलेख: एनोपवाद: मिहा मूलीयं अनुलीयम्॥ वंशनाव॥ कवंशीयम्॥ अशाहेपनतावा
नानरयाम्॥ वर्णाभिनेताद्धेवर्णानादेनावापलेख: मदवीयस्पपादगीनगतिअवमेकअकवेणाइनिमपरि: मदवी
ण: मदमीय: शाहेनुकवंशीपोवर्ण:॥ कर्णललाटाम्लनेकार॥ एनोपवाद: कर्णिकाललाटिका अनेकार्थेकक
णेललाहम्॥ नमस्भात्ोनइतिवधान्ोनसमाव: नवमवधान्ोनपोहपादानंपथाविहितमनपविधानार्थे
मेवाप्तुनसेदनसमवइमेवसिहेतितिवासम वसमामाइहमादपोपवालामवधान्ोनयोरर्थेयोपशास्त्रविमे

तदर्थत्वात् अणादिविधानस्य चाप्रासंगिकत्वात् यद्यपि स्र्योतन्प्राह्मस्य समेवाधिकं तेषां कोशेनसमातेपादेवत्वाभं
तथापि सूत्रे पत्नेन प्रसिद्धत्वमस्य यथा पत्नी मन्त्रार्थं व्याख्यानं तस्मै नाम इत्यत्र प्रतिपादितः स्वस्य मभि[illegible]वेन
प्रतिकल्प[illegible]रुत्त सूत्रस्य व्याख्याने इति वाक्यस्य यो थ्यर्थस्य समर्थकः वकारस्तु भवति इति वाक्यार्थस्य व्याख्याय
ने [illegible] इति कर्मणोः तथा च षष्ठ्यन्ता व्याख्येय मन्त्रिपादं कर्मव्याख्याने कर्मणोः समर्थ्यत्वात् अर्थस्य मयः स्वरितितावकार्थः
सुपोतिङन्तानां व्याख्याने सौपो ग्रन्थः तैङः कार्तनः सुप्सु भवं सौपमित्यादि व्याख्याने सन्नेष्टः किंपादंतिपद्य व्याख्या
नी सुको पात्तं सुको पालीं ज्ञतिप्राकारादि सत्रि वैयाकरणानी पसन्ने व्याकरणत्वेन पादलिपद्यं पतिपादकत्वात् बहुको
नोरक्तदुम् ऐतिरकाद्वृत्तो व्याख्यानेत्यनुवृत्तम् आर्षेयवादः पत्वनय्योर्विधायकं षाष्ठं पतनं समासस्य रणं दोन ते
तस्य व्याख्याने घात्वणत्विकः बहुलः किं सोपप्रत्ययः व्यञ्जनसमासत्वात् ऐतिहासात् किं संहितेति गतिसर्वेणां प्रदातेन
स्य व्याख्याने तत्र भवे व्यासादिरेव कल्पते पद्य प्रवयोः सौपसांप्रयामवचनतामर्थायत्वेपि आसोम कानामपि यद्धणो
ष्ठुभयोपादाने अनेतोदन्तायैश्रारंभः बहुवचनेन स्तुपतिरासाधिष्ठ आग्निषोमिकः अग्निष्टोमप्राहासने व्रतिपादक
मेत्र्यालणाकसपरः ग्रन्थानामेव व्याख्येयत्वात् वाजपेयिकः अष्टेः स्तोमः स्नातिर्यपिष्टिनिबहुव्रीहिः अस्तो
दामार्थस्य व्याख्यस्य परत्वात् दोदातेष्वष्टनेः पेयवाजपेयत्वात् स्मात्कृतान्नं आजसूयपाकाणिये धात्वसेणस्तुपाहस्य
प्रदानत्वात् पाके स्नाता सौपचमणाकपः नैर्वतीहि भिर्षनं ननव्यत्वः आग्रहायणपाकयज्ञिकः नावयज्ञिकः समा
सद्धेरणतोदासौपाकयज्ञनवयज्ञशास्त्रीपाकदोरने इति स्सोमपानामावादेशोगोणत्वम् प्रथ्याधेयेष्ववषे अस्तिष्टेनदा
होमयोलत्वाणाववृत्तः नसव्याख्यानेनो आप्यवचनत्रयवोवावासिष्ठिकः पञ्चकाराः स्वर्थः अनियमः किंवासिष्ठी
स्कू पोरोशपाठ्यौगपुत्रानहत् बहुलं इति नो मदवाः राश्वहाने कर्मलिडम् इदेवनियोतनादूष्यत्वेषुरोत्राशाय

+ वाजपेयशब्दोपा
कातकोपपादादि
छुडुन्नपदप्रकर्षी
वेणमध्योदात्त:४

४ पौषोऽस्त्रुग्रासः पिष्टपिष्टः नक्षत्रकाद्रेभ्यः संमेलनलक्षणो गोशालिकः श्रौमशालिकः भिन्नं शौर्ङ्गम् ॥ छन्दसोयद्णौ ॥ यावलनः
णस्य ठकोऽपवादः ऐरम्मः आरम्मः ॥ प्रत्यङ्गलक्षणं प्रथमाधरप्राग्भराणामाख्यानाट्ठक् ॥ अथ करदन्ताल्लक्षणोदृष्टा
कयोरर्थयोष्ठक् ठञोऽणपवादः ऐहिकः पाशुकः वातहारकः पांचहोरकः इगन्तलाकादेशः पृथिवीसेनान्योरधर्मु
हस्रोः श्रीहृदस्मात्तिकपवकेतिव्रतुहारसंज्ञः अग्निहोतापिनाधर्मस्यप्रागनीतिचउपचकेति ॥ पंचहोरमतोमयः चतुर्होतायो
णमासीमस्मिन्हशोभेनचहोमात्मावर्ष्मामिति हविरभिमर्शनेनयोर्वैनियोगः आलपिकः शाकिकः प्राथमिकः प्राथ
निकः पारश्वाणिकः नामाख्यानग्रहणं संज्ञातविग्रहीतार्थेनाग्रिमप्रत्ययस्यचलादेवसिद्धेविग्रहीतग्रहणमाख्याना
र्थे नास्तिकः आस्तिकः नामाख्यानिकः ॥ आपचनादिभ्यः ॥ ठन्ठञ्लाभपवादः प्रयतशाह्नोभावसाधनयादन्तो
भावकर्मवचने इमेतोरात्तः अभेदोपचाराद्वृत्यहतिः आगत्य इहोपनिषद्ग्रन्थवचवर्ज्जितोदक्षादितिठन् आसः
विद्यार्थोपशिवोशाह्नेभ्योयज्ञलक्षणष्ठक् व्याकरणप्राह्णहस्राक्षरलिविवेकः अणरहणाहृदादेतोदानादणवाध
कस्यकस्यबाधकेयनिवाधिनपुनकस्यप्रसंगारवाधार्थम् स्तगयनपादध्यामा छेदोगानंछरोधाणाच्छेदोविविति
न्यायपुनरुक्तनिरुक्तव्याकरणाश्मितमवास्तुविद्या आगविद्याविद्यास्मात्रसेवस्मरणमुहूर्तनिमित्तउपनिषत्शिक्षा ॥ न
तत्रागतः तद्रूक्तनीयेतमर्थेतनतइक्स्यानुवृत्तिः कन्याहागनःश्रोतृः ॥ ठगायस्थानेभ्यः ॥ पापाः स्वामिग्रासोभागः व
हुवचनेस्वरूपनिरासार्थं अणोऽपवादः परान्तुक्कस्यबाधकः शुल्कशालायामागतः शौल्कः शालिकः आपणिकः
आकरिकः ॥ शुण्डिकादिभ्योऽण् ॥ ठकटकक्षादीनामपवादः शुण्डिकादागतः शौण्डिकः कार्कणः कृकणपर्णादितिक
प्रयोगः नेयः धर्मादिनाहन्यसंगः शुण्डिकहृकणपर्णाश्चेति उदपानउपलतीर्थभूमि ॥ विद्यायोनिसंबंधेभ्योवु
न् ॥ विद्याकृतयोनिकृतस्यसंबंधायेभ्योवुन् अणोऽपवादः औपाध्यायकः पैतामहकः परत्वाद्धनेनवृक्षस्यवाधः

१ १ह

७ मातामहिकः॥ ऋतष्ठञ्॥ उञ्ऋतोऽपवादः। उगन्तात्कादेशः। हौतृकं॥ भ्रातृकं॥ स्वासृकं॥ शास्तृकं॥ स्वासृकमिमय ऋ
सि॰सू॰ त्रुमत्रिपत्वमाश्रित्य पैतामहमेनेति कैयटः। ऋकारान्तेभ्य एवकारे नपरत्वम् ग्रहणाद्यथोक्तं विशेषमिति वृत्तिः। पि
तृव्यविधेयमयडादेर्थादन् नतनरकमोऽणपादानात्सिद्धिः। मतादिष्विति के मोऽत्र तु वेधकत्वेन तमतत्वात्रु पादानाप
६९ न्नेः। तस्माद्दृष्टि मितमद्भनीयमितिकथाः। तत्र कमिश्यकपोषणाकं नद्दयस्यापि सेगृहीतं तु प्राक्तत्वान्नास्यपमितिरिति
प्राचामभिप्रायः॥ पितुर्यच्च॥ चादञ्॥ रीङृतः। यस्येति ईकारलोपः। पित्र्यं पैतृकं॥ गोत्रादङ्कवत्॥ अपत्यप्रत्ययान्ताद्
कवत्प्रत्ययाः स्युः। बिदेभ्य आगतं बैदं गार्गीहातं संघोकं लक्षणमित्यादिना अञ्जलादिनेत्ताञ्चाण् शैकेदृशस्या
प्रत्ययान्तस्यायमतिदेशो न तत्कार्यप्रत्ययरूपो विहितस्यैव तेनौपगवकमिति यो ह्व ... हूम् तस्मदमिति सा
मासेन विहितस्यापि तुल्योपवादः। विपयादन्तेनादिनेलाप्तास्य प्रांकार्थैरित्यतिसफल्यात्॥ हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रू
प्यः॥ समादागतं समरूप्यं पक्षे गहादित्वाच्छः। समीयं मनुष्यग्रहणाद्देवदत्तरूप्यं देवदत्तम्॥ मयट् च॥ योगवि
भागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः। सममयं विषममयं देवदत्तमयं॥ प्रभवति॥ तत इत्येव हिमवतः प्रभवति हैमवती गङ्गा
तत्प्रथमप्रकाशते इत्यर्थः॥ विदूराञ्ञ्यः॥ विदूरात्प्रभवति वैदूर्यो मणिः। वैदूर्यं बालवायजमिति हलायुधः। यद्यपि बा
लवायात्तस्य प्रभवो विदूरे तु संस्कारमात्रं तथापि बालवायस्यापि विदूरसंज्ञा यद्वा विदूरे प्रादेशे तान्तुरूपस्यानिष्प
बालवायप्राह्ममातेषः। विश्रवणरवणासादिना विश्रवणप्रत्याहादिवत्। तदुक्तं भाष्ये बालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्त
रमेवबा सर्वेत्र प्रसिद्धिस्मे जित्वरीवदुपाचरेत्। ग्रादेशपदं उभयार्थीतरपरस्परपौर्यार्थः। विदूरशब्दः पर्वते तस्मा
वदि॰ सिद्ध इति द्वितीयपक्षाशयः। जित्वरीतिसमाधानं प्रतिनियतप्रकृत्यपेक्षयापि प्रसिद्धिर्भवति वणिजश्च वाराणसी।
जित्वरीतिश्रवहरन्तीति कैयटः। प्रकृत्यायेत्वपदः तथा विदूराद्विरहः यो गर्भो निष्पीड्यते वादिप्रयोगात् ग्रादिहरे

विगृह्य स गिरेफस्तु गतोपमः कालतालकसौमांतेमहोमसोकवः स्यनातिरत्नशाश्रदर्पानाच ॥ तद्गच्छति पथिदूत-
योः ॥ द्वितीयासमर्थाद्गच्छतीत्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः पथिदूताभ्यामन्यस्य प्रत्ययार्थत्वे स्रुघ्नं गच्छति स्रौघ्नः पंथा दू-
तो वा स्रुघ्नगतिसंयोगवत्त्वे सति तदनुकूलक्रियाश्रयं स्रुघ्नगतिसंयोगजनकक्रियाश्रयेदकत्वेन कर्मादर्थः ॥
अभिनिष्क्रामति द्वारम् ॥ कान्यमभिनिष्क्रामति स्रौघ्नं कान्यकुब्जद्वारम् साधनस्यापि द्वारस्य कर्तृत्वेन विवक्षा कर्तृ-
साध्यक्रियायोगात् स्रुघ्नाभिमुखेन प्रतिक्रमणात् तदवच्छेदकमिति यावत् ॥ अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ तदित्यनुवर्तते अ-
धिकृत्येत्यतद्पेवाद्वितीया द्वितीयासमर्थाद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरधिकृत्य कृते ग्रन्थे वाच्ये शारीरकमात्मानमधि-
कृत्य कृतो ग्रन्थः शारीरकीयः वेदान्तसूत्ररूपः आख्यायिकाभ्यो बहुलं लुग्वक्तव्यः तादर्थ्ये वर्तते आख्यायिका-
भिधानाद्यः स्वयमसमर्थैः लवणिग्रन्थवदिनिग्रन्थवत्त्वावः वासवदत्तामधिकृत्य कृताख्यायिका वासवदत्ता ।
उर्वशी बहुलोक्तेः क्वचिन्न भैमरथी आख्यायिकाप्येषि जानकीहरणम् ॥ शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्य-
श्छः ॥ शैवोर्थे अणोपवादः शिशुक्रन्दीयः यमसभीयः वाक्यपदीयं ॥ द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः दैवासुरं रक्षो-
ऽसुरं राक्षोसुरम् इन्द्रजननीयम् सेनानेतृनीयं आकृतिगणोयम् ॥ सोऽस्य निवासः ॥ प्रथमासमर्थादस्य निवा-
स इत्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययाः यमस्य धेवसति सतस्य निवासः निवासशब्दस्याधिकरणसाधनत्वात् ॥ अभिजनश्च ॥ अ-
भिजनशब्दः पूर्वबान्धववाची अस्मत्तु निवाससामान्यार्थात् देशपरः स्रुघ्नोऽभिजनोऽस्य स्रौघ्नः ॥ आयुधजीविभ्यश्छः
पर्वते ॥ पर्वतवाचकात्प्रथमासमर्थादभिजनेऽस्येत्यर्थे आयुधजीविभ्यश्छः हृद्गोलः पर्वतोऽभिजनो येषामायुधजी-
विनां ते हृद्गोलीयाः लोहितगिरीयाः आयुधेति किं ऋक्षोदः पर्वतोऽभिजनो येषां ब्राह्मणानां ते आर्क्षोदाः पर्वते
ति किं सांकाश्योऽभिजनो येषामायुधजीविनां ते सांकाश्यकाः ॥ शण्डिकादिभ्यो ञ्यः ॥ शण्डिकोऽभिजनो यस्य शाण्डिक्यः शं-

टिक सर्वसेन सर्व सर्वक र सर्वकेश शाक शक शाम शट करबोध ॥ सिंधुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ ॥ सिंध्वादिभ्यस्तक्षशिलादि-
सि॰ सू॰ भ्यश्च क्रमादणञौ स्तः। शैवीकेर्थे सैंधवः। सिंधुवर्णुगंधारमधुमत् कंबोजसाल्वकश्मीरकिष्किंधा गाब्दिक उरस्
दरत्। अत्र गंधारकंबोजसाल्वकश्मीरगांतिकच्छादिनादणि सिद्धे मनुष्यवुञ्बाधनार्थं अण्विधाने गंधारकिष्किंधा
दीनामहणदर्शीति वुञ्बाधनार्थम्। ताक्षशिलः। तक्षशिला वत्सोद्धरण कौमेदुरक कांडवारण ग्रामणी सुशाक
लक कंस किंनर संकुचित सिंहकोष्ठ अवसान शामदीमतीपाणवाचेलाधमांथे ॥ तूदीशलातुरवर्मतीकूचवारात्
वा॰ ढक्छण्ढञ्यकः ॥ तू[illegible]दिभ्यश्चतुर्भ्यः क्रमेणाढगादयः प्रत्ययाः स्युः। तूदी अभिजनोऽस्य तौदेयः। शालातुरीयः। वार्मतिकः।
कौचवार्यः ॥ भक्तिः ॥ भज्यते सेव्यत इति भक्तिः कर्मणि क्तिन्। सोऽस्य इत्यनुवर्तते। भक्तिरस्येत्यत्र भक्तिरप्रथमया
र्थः। तस्यापत्येन तेषां दावं तयवा भक्त्यादेर्विशेषत्वे विशिष्टो भक्तिमतो विशेष्यत्वे प्राप्ते शक्तिवैविमान ॥ अचित्ता
ददेशकालाट्ठक् ॥ देशकालाभ्यां भिन्नं यदचेतनं तद्वाचकात्कार्ये ठञ् अणोऽपवादः। अपूपा भक्तिरस्य आपूपिकः।
परत्वात् कस्मात्प्रत्ययेन न बाधः। पायसिकः। अचित्तात् किं देवदत्तः। देशकालभिन्नात् किं सौघ्नः। ग्रैष्मः ॥ महाराजाट्ठञ् ॥ मा
सू॰ हाराजिकः ॥ वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ॥ वासुदेवकः। अर्जुनकः। ननु वसुदेवस्यापत्ये वासुदेवः। ऋष्यंधकेत्यण्। तथा च
त्रियाख्येभ्य इति वुञ्प्राप्तोऽत्र मेवास्तु अथवा आद्युदात्तत्वाविशेषात् द्वंद्वे अनुपयोगात् वुन्निर्वृद्धिनिमित्तस्य
मक्षेवल्कोपधायाः इति प्रवृत्तावनिषेधस्य चतुर्थपरत्वात् अस्माच्छ संज्ञानयभवन इति सर्वेषां संगतं।
ववसमत्रेति वेपनः। ततो सो वासुदेवेति विदृङ्िः परिणीयत इति स्मृत्यनुसारेण परमात्मा देवताविशेषो इति
वितः। अतो नोत्तरसूत्रप्रवृत्तिरिति भावः। वसुने दीप्यते क्रीडणं वा वासुश्चासौ देवश्चेति कर्मधारयः। अस्मात् पद्मे भर्द्वितस्य
स्वर्ण नियमादित्यज्ञापनमिति प्रासंगिकम्। तदच्छति संख्याप्रवर्तकोनाभिमाहि ॥ गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो वु।

इत्येतत् ॥ गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यः तद्विषयत्वेभ्यो कार्येतुम् आख्याग्रहणं प्रसिद्धिपरिग्रहार्थं औपगवकः ग्लुचुकाय
निर्भक्तिरस्य ग्लौचुकायनकः नाकुलकः ग्राम्येति किं विहितान्तद्धितो भक्तिरस्य माद्रो माथुरः बहुलग्रहणान्न क्वचिन्न
पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः पौरवीयः ॥ जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने ॥ जनपदि
नो जनपदस्वामिनः क्षत्रियाः समानशब्दत्वे समानश्रुतित्वं एकानुपूर्वीकत्वमित्यावत् स्वामिवाचिनां एकवचनान्तं
जनपदवाचिशब्दैः सह समानत्वाभावात् बहुवचने इति समानेन च विशेषणं तस्माच्च जनपदस्वामिवचनो बहुवचने ॥
जनपदवाचिना शब्देन समानश्रुतीनां जनपदवत्सर्वं भवति सोऽस्य भक्तिरित्यस्मिन्विषये इति वाक्यार्थः जनपदतद
वध्योश्चेति शब्दरूपेणोक्तानां प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थे जनपदस्वामिभ्योऽतिदेशार्थं तेन पदेन प्रकृतेः प्रत्ययस्य चोपादाने प्र
मनुष्यप्रवेशनातिदेशः स्यात् ॥ अङ्गा जनपदो भक्तिरस्य आङ्गकः अवृद्धादपीति वुञ् अङ्गाः क्षत्रिया भक्तिर
स्याङ्गकः स्यादेवमपि प्रत्यादिश्यानुत्व ॥ अत्र वार्त्तिककारः सर्वग्रहणं प्रकृतिनिर्ह्रासार्थेन स्त्रमद्रवृज्योः कन्मिति नि
र्गोऽप्रत्ययो वृत्तमितियावत् अस्यार्थः प्रकृतिनिमित्तप्रत्ययादिगुणप्रकृत्यतिदेशाभावेऽपि न दोषः यद्यपि हि
र्हि नप्रकृतिशब्दातिदेशेऽपि तु नाहि निमित्तकस्यैव कृतार्थो विशेषाभावात् बहुवचनान्तत्वेऽपि प्रकृत्यतिदेशो वेद्य
र्थम् नमनन्यानयमपलोपेन जनपदवाचिशब्देन सैकरूप्यस्य तत्सिद्धत्वात् किन्तु मद्रस्यापि मा दः सम्मगध
सग्धृजेरपत्येवार्थः हेद्कौ सलेतिम्यद् माद्रा वार्ज्य वा भक्तिरस्य माद्रकः वार्जिकः अत्र तदाक्रमाभावेन बहुवच
नेऽपि प्रत्ययलोपाभावात् जनपदवाचिना सह शब्देन सह माद्र देशस्य साम्येऽसति प्रकृत्यतिदेशानुसारः न
याच माद्रयोश्च समद्रमाद्रेयाः वार्ज्यस्य वृजीति सिद्धम् जनपदिनां किं पञ्चाला ब्राह्मणा भक्तिरस्य पाञ्चाला वयस्या
स्यात् पञ्चालशब्दस्य लक्षणया ग्रामणीग्रहणं तिः जनपदेन किं पौरवा राजानो भक्तिरस्य पौरवीयः बहुवचने किं श्री
स

७ गस्त्रीगोत्वाभक्तिरस्या गकारादौ एकवचनद्विवचनयोः शब्दभेदः स्यादिति सोपपत्या स्यात् ॥ तेन प्रोक्तं ॥ अस्मिन्नर्थे वरु
सि.सु. ५ वाचका..या विहितं प्रत्ययाः स्युः पाणिना प्रोक्तं पाणिनीयं नन्वकाठकमिश्राः कठादीनां किमर्थं कृष्णेन च्छात्वा
३८ ध्यायकत्वस्योपाध्यायोत्तरस्माधारस्यात् प्रकर्षसद्भावयत्वात् आचार्यकाण्डस्वीवैनाप्यसाक्षेगोकागात् नाट
शानुह्वीकोत्तरास्याद्यापुनिकेष्वपि सात्स्यात् अशोदयनाचार्याः स्वर्गे दोर्ष्येण कठादिशरीरपरिग्रहत्वात्स्ता
लाणिश्यणावनात्र दोषः तथा च अस्मात्संबन्धोनेकत्वं समाख्योपिवशाखानामायस्ववचनादत इति ॥ तित्तिरिवरतन्तु
खण्डिकोखाच्छण् ॥ अयोपवादः छंदोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि इति वक्ष्यते नात एव दिरत्वस्य प्राप्तिः केचित्प्रोक्ता
धं कपूरयोरन्तरप्रयोगनिषेधार्थं दन्तस्योपहार्यं तित्तिरिणा प्रोक्तं छन्दोधीयते तैत्तिरीयाः एवं वारत
न्तवीयाः खाण्डिकीयाः औखीयाः काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः ॥ काश्यपिनः कौशिकिनः एत
नेहानुत्तितो शिलालिप्रोक्तः श्लोकः ॥ काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः ॥ कलापि दित्यपवादः णकारद्वारवृ
ध्यर्थः नचाविशिष्टादिनिमित्तस्यैतत्प्रसङ्गविधिपरत्वं ॥ अथवा छंदोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ प्रत्ययान्तमेव
रणत्वेनजातितलावजात्मसमतयत्र सिद्धे काश्यपेन प्रोक्तं छंदोधीते काश्यपी काश्यपिनो काश्यपिनः एवं कौशि
किनः कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ॥ णिनिः स्यात् ॥ अयोपवादः ॥ कलापिनोन्तेवासिनश्चत्वारः ह
रिद्रुछगलितुम्बुरुउलपा वैशम्पायनान्तेवासिनो नव आलम्बिकलिङ्गकमलपिनर्चाभ आरुणिताण्ड
इयामायनशाम्या इति एते च नव प्रोक्तं छंदोधीयानाः हरिद्रुगलिकलापिनो ॥ आरुणिकटालकाश्यते
हरिद्रुणा प्रोक्तं छंदोधीयते हारिद्रविणः तौम्बुरविणः औलपिनः आलम्बिनः कालिङ्गिनः कामलिनः आर्चाभि
नः आरुणिनः ताण्डिनः श्यामायनिनः अवग्राहपदानामितिहरणेन तथा नित्यादित्यादिकं शौनकादिभ्यश्छन्दसि

ण्यव्यवहारदर्शनात् आथर्वणिकेनेत्याद्यस्येत्यर्थः भाष्यकारास्तु कलापिग्रहणमेतल्लिङ्गं
अस्य च कलापिनो वैशम्पायनान्तेवासित्वात् कलाप्यन्तेवासिनां कलाप्यन्तेवासिनोऽपि वैशम्पायनान्तेवासित्वाद्
णिन् सिद्धं स्यात् एवं शौनकादि[illegible]र्थं वैशम्पायनशब्दग्रहणमेतदिह लिङ्गम् अस्य चाकरस्य वैशम्पायनान्तेवासित्वात्
ठं क[illegible]न्तेवासिनोऽपि लौगायनस्य वैशम्पायनान्तेवासित्वादेव सिद्धिः स्यादिति भावः ॥ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥
ब्राह्मणानि कल्पाश्चेति द्वन्द्वः चिरन्तनऋषिप्रोक्तेषु ब्राह्मणेष्वन्तेषु तेन प्रोक्तमित्यर्थे णिनिः स्यात् भल्लुना प्रो-
क्तमधीयते भाल्लविनः एवं शाट्यायनेन प्रोक्तं शाट्यायनिनः पिङ्गेन प्रोक्तः पैङ्गी कल्पः पुराणेति किं याज्ञवल्क्येन
प्रोक्तानि याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि आश्मरथेन प्रोक्तः आश्मरथः कल्पः याज्ञवल्क्याश्मरथशब्दौ गर्गादियञन्तौ
ताभ्यामण् आपत्यस्येति यलोपः याज्ञवल्क्यादयोऽचिरकालीना इति संप्रदायः अतएव शौनकादिसमर्थविनापि योगः
कल्पादिवत्प्रयुक्तस्याणो ब्राह्मणत्वरकारेणाविभावात् ॥ शौनकादिभ्यश्छन्दसि ॥ कठचरकाल्लुक् ॥ कठो हि वैशं-
पायनान्तेवासिनां णिनिः चरकादोऽस्य णिकोऽण् तयोर्लुक् कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः चरकाः ॥ कलापिनोऽण् ॥
वैशम्पायनान्तेवासित्वप्रयुक्तस्य णिनेरपवादः कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः नन्वइनण्यनपत्य इति टिलोप
निषेधापत्तिः नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिप्रभृतीनामुपसंख्यानस्य वक्ष्यमाणत्वात् नच कलापिन इमे तावतैवोत्सर्गि-
कस्याणो लाभसंभवात् पुनरणग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् अधिकविधानार्थत्वाद्बाधकबाधनार्थत्वपर्यवसानात्
तेन माथुरेण प्रोक्तं माथुरीयमिति वृद्धाच्छं बाधित्वाऽण् एवं मौदाः पैप्पलादाः शाकलाः इमन्यमुदपिप्पलादश्च
कल्पेभ्यः पुराणप्रोक्तेष्विति णिनिं बाधित्वाऽण् ॥ छगलिनो ढिनुक् ॥ कलाप्यन्तेवासित्वात्प्राप्तस्याणोऽपवादः छ-
गलिना प्रोक्तमधीयते छागलेयिनः ॥ पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ॥ भिक्षुकसूत्रमाणिनेरत्र वर्त्तते: अस्मा

४ पिंडदोग्धृत्वमनुवर्त्यम् तद्धितपदत्वाभावे एवमुत्तरत्रेऽपि भिक्षुनटसूत्रयोरुपचारेणाध्येतृत्वम् भिक्षुः संन्या-
सि॰सू॰ सी तत्सूत्रं वेदान्तशास्त्रम् पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते पाराशरिणो भिक्षवः आपत्यस्येति यलोपः शिला
१२ लिना प्रोक्तमधीयते शैलालिनो नटाः नस्तद्धिते इति टिलोपः अत्र पाराशर्यशैलालिनौ ॥ कर्मन्दकृशाश्वादिनिः ॥ भिक्षुन
टसूत्रयोरित्येव कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनो भिक्षवः कृशाश्वेन प्रोक्तमधीयते कृशाश्विनो नटाः अत्र कार्मन्द-
कार्शाश्वम् ॥ तेनैकदिक् ॥ तेदिशीति निर्देशस्तेनेत्युक्तेः एकदिगिति बहुव्रीहिः एकत्वमत्र तुल्यत्वम् सुदाम्ना अद्रिणा
एकादिक् सौदामनी विद्युदिति शब्दार्थः सुदामाख्यपर्वतप्रदेशे दिक्स्थदिक्स्थप्रकृतिबोधस्य महेन्द्रवैद्युतिका
राः ॥ तसिश्च ॥ उक्तविषये तसिः स्यात् सुदामतः इत्यादिना एवम् एवं पीलुमूलेनैकदिक् पीलुमूलतः ॥ उरसो यच्च ॥ चात्तसिः
उरस्या एकदिक् उरस्यः उरस्तः ॥ उपज्ञाते ॥ तेनेत्येव उपज्ञातमित्यर्थे तद्धितो ज्ञातमर्थो यथास्व प्रत्ययाः स्युः पाणिनिना
उपज्ञातं पाणिनीयमुपदेशेन ग्रन्थस्याज्ञातानामित्यर्थः ॥ कृते ग्रन्थे ॥ कृतमित्यर्थे तृतीयान्तात्प्रत्यया यथाविहिताः स्युः ग्रन्थे विषये
वररुचिना कृतो वाररुचो ग्रन्थः ॥ संज्ञायाम् ॥ तेनेत्येव अग्रन्थार्थोऽयमारम्भः मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकं मधु स्नावकम् ॥
कुलालादिभ्यो वुञ् ॥ तेन कृतमित्यर्थे संज्ञायां कुलालेन कृतं कौलालकं वारुडकं कुलाल वरुड निषाद चण्डाल
कर्मार सेना सैरन्ध्र देवराज परिषद वधू रुरु ध्रुव रुद्र अनडुह् ब्रह्मन् कुम्भकार श्वपाक ॥ छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः ॥ एतेभ्यो विष
ये तृतीयाभिः कृतेषु आमरे वा दरे पादपम् पादचारान्नाश्चक्रमाणां यत्र वादः स्यादिति शेषः ॥ इति श्रीसिद्धान्तसुधा
निधौ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे प्रथममाह्निकम् ॥ १ ॥ तस्येदम् ॥ अणादयः पञ्च महान्तः शेषाधिकारस्य षष्ठ्य
न्तात्समर्थविनियोगः सूचितम् रूपसंबन्धेनेदं तत्त्वं समर्थः तस्माद्विधानेन चत्वारोऽवयवाः त
द्धान्तस्यान्वयनिरूपणाद्याविधेयवेद्यवेनचित्तमहत्त्वादाप्रायत्रायेत्यादावपत्यादि प्रकारकबोधजनकः सर्व-

निमाद्यर्तिविग्रहः रूढशब्दमात्रे प्रवृत्तिस्तेन न प्रकृतिप्रत्ययार्थवत्त्वप्रयोजनमेव तस्मिन्निति लिंगसंख्याप्रयोगे
वादिकं तत्त्वं तेन पार्श्वः रमापतिरित्युक्तम् देवदत्तस्य मननं तत्र मिमासितं नाभिधानात् सर्वत्र इत्युत्तरं बहुवचनमः।
अग्रिम सत्त्वाद्विविरुद्ध्यत्वप्रयोजने हरिविति तत्सर्वयोः सामान्यग्रहणम् सर्वोक्तुः संसारविदितः इति कर्मत्वे च कारीनाम
सिद्धत्वात् लौकिके प्रक्रियायामसे इदं सिद्धं तत्प्रत्ययत्वाभावान्नप्रकृत्यादि प्रयोगः प्रारोपणम् अंतर्वर्तिकर्मत्वं स्वरितेपि
ध अग्नीत् श्रौतमौ विनष्टप्यतादिः सकर्मकत्वम् होतृवत्ताश्चार्थे तस्य पारायणमाधीयः भवान्तनयस्य होमरिता
सीधयद्ताद्रूप्यात् समिधामाधाने षेण्यण्वक्तव्यः प्रियैः स्त्रियैः प्रकारोऽत्र इदंशब्दः समिध आधीयते तेनेति सामिधे। ण
सोमेयः सामिधेनी स्त्रक् हलन्ताद्वितस्येति यलोपः रथान्नत् रथौ गौरश्चेति वक्तव्यम् रथ्यौ वक्ते रथसीता हले ष्योपदिष्टो
तदंतविधि प्रयोजनानामसमर्थं इतस्तद्यत्र श्रवर्दतिद्वयोरथयो रथमिति विग्रहे तद्धितविवक्षायां तद्धितार्थेति
द्विगुकृते तदन्तेपत् हारथ्यो वहतीमस्यापि तद्वहतीत्यनेन यत् अर्थेन विशेषः आधेय रथौ वहतीयत्वात् द्विगोर्लुप
तपसेः तिलकाद्विरथम् द्वितीयेन प्रत्ययो वहतीयत्वाभावात् द्विरथ्यमितिरूपम् तदाधेयपितृतानादित्वाभावात्तु ते।
तिसाध्यम् तद्वहतीमत्र रथग्रहणसामर्थ्यात् अन्तादित्वाभावेपि लक्षणम् अयथार्थे सप्तम्येवयते रथांगा सेववो
द्विरथ्यं सामिधानोविमात् तद्रथग्रहणपरिमाणेत्वाच्छत्र स्त्रकरत्वात् इमाङ्गुः तद्धितम् हलशार्ङ्गसास्वपो
तदंतविधिप्रयोजने ग्रामस्यैव पदोग्रहणेनत्तत्वहतीत्यनेन विहितस्येतिपदस्यैकपदेन तदवसमापनात् उक्त
कसनस्पार्गमस्तावणगतत्वात् पद्मपूर्वादत्त पद्मे वारे तेन न सर्वो इयशाह्वाहम् यतोपवादः तदंतविधिनानस्यापि
न शाधर्षवे पारिषदे आभोपवादः हलसीराट्ठक् आणोपवादः हालिकैः सैरिकम् हेतुर्हेतुर्मेथुनिकयोः मेथु

४ तिकाविवाहः काकोलूकिकानसंबंधिवैरिमिथुः अत्रिभरद्वाजिकानयोर्विवाहसंबंधः मैथुः द्वंद्वे इत्याम्ना
शि सू. दिभ्यः शतिबधः वैरासुरम् ॥ गोत्रचरणाद्वुञ् ॥ औपगवादः स्त्यानेनपरत्वादाथः ग्लौचुकायनकं चरणाद्वुञ्ञाम्नाय
२१ धोतितिवकथम् कठस्यापत्यकाठकोधर्म आम्नायो वा ॥ संघांकलक्षणेष्वञ्यञिञामण् अत्रैवात यत्नेतादि नेताव्र
यकार्थे च्छूल वैयघ्रहणमपि कर्तव्येनेनयथा संज्ञाभावः कपोतपाकाः यांति संघनामसंपेवेदः संघोंकोलक्षणंघोक
षा गार्गः हानः परस्परासंबंधेकः यक्तागवादिभ्यः गार्गलंबंधेलक्षणंपक्षाविधानां विद्याप्रियं इत्येवं धुक्तं वस्याः
तिवेथार्थेव वैदीविद्यावस्यसंबंदेविदयः ह्रदि निमित्तस्येति नवेतन विदानामसाधारणी वा वियानदानित्यर्थः ॥
शाकलाद्वा ॥ संघादिष्वर्थेषु शाकलेन प्रोक्तं वेदमधीयते विदंतिवा शाकलाः प्रोक्तादित्वाल्लुक् शाकलस्येतिय
लोपः तेषां संघादिः शाकलः पैलवचरणात्वाद्वुञ् शाकलकः ॥ छंदोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः ॥ संघेस्याद्य
निवृत्तम् चरणसाहचर्यात् नटाद्यपिधर्मांम्नाययोरेव छांदोग्यानां धर्म आम्नायो वा छांदोग्यं औक्थिक्यं याज्ञिक्यं बा
ह्वृच्यम् नाट्यम् ॥ न दंडमाणवांतेवासिषु ॥ दंडप्रधाना माणवा दंडमाणवाः शिष्यावासिभिर्दृष्टेगोत्रवाद्वुञ् प्रतिषे
धः दाक्षेरिमे दाक्षा दंडमाणवा शिष्यावा ॥ रैवतिकादिभ्यश्छः ॥ गोत्राद्भ्यमित्यर्थेवुञोपवादः रैवतिकीयः औजसायनीय
रैवतिक वैजवापि वागायिति कौमयानि गौरग्रीवि गोदमेधि शैरनामि वाक्यवापि ॥ कौपिंजलहास्तिपदादण् क
सः कौपिंजलस्य हास्तिपादस्य वापत्यमित्यस्मादेव निपातनादण् पादः पदित्यस्याव: गोत्रसमर्थानां दिष्टं विधानय
गोत्राधिकारात कौपिंजलहास्तिपदादपत्याति स्त्रैव्यथाणि नीयमितिके पदः ग्रनयोर्मनात् कौपिंजल: हास्तिपदः ५५
कमेणामज्ञनलक्षणस्य चरणलक्षणस्य च वुञोपवादः ॥ आथर्वणिकस्येकलोपश्च ॥ चादण् चरणाद्वुञोपवादः आथ
र्वणिकस्यायं धर्मो धर्मो वा आम्नायो वा आथर्वणः ॥ तस्य विकारः ॥ तेनेत्यनुवर्तते ...षष्ठीसमर्थात् विकारेत्यर्थे: वसिष्ठो

च वाकः। अथर्वणेनेति वक्तव्यम् अथर्वणा शौनकोक्तो वेदः आथर्वणो वेदः तमधीते आथर्वणिकः वसन्तादित्वाट्ठक् इति
पाठादिह लोपाभावः तथा होक्तं सूत्रेणैव तेषु आथर्वणप्रोक्तमेव वेदोऽध्येता आथर्वणिकः प्रत्ययान्तत्वात् धर्मे च स्यादिति अथर्व
णास्सूत्रेण अन्यत्र च आथर्वणशब्दस्य निपातनात् सम्प्रदायः आथर्वणिकस्येकलोपश्चेति समासः। तस्य विकारः आत्म
प्रम. नः मात्रिकः प्रकृतो विकारे हि लोपो वक्तव्यः श्रमः अस्माकमणोऽन्यत्र न भवति अन्ये तु स्वाद्युत्पत्तौ यत्र तिकारो यो पि विकल्पे तत्त्वात्
एव्यः अस्यापि विधानमेव न वा तदुक्तं पाणिनीयादनुदात्तादेर्भाषायामर्थं वाचकत्वमप्राणिवादानामप्रकृतेः योऽसौ हृदयस्तम् तस्य
प्रकृतेर्विकारावयवयोर्वाणि द्विविधमर्थं प्रत्ययं तेषामधिकारात् प्राप्तेः तस्येदमिति च न बाधा साधः प्रविकारस्मानात्तस्य
अवयवे तत्रैव भावश्च तस्येदमित्येतत् प्रसङ्गात् वोमः अनवग्रहात् स्वयं विनाशत्वात् सेवद्यादिषु स्वतः स्वग्रहणात्स्यति
वादीनामुत्पत्तेर्विशेषाभावात् तेषामादीनामेव विहितस्य तत्रचादीनां विविधप्रकारत्वादिति वाच्यम् अवधिविशे
षाभावात् तेषां विहितत्वात् स्वयं देवादिबाधनार्थम् तस्येदमित्यणि प्राप्ते तावद्यथा प्राणापानवादाविहितः विकारावय
वयोः षष्ठीयोगे तद्वदनन्तरं तद्वाच्यत्वादयः इति अयमितरेतरम् तस्येदमिति यावत् भावात् विकारादिषु प्रसज्यते तस्य च इयः
प्रसङ्गः तयोरन्यतरस्य तदर्थस्य तत्र योगविभागो न च अंशांशप्रत्ययत्वात् योगविभागाभावे पूर्वसूत्रे
कारे स्वार्थे प्रकृतिविशेषसम्बन्धस्यैव विकारस्य प्रत्ययविधानात् प्रकृतिसामान्ये सर्वेऽर्थे विकारः षष्ठ्यर्थ्यात् यो
गविभागसत्त्वे तत्र तस्येति सर्वेनामवत्वात् प्रकृतिसामान्ये भेदे न च विकारस्यापि धातुप्रयोगात् संबन्धं नास्तीति तत्प्राप्ति
प्र. योगः अप्राप्तानुमानमेव च बाधनात् अप्राप्तविकल्पः यत्र न सूत्रविहितो णः निरपवादः योगविभागसामर्थ्यादिदमदोऽनेति
हृदयात् अन्यथा तस्येदमित्येनैव वादिप्रवृत्तिः तस्यणोऽपि विकारेऽपि सिद्धेः इदं प्राप्तेनार्थान्तरासामान्यविकारस्याविसंग्रहोऽप

४ तेः तथा चहलसीराभ्यामेतस्मिं केत्रिणामे विधीयमानो हलसीराभ्यामिति ठक् द्वितीयः तस्य तृतीयकस्ताणमोय

सि॰ सु॰ मण्एवाद्ः हलशब्दो हि न विषये स्माद्युदात्तः सीरशब्दोपि रक्षं ततत्वात् तथाचानुदात्तादेर्ष्मो स्वकाण्डात् श्रस्ता

णोत्तपञ्चादत्वेस्यहे हली तो विकारस्य मयतस्ये दमिस्माप्रथमः श्रह्हादपीति वृत्त द्वितीयः मदहुस्मोः कन्त्तृतीयः

सं॰ स्यरत्वाटनेतवाध्यते वार्त्तं इति हते: किर्दू ऐांतोदात्तलिकस्मात् श्राद्युदात्तपद्येष्म श्रोतोदात्तश्चेत्त श्रनुदात्तादि

स्वादन् त्रिगर्तशब्दो वहूत्री हित्वात्स्वेपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः तथाप्रथमः ततपदलत्त्वोवृत्त द्वितीयः गर्ते

वहितो॰ मरपदलेहलाष्ठस्तृतीयः तदवधिग्रहणावृत्त चतुर्थः तस्याद्यमण्वाधकः सिगतीतो विकारस्येपर्तः रह्लणेदिका

रेपोकवः इमयत्तत्तप्रथमः तदपवादे हृदोदपीतिवृत्त गोर्ईद्रोस्तिदमा द्वितीयः कोपधत्ताम्स्मादिताद्रणास्तृती

यः मनुष्यतस्यमकोरितिवृत्त ... चतुर्थः ततविकाराणा यस्ताद्द्याधकः प्राह्रोश्विकारः प्रथ ऐमयस्म ... ाणे

प्रथमः कालाद्वृत्त द्वितीयः स्रवण तृतीयः प्राहृषएप्य चतुर्थः विकारांपञ्चमः तताधिताति मह उंलिपद्गो मयट्

तेपवमात्राणाः इति भाष्ये तृतीये विकारमिङ्गाप्यमितिकयटः कोपधात्रेमण्ण् गोयस्म अनुदात्तादेश्चेति स्मृतद्पविदित

स्यातोवाधकोत्तत्तमयटः यस्तान्मयूटणवतदाधकत्वात् श्रवयवेचप्राणोषधिवृदेम्यः यम्मोविकारेवयवेयपो

का: यमपाःसुःमापूरःप्राणीवतताद्भ्यः इमम् ययमनुदात्तादिम्रवुदात्तादेश्चेमगञ्ज सिद्धः तथापिउदात्तायर्थ

हरेञ्प्रमपहुञ्जाधार्थेवेदे अनुदात्तादिमिपरत्वादस्यवृत्तिर्मिस्मरदेतत् मूर्वाया विकारोवयवोवामौर्वकांडमस्मवा

रणाधानुतोत्तवघपाणिसाघ्रदात्तोमूर्वाशब्दः पेष्पले तवावेतत्द्योस्तेति विष्णु शाहूप्राद्युदात्तः तपोरमः पिप्पलेत्स्या

द्तीतिमेचेवतयेवमयागात् वस्त्रमायणः प्रमया: गोणिवधिहृते भ्यो विकारावयवयोरमेभ्यस्त विकारणामेरः

तिविदेकः ॥ विल्वादिभ्योण् ॥ अनुदात्तादयमोहरामयपेरोपवादः विल्वपशिकारोवयवोवावैल्वः विल्वब्रीहि गुरु

मसूर. गोधूम. वेणु. इक्षु. वेधुका. पाटली. कार्पासी. कर्कन्धू. करीर॥ कोपधाच्च॥ सूत्रद्वयविहितस्याञोऽपवादः। तर्कोरवयवो विका
रो वा तार्कवम्। तैत्तिडीकं मध्योदात्तत्वादनुदात्तादित्वम्॥ त्रपुजतुनोः षुक्॥ अणसन्नियोगेन षुक्। त्रपुणो जतुनो वा विका
रः त्रापुषं जातुषं ओरञोऽपवादः॥ ओरञ्॥ अणोऽपवादः। देवदारवं भाद्रदारवं देवदारुकणात्॥ अनुदात्तादेश्च॥ दाधित्थं कापि
त्थं स्थापिस्थ इति कः। उपपदसमासः। पृषोदरादित्वात्समासान्ते कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वादनुदात्तादित्वम्॥ प
लाशादिभ्यो वा॥ पलाशे अवयवविभाषेयं पालाशं कारीरं पलाशादिरिति शाकलं स्पन्दनं करीर शाल्मली शिरीष यवा
स विकङ्कत पलाशशब्दो लघावन्तादित्वात् स्पन्दनशब्दो युजेनवादित्वोदात्तः करीरशिरीषशब्दौ ईरलीप्रत्ययान्तत्वान्निःस्वरेण
मध्योदात्तौ विकङ्कतशब्दस्तु प्रथमपदस्वराद्युदात्त इत्यनुदात्तादयः॥ शम्याष्ट्लञ्॥ अनुदात्तादेरञोऽपवादः। शम्या विका
रः शामीली स्रुक् लञ शार्ङ्गरवाद्यञ इयमेव टकार इत्यपवि ङीपर्थस्त्वरे इति ङीषर्थश्च स्वरे विशेषः॥ वैदि
कपारदर्शिभिरिष्टं इति॥ मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः॥ प्रकृतिमात्रान्मयट् विकारावयवयोर्वा स्यात्
ऽधिकापदर्थे द्यतामेषिपलयोरिति कथनं प्रकृतिविशेषविधेयविशेषविधानार्थम्। कपोतमयं कापोतम्। अश्म
मयं आश्मनम्। अभक्ष्येत्यादि किं। मौद्गः सूपः कार्पासमाच्छादनम्। नवयथासंख्येन विकारे भक्ष्यावयवो वाच्छादनस्य
पर्युदासः स्यादिति वाच्यं समासस्तदभावात् भाषायां किं। बैल्वो खादिरो वा यूपः स्यादिति विकारः पर्यायेण मयटो वैकल्पिकत्वादेव
गतार्थत्वात् यथापि वृद्धप्रकृतिकस्य मयटो वैदिके विकारानि विकारार्थेऽपवादनियमग्रहणार्थम्। यथा पिष्टं च कृत्स्नसीति सूत्रस्य
वैदिकमयवदिति नियमेन गतार्थत्वात्तथापि नत्यस्य वक्ष्यस्येवं इति विपरीतशङ्कानिवारणार्थमेवायं भाषायामिस्य।
पातमित्याहुः॥ नित्यं वृद्धशरादिभ्यः॥ वृद्धेभ्यः शरादिभ्यश्च मयट् भाषायामभक्ष्याच्छादनयोरित्यनुवृत्तिरितिहेतु
कारः आम्रमयं शरमयं शारदर्भकूट शरीरादेरनक्षत्रस्वरादेनत्व अश्मोत्तरं त्वात्मानं दमयस्य विकारमय।

५ ह्रितिभगवमाहूलिनेमंगच्छते उकारीमाङ्दंसिमयरोरिदंलेभत्वात् शूर्वेष्ठरसीमण्यांचांशमेदविभावात् अतएवविकारश

वि.सू. ह्रात्मेतिवेममात्रुर्यो द्वितिवदतः सृत्रकारस्याणि श्रानेदंपदस्य वहुत्वात्वदंसिक्तो मयट्प्रयुक्तश्येवाभिप्रायः नचात्रमय वि॰

प्राणपवमनोमयप्राहेण्विकारार्थकमयट्श्लोगदृत्ताविनस्नादवर्थोमयेतिवाच्यं अतएवेसादवंथसप्रयोगनकत्वात्

७४ अनएवप्राचीनैस्तमप्रात्पर्यमर्थिरिस्युक्तम् अयाहुः द्रव्याणामितिमासम् छंदसिमकतविकस्मानोव्यवस्थितत्वात्

श्रोत्रमल्पाल्लंदसीतिसूत्रे श्रिपलेदसोमेयाम्य भाष्यकृता उक्तत् यस्कादिभ्योमात्रिप्राणानित्रिमेवच्छंदसामादीनां वै

याकरणाश्रमस्येवशमात्योनात् एवंचपद्वेछंदसि नोतदृश्रविल्वादितिसूत्रद्वयमणनास्थमितिलाघवम् अस्मयव

द्विमादेर्मयडेतयोरिमनेनैवसिद्धेः मौनेत्रिलाभिमात्रेमयटः श्रमताभावात् विताव्यमपिशाहे विकारेमयट्सत्व

प्राचीनेरपिविकारेमयटः स्त्रीकारस्य प्राग्रुक्तत्वानंदविरोधिनोदःत्वस्य सेपालोत्रहसा विकारार्थेपदेवसानाचा इत्याश

यदत्वानत्रहेतवो श्रत्रह्लत्यश्रुतिमात्रत्वानिमप्रमयत्वकृवितिव्याख्यानाद्दाइति श्रयोभक्ष्याच्छादनयोरिति

मवद्धमेयोगविभागेनकृत्स्नस्यजातिनिमित्तमितदर्थम् तेलप्रकारोतिमे मद्गमयं वाङ्मयं अन्नमयम् आम्रमिमय

नेमेद्धिमाणीलमसार्थयम् आम्रमस्मयमिमयः श्राम्रेवतिबोद्धसूत्रमितिदीपस्वामी नवेक्षत्राद्रिप्रुम्क्तहृणाद वे

श्रवेभ्रमितिवेत्ररूपाणदेः ॥ गोश्चपुरीषे ॥ गोःपुरीषेगोमयं पुरीषस्यविकारात्वयवत्वाभयवहिर्भावान्नेसदंसिमयेप्रविधिः ।

विकारावयवयोस्तयदृस्यतइतिमेमदावः ॥ पिष्टाच्च ॥ विकारेमयट् पिष्टमयंभस्मपैष्टोमयमयशेविकोरु संज्ञायांकन् ॥

पिष्टकदिमेव पूर्वोक्तएवपिष्टकः स्मादिमनः ॥ व्रीहेःपुरोडाशे ॥ मयट्स्यात् विलायं ॥ पुवादः व्रीहिमयःपुरोडाशः अव्रेमयन् ॥ ऐ॰

पूव॰ असंज्ञायांतिलयवाभ्याम् ॥ तिलमयंयवमयं संज्ञायांन्तैलयावकम् तालादिभ्योऽण् ॥ अनमयटोरपवादः तालादृत्तपत्र

तालंधनुः तालमयमन्यत् तालवर्हिणा इंद्राविष्णु इत्यादावातपणमाकपिमूलेहाघ्रुप इहताल्यपणमाकर्णोवंदद्रुमानम

पटः॥ वा हिरण्यशब्दात् सुवर्णवाचिनः। हिरण्यस्य विकारो वा हैरण्यं। ततो नित्यत्वमत्र्यसंयोगात्। अमेध्ये अनुदात्तादेश्च मः ह
मयट्। इति शेषः। हिरण्यस्यैवं विशिष्टवाच्यं मूलविभजनादिना कः। अमेध्यमयीति दीर्घः। चयसांसनेयचायच्
विष्टतमाहोल्लवावेलेति मध्योदात्तः। रेमाद्युपधाः। समासस्वरेणांतोदात्तः। अणाद्यणा वा धकवाधनार्थम्। यथा शिष्टि ह
तमयम्। विधेर्वा हिरण्यशब्दान्मयट्प्रयोगात्। नचैवं पक्षे नित्यत्वमत्वस्य पादिमनो वाधेन चरितार्थत्वादिति संप्रदायः॥
ज्ञानरूपेभ्यः परिमाणे॥ बहुवचनेन पर्यायोपस्य ग्रहणम्। सुवर्णवाचिभ्यो अण्स्यात्। परिमाणविकारे हाटको निष्कः। ज्ञान
रूपः। हाटकान्मयट्स्यात्। तापनीयः। तिलस्यैव मयट्। ज्ञानतापनीयशाह्यस्य अनुदात्तादित्वादत्र प्राप्तः। परिमाणे किं
हाटकमयी यष्टिः। प्राणिरजतादिभ्योऽञ्॥ प्राणिवाचिभ्यो रजतादिभ्यश्च विकारावयवयोरञ् स्यात्। अनुदात्तादेरञः
पूर्वमेवोक्तत्वात् तद्भिन्नपुरादाहरणं। शौकं वार्कं शामीलं वानं पार्वतं शालिमयुदाहरणम्। रजत सीस लोह उदुम्बर।
नीपदारु रोहितक विभीतक पीतदारु त्रिकण्टक कण्टकार इति रजतादि गणे। येषामनुदात्तादित्वे तेषामत्र पाठो।
र्थः। पादः अपवादत्वात् परत्वात् नित्यत्वमतत्व विकारावयवार्थ कनित्यमपि तालयोरवार्थे मयट्
स्यात्। गोरजमारक्तदेवदारुस्य विकारावयवो वा देवदारवः। अनुदात्तादेश्च मनेतान्। तापित्यस्य विकारावयवौ
तापित्यः। कापोतः। अनुदात्तत्वात्। शामीलस्य शामीलः। नितः किम्। वैल्वमयम्। कपोतविकारस्य मांसस्य रसो वि।
कारः। कपोतावयवस्यैव मज्जादेः। कापोतस्यावयवो मांसो भवति इति विकारविकारस्यावयवावयवस्य च विवक्षायां।
मांसस्य हृदलत्वमस्य मयटोपवादः। भाष्यकारास्त्वाहुः। कपोतशब्दस्य तदवयववाचित्वात् तथा कपोतमांसादेरनुदात्ता
यजासिद्धम्। एवं देवदारुवासवपि योजयम्। नच कापोतशब्दान्मयट्। देवदारवम्। विवक्षायां अप्रामाणिकत्वादिति वाच्यम्। अ
नभिधानादेव तद्वानापत्तेः॥ क्रीतवत्परिमाणात्॥ प्रागवतेष्ठञित्यधिकारे अणादीनामपवादः। निष्कस्य विकारो नैष्किकः।

ह

१ तेन क्रीतमित्यादिना यदुपाधिपुरस्कारेण क्रीतार्थे ये
२ प्रत्यया वक्ष्यन्ते ते तथैव विकारेति दिश्यन्ते॥

४ तेनकोऽप्यमितिदम् ॥ प्राणस्य विकारः श्रमः प्रातिकः प्राणात्प्रकृतो विशेषः ते ॥ उष्ट्राद्वुञ् ॥ प्राणिरजतादिभ्योऽञोऽपवादः उष्ट्रस्य

सि॰ स्त्रु॰ विकारोऽवयवो वा औष्ट्रकम् ॥ उमोर्णयोर्वा ॥ औमकं वुञ् भावपक्षे उमा शणादिगण उमाधान्यानां च धान्यानामिति उदात्तत्वा

२८ न ऊर्णाया अञादनुदात्तादेश्च मयट् फिट्स्वरेणाद्युदात्तत्वात् औमिकम् और्णम् ॥ एण्या ढञ् ॥ प्राणिरजतादिभ्योऽञोऽपवादः एण्या स्या॰

विकारोऽवयवो वा ऐणेयं मांसम् ॥ एणस्य तु ऐणं प्राणिरजतादिभ्योऽञ् एणीपदस्य तु भेदात् संज्ञायामिति विभाषेयमर्थः ॥ गोपयसो

र्यत् ॥ गव्यं पयस्यं नच सर्वत्र गोपयसोर्यतो विहितत्वादेतदेवोक्तं मयड्वैतयोर्विनियोगाल्लिकस्य मयटो बाधकोऽयमिति

नेदं भावात् द्रोश्च ॥ द्रोर्विकारोऽवयवो वा द्रव्यम् ॥ गोर्णाः मेलो विषयमयप्रत्ययादेशाः सप्तमस्य एकादेशेति

समिति मयट् स्यापवादः मानेवयः शिक्यमेव योतवक्तुं चैषा अस्मिन्निमानार्थकं वयम् ॥ यतोऽपवादोऽयम् ॥ फले लुक् ॥

विकारावयवार्थस्य प्रत्ययस्य लुक् फले बाच्ये फलितस्य लक्षणफले विकारोऽवयवो वेति न दमनरार्थे मयप्रति ॥

सम्प्रदायः आमलक्याः फलमामलकं निमित्तं हेतिमयट् तस्यानेन लुक् लुक्तद्धितलुकीत्यल्लुक् नवस्यानालिक

प्राणिस्थतिवेतिर्कारस्तोपसिद्धिः स्वकालमेत्यानि विशाखा वाचितिषा आश्रोत नमुपदातेति सूत्रे ॥ प्लक्षादिभ्योऽण् ॥

लम् नेयग्रोधम् विधानसामर्थ्यान्न लुक् प्लक्षादिषु आम्रकारीनत्वादस्याम्बोदराणादिनाम्रामस्यापवादो

यम् लव मनोवेध वपस्य इंगुदीशिग्रु कर्कन्धुबृहती लवः प्लक्षः पिठ्ठस्थेण्या बृहत्यालम्बन्यादिवादिंगुदीवृहती

शम्भोगरादिः पक्वातलस्य अपरायणातोदात्तः प्रातस्थेणाव साल नेयग्रोदिंगुदं फले इत्यर्थः ॥ जम्ब्वा वा ॥ फलेऽण्

स्यात् जाम्बवं पक्षे ओरञ् तस्य फले लुक् जम्बु जम्बूः जम्बु इति रूपे संज्ञाः जम्बु जाम्बवमित्यमरः ॥ लुप् च ॥ जम्ब्वाः

हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः फलपाकशुषामुपसंख्यानम् फलपाकेन ये

शुष्यन्ति तेषामिमर्थः व्रीहयः मुद्गाः ॥ पुष्पमूलेषु बहुलम् ॥ माङ्गाम पुष्पादिषु मल्लिका नयनेषु पुष्पमूलेषु बहुलम्

॥ ॥

लम् मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका लवाबंतश्चेतोदात्तः अनुदात्तादेश्च पंचजाती विदार्या मूलं विदारी जाती हरतीश
ग्रोगोरादि ङीषन्तत्वादाद्युदात्तस्वरेणांतोदात्तो बहुलग्रहणात् किंचिल्लानि ब्रहणानि मूलानि निवृत्तिदिनाद्वग् कि
द्विस्वरेणांतोदात्तः बहुलोक्तेः कचिल्लुक् अशोक करवीरम् हरीतक्यादिभ्यश्च फलेशनिपल्लुक् हरीतक्यादीनां
लिंगमेव प्रकृतिवन्न तु वचनं हरीतक्यादिषु व्यक्तिः पिप्पलीकर्तात्वात् हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः हरीतकी कपा
लकी नखरजनी शष्कंडी दाडी दोडी श्वेतपाकी अर्जुनपाकी काला द्राक्षा गर्भीरिका कंटकारिका शेफालिका ज्ञा
इह हरीतक्यादिभ्यो हरीतक्यादिभ्यो न चूडादिभ्य अनुदात्तादिभ्यश्च इतरेभ्योऽण् तेषां लुक् कंसीयपरशव्ययोर्यञ्जौ लुक् च आभ्यां क्र
मेणाय ञ्जौस्तः तयोः सन्नियोगेन तयोः प्रकृतेश्च लुक् कंसाय हितं कंसीयं प्राक्क्रीतादिस्यधिकारे तस्मै हितमिति छः प
य, रशवे हितं उगवादिभ्यः इति यत् तयोर्विकारः कांस्यं पारशवम् यद्यपि परशोः शकादेरचित् अनुदात्तादिलक्षणः सिद्धः तथा मू०
पि यतो लोपार्थमारंभः यस्येति चेति यलोपे हलस्तद्धितस्येति यलोपान्न सिध्येत् ईकारे परतश्चैवतद्विधानात् कंसपा इति
रशवौ तद्धितानां समासाः अपत्याधिकारः पूर्णः ॥ इति श्री सिद्धान्तचन्द्रिकाव्याख्याने तत्त्वदीपिकायां चतुर्थस्य तृतीयपादे द्वितीयमाह्नि
कम् समाप्तं प्रायस्तृतीयपादः ॥ प्राग्वहतेष्ठक् तद्वहतीत्यतः प्रागधिकारोऽयम् समर्थविशेषविधेर्विभक्ति
तु प्रत्ययाः प्रकृतिभ्यस्तत्रत्यनिर्दिष्टेभ्यो ठक् स्यात् तदाहेतिमाशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् तदिति कर्मनिर्दे
शमात्रं न तु समर्थविभक्तिः शब्दादिभ्यः मनुष्यादिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तेः अतः परस्मादेव प्रथमसमर्थः माशब्दः इत्याह मा
ग्र शब्दिकः अत्र स प्रत्ययविधिकर्माभावाद् द्वितीया प्रसमासाविति इति न प्रसज्यमानस्य कार्यस्य वचनेन क्रियाम
वधार्य कर्मत्वम् निमः शब्दः इत्याहनेमशब्दिकः आहौ प्रभृतादिभ्यः शब्दस्मादनेनत एवम्प्रकारणार्थे मिकारः तेनाहा
वितिनिर्देशः प्रभूतमाहेत्र भूतिकः धार्मिकः क्रियाविशेषणात्कर्मत्वम् ठक्नो वैस्नानादिभ्यः तिङन्तानुकर

सि.सु. णे शब्देकार्यान्तेभवादिः। तार्थे ठक् समस्तान्ते ठक्कतिसो ह्यान्तिकः सोल शाखतिकः अत्र पातिकाद्विल्ला ३ अयपदस्त्राद्विं।
स्वतो पदसंज्ञादिभ्यः पदान्ते गच्छति पादविकः गौहतसिकः मायाहादयः प्रयोगादत्र संज्ञा॥ तेनदीव्यतिखन
तिजयतिजितम्॥ अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः अभ्र्या खनति आभ्रिकः अभ्रिः काष्ठकुद्दालः स्ममरः अभ्रिमादनस्मा।
स्त्वात् विप्रसिद्धार्थे एतेजितमादिके इत्यं कालस्याप्रयोगादानमनन्तम् साधनत्वविवक्षितमेव जयतिजितमितिक
र्मणः॥ संस्कृतम्॥ दध्ना संस्कृतं दाधिकम् मारिचिकम्॥ योगविभागउत्तरार्थः॥ कुलत्थकोपधाद
ण्॥ कुलत्थैः संस्कृतं कौलत्थम् तैत्तिडीकम्॥ तरति॥ उडुपेन तरति औडुपिकः॥ गोपुच्छाट्ठञ्॥ गोपुच्छेन तरति।
गौपुच्छिकः॥ नौद्व्यचष्ठन्॥ नावा तरति नाविकः निषादाद्युपादानत्वम् घटेन तरति घटिकः बाहुभ्यां तरति बाहुका स्त्री
श्रेयकारः संहितानिर्बन्धनेनप्रतियानुबन्धइतिषत्वाभावात् तदाह वार्त्तिककारः आकर्षपर्पादिभस्त्रादिभ्यः कु।
सीदस्सूत्रात्र आवसथात्किशरादेः षितः षड्गवाद्यधिकारे…… ये ठञोपस्तुसेमतिके पदः॥ चरति॥ तृतीयान्ता
द्गच्छति भक्षयतीत्यर्थयोष्ठक् हस्तिना चरति हास्तिकः शाकटिकः दध्ना चरति दाधिकः॥ आकर्षात्ष्ठल्॥ आकर्षो नि
कषोपलः सुवर्णपरीक्षार्थः तेन चरति आकर्षिकः आकर्षेतिमाधवीकः पाठस्तुविमः उपमत्वातिकेरफग्रकसेव।
पाठात् गौरिफयाठआर्षत्वात्स्त्रियामाकर्षिकी पर्पादिभ्यः ष्ठन्॥ पर्पेण चरति पर्पिकः पर्पिकी पर्पो गतो हलस्येति करणोयनितिकेचित् अश्वेन चरति अश्विकः पीठसर्पी पर्पः अश्वत्थ तत्सारयति सूत्रे नवी।
स्यात् ... पदातिः पुरुषः पदाभ्यां चरति पादिकः पद्भ्यां चरतीत्यर्थे ... श्वगणाट्ठञ्च॥ श्वगणेन चरति श्वा
गणिकः श्वागणिकी ... द्वारादीनां चेति ऐचो निषेधः इकारादिग्रहणात्सम्प्रसारणात् वकारा

५
X णं नयनमुपादानं वा
उत्संग उडुप उत्पुत पिटक
॥ भस्त्रादिभ्यः ष्ठन् ॥ भस्त्र
या हरति भास्त्रिकः ४

तरति खानिकः खानिकी ॥ वेतनादिभ्यो जीवति ॥ वेतनेन जीवति वैतनिकः । वतनेन वाह अर्धवाह धनुर्दंड इह सेना
नविग्रहीतयोहपादानं धानुर्दंडिकः धानुष्कः जालिकः जालेश्रा अपवेश प्रेषणा उपहस्ति सुखशयन आशक्ति उपनिषत्
उपवेश स्रक्‌ पाद उपस्थान ॥ वस्नक्रयविक्रयाट्ठन् ॥ वस्नेन जीवति वस्निकः क्रयविक्रयग्रहणं संघातविग्रहा
र्थं क्रयविक्रयिकः क्रयिकः विक्रयिकः आयुधाच्छ च ॥ चाट्ठन् आयुधेन जीवति आयुधीयः आयुधिकः ॥ हरत्यु
त्संगादिभ्यः उत्संगेन हरति औत्संगिकः हरतिरिह याविनाङ्गेर ॥ विभाषा विवधात् ॥ विवधेन हरति विवधिकः पक्षे ठक्
वैवधिकः वीवधाद्वेति वक्तव्यम् वीवधिकः नवा मा विरवि क्रमायानासिद्धिः उभाभ्यां प्रत्ययस्य इष्टत्वात् एकदेशवि
कृतस्यानन्यत्वात् कथं वैवं इति कृतात वीवधशब्दोपि स्तेयस्थिमः तदनुसारेणैव सर्वं विति सूत्रे विभाषावि
वधवीविधा ... विभाषेति केचिदेवोक्तम् ॥ अण् कुटिलिकायाः ॥ कुटिलिका व्याधानां गतिविशेषः कर्मारलोहयष्टिश्च
कुटिलिकया हरति मृगं अंगारान्वा कौटिलिको व्याधः लोहकारोवा ॥ निर्वृत्तेक्षद्यूतादिभ्यः ॥ अक्षद्यूतेन निर्वृत्तमाक्ष
द्यूतिकं वैरं अक्षद्यूत जानुप्रहृत कंटकमर्दन पादस्वेदन कंटकमर्दन गतागत यातउपयात ॥ त्रेर्म्मं नित्यम् ॥ त्रिप्रत्ययान्ता
त्तृतीयासमर्थान्निर्वृत्तमित्यस्मिन्नर्थे मप् स्यात् नित्यग्रहणं वाक्यनिवृत्त्यर्थं महाविभाषायास्तेन निर्वृत्तः अनेन तयोक्तविभाषा
याम प्राप्तायां नित्यार्थं निर्वृत्ते : तेन लौकिकविग्रहः क्त्रिप्रत्ययान्तस्य प्रयोगः न च निर्वृत्तार्थे मप्रत्ययो विधानात् कृत्रिमं निर्वृ
त्तमिति से वा कस्य निर्वृत्तिः स्यात्तत्र पक्षे : कि प्रत्ययान्तरादर्शनात् नित्यवाक्यम् नित्यमिति योगविभागादर्थविशेषमनादृ
त्यैव स्वार्थे प्रयोगस्य सार्थकत्वात् भावप्रत्ययान्तादिमप् वक्तव्यः पाकेन निर्वृत्तं पाकिमम् त्यागिमम् एवं सेकिमम् क
तेभ्यः किमप्रत्ययस्यापि भावप्रत्ययान्ततात् तेनैव सिद्धे मेरितिनिपूर्वार्थ भावेस्मादेरन्तुत्रिः तेन निर्वृत्ते वा स निर्वृत्तिः नि
मपि मित्यवचनान्तेरणामप्राप्ति ध्वान्तप्रतिषेधः एवं च सत्योगाद्वितिप्रत्ययस्य ग्रहणं योकाननवकाशत्वात् स्वभाववचनात् ।

४ त्माभावात् स्वरेणैव विशेषः इद्रान्नलिङ्गलिस्वरेणा इ सप्त इ कारस्योदात्तत्वात् कृषिशब्दस्य प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वात् म-
सि·कौ· पोविधाने विसकारगकारस्यानुदात्तत्वात् ॥ अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ ॥ अपमित्यमिति इदीयं माङो ल्यनिहारे इतिस्य
नस्यागतिसमासेऽल्प्य मयतेरिदन्यतरस्यामितीत्वम् ह्रस्वस्येति तुक् अपमित्यैतल्लाभावेपि प्रत्ययमात्रादेवास
१८ यः अपमित्यनिर्देशमात्रमिष्यकम् किंत्वाहुः याचितेन निर्देशेन याचितकं विभूषणयाचितकेऽन्यदा विदितिस्त्रीर
थे ॥ संसृष्टे ॥ दध्ना संसृष्टं दाधिकम् ॥ चूर्णादिनिः ॥ सर्वेणाप्रसक्तकोपवादः । चूर्णैः संसृष्टाः चूर्णिनोऽपूपाः ॥ लवणाल्लुक् ॥
सैंधवादिरूपलवणविनोलवणशब्दात् संसृष्टार्थस्य ठको लुक् लवणो न संसृष्टो लवणः सूपः लवणं शाकं लवणाय
वागूः ॥ मुद्गादण् ॥ मौद्गः ओदनः ॥ व्यञ्जनैरुपसिक्ते ॥ दध्ना उपसिक्तं दाधिकं संसृष्टत्वात् सिद्धे इत्यसिक्तशब्दग्रहणपक्षं ज्ञांदि।
योगाद्दधिविशेषाभिधानक्लिस्तौदनादीरणार्थम् तेनेह न दध्नोपसिक्ता स्थाली ॥ ओजःसहोम्भसा वर्तते ॥ ओजसिकः शू-
रः साहसिकश्चौरः आम्भसिको मत्स्यः ॥ तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् ॥ द्वितीयान्तात्प्रत्यनुपूर्वादीपा-
देर्वर्ततेऽर्थे ठक् प्रतीपं वर्तते प्रातीपिकः आन्वीपिकः प्रातिलोमिकः आनुलोमिकः प्रातिकूलिकः आनुकूलिकः
न वर्तते सकर्मकत्वात् कर्मणः उपाधित्वानुपपत्तिः द्वितीयायाः क्रियाविशेषणत्वप्रसक्तत्वात् नन्वेवमेवस्तापक
मिमस्तदेतत् ॥ परिमुखं च ॥ परिमुखं वर्तते पारिमुखिकः अपपरी वर्जने इति कर्मप्रवचनीयत्वम् पंचम्यपाङ्परिभि-
रिति पंचमी अपपरिबहिरञ्चवः पंचम्या इत्यव्ययीभावः स्वाम्यादेरभिमुखं न वर्तते इत्यर्थः सर्वतोभाववृत्तेः परिशब्दस्य ग-
तिसमासे तत्तदभिमुखत्वे तिरिस्यर्थः वक्ता पारिपार्श्विकः ॥ प्रयच्छति गर्ह्यम् ॥ द्विगुणार्थं प्रयच्छति द्वैगुणिकः अत्रद्वा।
सद्विगुणायद्रुणार्थे सारस्यामोमर्थः अतएव गर्ह्यत्वम् लाववृद्धेः शास्त्रनिषिद्धत्वात् गर्हा क्रियां विना द्विगुणपदेऽर्थ
स्माद्दाति यत्र द्विगुणं प्रयच्छतमुत्तमर्णो इति प्रबन्धरस्याम् नन्त्रिशिंत चक्षुर्दे रवदे श्रुतत्वात् दीयमानद्रव्यापेक्षो द्विगुण

स्वरूपक्रमर्षत्वात् पर्वैषम्यरु ॥ कस्मात् वृद्धेर्वृधुषिभावो वाच्यः वृद्धिं प्रयच्छति गर्ह्यं इति न परं दद्यात् वार्धुषिकः
प्रयाति वस्तु वार्धुषिरिमम रक्षितः इति ह वद्याद्यः नस्तेनः साम वार्धुषी वधुषिः समकं पत्नीमादिन्याद्यम् ॥ कुसी
दंदशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ ॥ गर्ह्यार्थाभ्यामाभ्यामेतौ स्तः प्रयच्छतीत्यर्थे तेषु समाहारद्वंद्वः कुसीदपदं गर्ह्यार्थं ॥ कुसी
दं प्रयच्छति कुसीदिकः वस्तुतो दश एकादश ... देहाः वैतिक ... संख्यायाः कुसीदस्य इति ...
वेतिपातः ऐकादशनिपातनात् इकारः समासान्तः दशैकादशान्दद्यादीति दशैकादशिकः एकादशप्रयुक्तानि
न प्रतिलिप्य दश दत्तानीत्यर्थः स्त्रियां ङीष् कुसीदिकी दशैकादशिकी ॥ उञ्छति ॥ बदराण्युञ्छति बादरि-
कः उञ्छः कणश आदानं कणिशाद्यर्जनं शिलमिति यादवः ॥ रक्षति ॥ समाजं रक्षति समाजः समूहः रक्षति सामा-
जिकः शब्ददर्दुरं करोति शब्दं करोति शाब्दिकः दर्दुरं वाद्यभाण्डं करोति दार्दुरिकः दर्दुरस्ता-
देकवाद्यभाण्डम् इति विश्वः ॥ पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ॥ मत्स्येति स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणम् ।

पर्यायेषु मीनस्यैव ग्रहणं पक्षिमृगयोः स्वरूपस्य

पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः शाकुनिकः तैत्तिरिकः मात्स्यिकः मैनिकः नवसूत्रेति ... मत्स्य ...
मादिपरिग्रहणात् ... मार्गिकः हारिणिकः सारंगिकः नवहरिणा ... विशेषाविवक्षितत्वेन शंक्यता वा
...भेदात् ... पर्यायत्वे ... पर्यायत्वेनापि ... परिपन्थं च तिष्ठति ॥ चकारो हन्ती-
त्यस्यानुकर्षार्थः ... परिपन्थं तिष्ठति हन्ति वा पारिपन्थिकः ... परिपन्थं हन्ति ... पर्यवस्था-
तृत्वाद् ... पारिपन्थिकश्चोरः ॥ माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ॥ माथ-
...नगमनम् इति कर्मणि ... दण्डमाथो दण्डकारो मार्गः तं धावति दाण्डमाथिकः पदवीं धावति पादविकः अनुपदं
धावत्यानुपदिकः ॥ आक्रन्दाट्ठञ्च ॥ आक्रन्दः ... आक्रन्दशब्दोऽधिकरणवचनः ... आर्तानां ... आक्रन्दं धा-

४ वमाक्रंदिकः॥ पदोत्तरपदं गृह्णाति॥ पूर्वपदं गृह्णाति पौर्वपदिकः औत्तरपदिकः बहु॰ पूर्ववारणार्थं पदोत्तरादिति।
सि॰सू॰ णोक्तम्॥ प्रतिकंठार्थललामं च॥ प्रतिकंठं गृह्णाति प्रातिकंठिकः केटके चेत्प्रतिप्रतिकंठे ललामनाभिमतीत्यत्र
सर्वोभावः॥ प्रतिगतः कंठमिति प्रादिसमासः समासग्रहणाभावादोनादिति सर्वत्र दोषः आर्थिकः लालामिकः॥
२१ धर्मं चरति॥ धार्मिकः चरतिरासेवार्थः साक्षात्परिवृत्तिः न तु स्थानमात्रे स्वभावाद्धर्मेणैकस्मात् धर्मा-
ज्ञानेऽपि धार्मिक इति व्यवहाराभावात् धर्मपदस्य तु हृद्दत्तु विहितक्रियापरं॥ अधर्माच्चेति वक्तव्यम्॥ आध-
र्मिकः गृहीतावलम्बात् निर्देशे केवलं न तत्र विशेषभावादारंभः॥ प्रतिपथमेति ठंश्च॥ चाट्ठक् वीप्सायामाभि-
मुख्ये वा सर्वोभावः॥ प्रतिपथमेति प्रातिपथिकः॥ समवायान् समवैति॥ प्रवेशपर्यायः समवायनादिप्रायणानि: स-
मवयवेत्यस्य तेषां प्रवेशापेक्षया समवायानिति द्वितीया बहुत्वपर्यायग्रहणार्थम् सामवायिकः सामूहिकः
सामाजिकः ऊकुरादये समवेता इमा दोः विशेष आपेतास समर्थीयोक्ता॥ परिषदो ण्यः॥ ठकोपवादः पारिषद्यः सम-
वैति परिषदः॥ सेनाया वा॥ ण्यः स्यात् पक्षे ठक् सेनां समवैति सैन्याः सैनिकः सेनायां समवेता इत्यर्थे का-
३१ र्यपरे द्वितीयोत्तरमाससमविधानात् सेनायां ललाटं कुक्कुट्याः पश्यति॥ ललाटं पश्यति लालाटिकः॥ लालाटिकः सभो
मौलदर्शी कार्यालसमश्च॥ ऊकुरीयाद्वत्समानं स्वसदृशो लालाटिकः॥ कुक्कुटीकपणपर्याप्रदेशं पश्यति।
कौक्कुटिको भिक्षुः संपतनेनदेशांतरेच तु यस्तेणात् सेनापदं समिद्धार्थविशेषणपाम् तस्य धर्म्यम्॥ धर्मादनपे-
तमित्यर्थे यत्॥ ठक्॥ आपणस्य धर्म्यं आपणिकम्॥ अणमहिष्यादिभ्यः॥ महिष्या धर्म्यं माहिषं महिषीपत्नीति वि-
मि॰१ लेपिका अलेपिका अनुलेपिका पुरोहितमनुयाती अनुवादिक होतारं यजमानम्॥ ऋतोऽञ्॥ ऋदंतात्षष्ठीसमर्थात्तद्धि-
तमर्थः विशसितुर्धर्म्यं वैशस्त्रं विभाजयितुर्णिलोपश्च॥ विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजित्रम्॥ अवक्रयः॥ अवक्री-

मूमित्यर्थे ठक्
म्यपौत्रम् नरा
त्वा नरस्य धर्म
विशसितुरिट
त्रः

एतेनैतेनैतिकः शोणपस्य॥ शुल्कशालायाः स्यातेनैव लिङ्गः इति भाष्यस्थांतरस्थात् इत्यमवक्रयः शुल्कशालाया अवक्रयः शौल्कशालिकः
आपणिकः नवधर्मान्मेवशिरिः लोकधीरूपापूपपणः॥ तदस्य पण्यम्॥ अपूपानाहस्यपाल्पमिमर्थैरक अपूपाः प
ण्यमस्यापूपिकः॥ लवणाट्ठञ्॥ लावणिकः॥ टगपवादः स्वेविशेषः॥ किसरादिभ्यः ष्ठन्॥ किसरापण्यमस्य किसरिकः॥
किसरिकी॥ किसरादयः सर्वे सुगन्धिद्रव्यविशेषाः॥ किसर नरद नलद स्थगल तगर गुग्गुलु उशीर ह
रिद्रा हरिद्रुपर्णी॥ शलालुनोऽन्यतरस्याम्॥ शलालु सुगन्धिद्रव्यभेदः पण्यमस्य शलालुकः॥ शलालुकी पक्षे ठक् शा
लालुकः॥ शालालुकी॥ शिल्पम्॥ मृदंगवादनविषयकपरम् मृदंगः शिल्पमस्य मार्दंगिकः॥ प्रासादोऽस्य नास्य यो
नभिधानात् क्रियाभ्यासपूर्वको ज्ञानविशेषः शिल्पम्॥ मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्याम्॥ माड्डुकः॥ झार्झरः॥ पक्षे ठक् माड्डुकि
कः॥ झार्झरिकः॥ प्रहरणम्॥ तदस्येत्येव असिः प्रहरणमस्यासिकः॥ धानुष्कः॥ इसुसुक्तान्तात्कः इति कादेशः॥ इणः षः
अ॰ इति विसर्गस्य षत्वम्॥ परश्वधाट्ठञ् च॥ पारश्वधिकः॥ पक्षे ठक् स्वेविशेषः॥ शक्तियष्ट्योरीकक्॥ शाक्तीकः॥ याष्टीकः॥ अस्ति
नास्ति दिष्टं मतिः॥ अस्ति परलोक इति मतिः यस्य स आस्तिकः॥ नास्तिकः॥ अस्तिनास्तीति निपातोऽव्ययानि इं तो क्रि
न॰ यवनस्यामर्थोऽत्यस्या नत्विशिष्टप्रयमपः॥ अस्ति ददाति मतिर्यस्य स मर्थेन प्रमत्यानभिधानात् दिष्टशब्दो दैवपर्यायः
दिष्टं मतिरस्य दैष्टिकः॥ दैवपरायणः इत्यर्थः॥ प्रमाणानुपातिनी मतिर्दिष्टा सास्यास्तीति केचित्॥ तथा सति इत्यस्यैव साधु
कथं नास्तिकप्रमाणोचितम्॥ शीलम्॥ आपूपिकः॥ अपूपभक्षणं शीलमस्य अपूपभक्षणपरः॥ भक्षणक्रियाशीलपदार्थनार्थंतमीभाव॥
छत्रादिभ्यो णः॥ तदस्य शीलमित्यर्थे छत्रशब्दो गुरुच्छिद्रावरणे वृत्तिः॥ छत्रं शीलमस्य छात्रः॥ शिष्यः॥ छत्रं शिष्टाभिला
षो हितस्याशयप्रसमंहर्षथाहः॥ गुरोः गुप्त्याच्छादनं कृत्वा एव विद्यया तप्तः सम्पद्यते तां श्रिविकां विशिषे कर्म
शीलमस्य कार्मः॥ कार्मस्ताच्छील्ये इति निपातनाट्टिलोपः॥ कर्माध्ययने वृत्तम्॥ अध्ययने वृत्ता या क्रिया तत्संख्याकाद्य

५ कंसाट्टक्॥ एकमन्यत्पणाद्भूतं कर्माध्ययने वृत्तमस्य ऐकान्यिकः तद्धितार्थेति समासे ऽन्यं टक् अधीयानस्य परीक्षा
सि॰ स्व॰ काले एकमस्खलितं जातमित्यर्थः॥ एवं द्वैयन्यिकः त्रैयन्यिकः इत्यादि द्वे त्रीणि वा अन्यानि अध्ययने स्खलितानि यस्य॥ बहुच्
पूर्वपदाट्ठच्॥ सर्वविभक्त्यन्ताद्द्वादशान्यिकः अध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशान्यिकः त्रयोदशान्यिकः द्वादश त्रयोदश वा अस्य
वृत्ता इत्यर्थः विनान्दत्तो वा ॥ हितं भक्षाः॥ अपूपभक्षणं हितयोगात्तत्र चतुर्थी ब्रूमः अपूपाः कार्या इति वा अपूपभक्षणम्
८ हितमस्मै आपूपिकः॥ तदस्मै दीयते नियुक्तम्॥ अग्रभोजनं नियतं दीयतेऽस्मै आग्रभोजनिकः॥ श्राणामांसौदनाट्टिठन्॥
श्राणा नियतं दीयतेऽस्मै श्राणिकः मांसौदनग्रहणं संज्ञान्तरविग्रहार्थं मांसौदनिकः मांसिकः औदनिकः टित्वान्ङीप्
श्राणिकी मांसौदनिकी ॥ भक्तादणन्यतरस्याम्॥ पक्षे ठक् भाक्तः भा
क्तिकः॥ तत्र नियुक्तः॥ शुल्कशालायां नियुक्तः शौल्कशालिकः॥ अगारान्ताट्ठन्॥ देवागारे नियुक्तः देवागारिकः॥ अध्यायिन्यदे
शकालात्॥ निषिद्धदेशकालवाचिनोऽध्येतरि वाच्ये ठक् श्मशानेऽधीते श्माशानिकः चतुर्दश्यां चातुर्दशिकः निषि
द्धेति किम् स्रुघ्नेऽधीते॥ कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति॥ तेभ्यो सप्तम्यन्तेभ्यः कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु कठिनोदे
शः तत्र व्यवहरति वांशकठिनिकः प्रस्तारसंस्थानयोर्व्यवहरतीत्यर्थः प्रास्तारिकः सांस्थानिकः॥ निकटे वसति॥
निवेशाय वा आवसथोऽयं निकटे वसति नैकटिको भिक्षुः॥ आवसथात् ष्ठल्॥ आवसथिकः
षित्वान्ङीष् आवसथिकी तिङ्सार्थम् आवसथं समीपे निवासः उपसर्गात्स्वरितो तद्धितोऽयम्॥ ठकोऽवधिः समाप्तः॥
ष्णि॰ प्राग्घिताद्यत्॥ तस्मै हितमित्यतः प्राक् यदधिकारो बोध्यः॥ तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्॥ रथं वहति रथ्यः युग्यः प्रासङ्ग्यः
वत्सानां दमनकाले स्कन्धे आसज्यमानं काष्ठं प्रासङ्गः कर्मणि नञ्॥ तद्वहति शकटसंज्ञो नाम वहराख्या इत्यादि॥ धुरो य
ड्ढकौ॥ धुरं वहति धुर्यः हलि लोपे नित्यो दीर्घः स्वरभक्तिदेवानां निषेधः धौरेयः धुरो ढक् इत्येव स्वरवर्णसमासः ऐ सर्वधु
॥

गतं सर्वधूः सर्वधुरः सर्वं कार्यं कर्म वहतीति समासः समासान्तः अकारः समासान्तः खौ तेन खण् इत्यस्य पाठे खं धुरि
वहतीत्येव विशिष्य सर्वधुरावहतीति सर्वधुरीणः एकधुरावहः एकधुरीणः एकधुरः अकारः लक्षणस्यानुकर्षणार्थः पुनः
स्तन्नितिविवेकः कर्मयानधुरं नादिगणे यथावरिक्ता निर्धिकधुरीणाः इत्युक्तानि तेषां पृथगावापधुरोवोढाः तस्य
प॰ मानकं इति यावत् शकटादण् शकटं वहतीति शाकटो गौः हलमीषागृह्णुक् हलं वहति हालिकः सैरिकः स्कन्धो ह॰
नस्य अनीवधूर्यावयतीति नस्या वस्त्रवयस्येमाहः नायते स्यागर्भं इति नली मतिर्हस्ति स्यासिता मतिवन्ध्योऽस्मिन्नतदृदिः
कृदिकायाहितिरित्येव विध्यसधनुष्या धनुर्भिन्नकरणिकायावधक्रियायाः कर्त्तरि वास्य द्वितीयोन्ताद्यन्त पाशे विध्यति
पद्याः पाकेनः पद्ममतद्ग्धं इतिपत्रावः अर्धवृणाकिबोरविध्यति संख्यायेकायधत्रवः करणत्वे धत्रेवत्तिप्रयोगे स्याप
तत्रादेवपसयानुपपत्तेः धनगोत्तमा इननमात्रषष्ठीधनेलभ्यः धमः पठेनमेः अग्राम्याः अग्रेमत्तव्यश्रानः लक्षो
गतः वशाङ्कावलिरणोत्कपसंख्यानादश वशपः परेक्षालमारी प्रदमस्मिन्नदप्पम् पपङ्कदेमः नाभिश्रङ्क इतियाव
त मूलमस्यावहि हृष्कपमते दनोष्ठादिः उहहरत्नः महमूलमिहेतिप्रयोगादित्तिहरदलादपः प्राह सर्वात्मावेव
न प्रावहं मारनमस्यास्त्रीत्र्यवहिं मूलमावाहि उमारनाहंयेकां भूमा: श्रुशा: सम्यग्निध्यमामूलोमारनसृतिरे
केणासेयहीनमशकाऽस्यर्थः सेनायांधनुष्या वधकनपा ग्रामस्योपदमोगः धत्रुष्याऽथुकेस्यितास्ममरः धत्रु
श्रूहस्यश्रुगाममोपस्यस्यपञ्चनिपातितः तेनोनोदानवे प्रतियन्तुसविनावस्यान गृहपतिनासत्रुश्रेष्ठः गृहपतिना
यजमानोवनसप्तकोमाहिषमोत्रिः नचाहवनीयादावतिमस्याः मर्त्येषामिश्रितहमे लोवयोधर्मेविषमूलमूलमी
नातुलाभ्यसार्थेवसमाप्यवधानाभ्यसमसमितसंमितेषु अष्टाभ्योष्टस्येष्टक्रमापूत नावानायेनाथवयमा
तुल्योवयमः धर्मात्प्राकेधर्म्ये विषाद्वध्याविष्यः मूलेनानाम्यमूलं प्राह हर्वस्यनमेरभिभवार्थः पोरदुपधादिति

४ यतिप्राप्तेः प्रसङ्गाभावेऽपि निपातनात् एवंच मूलेन पदादिविकल्पः [illegible] आनाम्यमभिभवनीयं आत्मानं प्रत्युपकारकत्वेन संपा
सि॰ म॰ द्यम् लाभ इति यावत् तथाच मूलशब्दो लाभमात्रपरः लोके तु मूलं तु द्विचधृता(?) यावत्कुर्वतस्य मूलशब्दस्य प्रयोगात्
मूलं तु द्विसमुदायेनि(?) फलत्वगाणो [illegible] मूलेन समो मूल्यः पटः उपादानसमानफल इत्यर्थः सीतया समितं सीत्य
म् क्षेत्रं समीकृतमित्यर्थः रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ तदन्तविधेरिष्टत्वात् परमसीत्यमित्यादि तुलया संमितं तुल्यम्
सदृशमित्यर्थः तेनासमसमतुल्यमित्यादिप्रयोगात् ॥ धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ॥ धर्मादनपेतं धर्म्यं एवं पथ्यं अर्थ्यं न्याय्यं ॥
छन्दसो निर्मिते ॥ छन्दसा इच्छया निर्मितं छन्दस्यम् छन्दःपदे इच्छार्थमिति [illegible] स्वच्छन्दस्य कारणत्वस्य [illegible] हृद्यादि
गाथि(?) [illegible] निर्मितान्तेषु [illegible] उरसोऽण् च ॥ उरसा निर्मित औरसः उरस्यः पुत्रः ॥ हृदयस्य प्रियः ॥ श्रीगो
तिविधः हृदयस्येतिकर्मयोगे कर्मणि षष्ठी न लोकेति निषेधस्तु [illegible] प्रतिभागेन तु [illegible] हृदयस्य हृल्लेख ।
हृदयस्य प्रियो हृद्यः हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेष्विति हृदादेशः ॥ बन्धने चर्षौ ॥ हृदयं बध्नाति [illegible] हृद्यः
भाषाभिधेये हृदयस्य बन्धनो [illegible] वशीकरणमन्त्रः ॥ मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु ॥ मतं ज्ञानं तस्य भावः साधनं
वा मत्यम् करणशब्दो भावे करणे वा [illegible] जनस्य जल्पो जन्यः जल्पः इति भावे [illegible] जनस्येति कर्तरि ष
ष्ठी हलस्य कर्षो हल्यः कर्मणि षष्ठी रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ तदन्तग्रहणात् द्विहल्या त्रिहल्या इत्यादि ॥ तत्र साधुः ॥ सा
धुरिह योग्यः प्रवीणो वा नोपकर्ता [illegible] सामसु साधुः सामन्यः कर्मण्यः वे
माभाव कर्मण्येति [illegible] प्रतिजनादिभ्यः खञ् ॥ प्रतिजनमिति वीप्सायामव्ययीभावः प्रतिजने सा
धुः प्रातिजनीनः [illegible] परकुल परस्त्रीकुल [illegible] निपातनात्
[illegible] सर्वजन [illegible] महाजन [illegible] ॥ भक्ताण्णः ॥ भक्तमन्नं तस्मै [illegible] भाक्ताः शालयः ॥ परिषदो ण्यः परिष

हिसाधुः॥ तिष्ठद्गुः प्रतिष्ठदिति योगविभागात्साधुः॥ तिष्ठद्गु कथादिभ्यष्ठक्॥ कथायां साधुः काथिकः कथा विकथा वि
स्वकथा वितंडा कंदिविलि जनवाद जनेवाद वृत्ति संग्रह गण गुण आयुर्वेद॥ गुडादिभ्यष्ठञ्॥ गुडे साधुर्गौडिक इक्षुः॥ ग
डकल्माष सक्तु अपूप मांसौदन इक्षु वेणु संग्राम संघात प्रवास निवास उपवास॥ पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्॥ पथि साधुः
पाथेयं आतिथेयं वासतेयं स्वापतेयं धनमपथः॥ वसतौ वसने साधुर्वासतेयी रात्रिः स्वपतौ वा स्वे साधु स्वापतेयं द्रव्यम्॥ ञे
सभाया यः॥ यस्मिन्येन त्वरितं तस्मिन्साधु मांसौदनिकाद्यर्थे ज्ञापकम्॥ सभायां साधुः सभ्यः॥ ढश्छन्दसि॥ सभेयो ब्राह्मणः सभायां सा
धुरिति समर्थः॥ समानतीर्थे वसतिकल्याणादिः निपातनं निपातने त्रियां पूर्वेण विधीयते इति नियमो क्रम॥ समानतीर्थे
वासी॥ साधुरिति निवृत्ते निपातनम् ... तीर्थे गुरुः ततो तीर्थं शास्त्रा
धुरेते समानस्य सभाव इति स्थितिविशेषः॥ समानतीर्थे वसतीति सतीर्थ्यः॥ तीर्थे ये इति सादेशः॥ समानोदरे
शयित ओ चोदात्तः॥ ओकारस्य स्त्रादीत्यादि विधान ... समानोदरे शयितः समानोदर्यो भ्राता स्तोपेसमादि
नासमानोदरशब्दात् यत् सत्रयोदश एकलोपस्य ... इतस्त्वरितानपूर्वादलप्य आकारस्योदात्तविधानम्॥ सोदराद्यः॥ विभाषोदरे
ये इति सादेशः॥ सोदर्यः॥ प्रभवदर्थः॥ शेषो हानि समस्य नानुवृत्तिः॥ तीर्थे ये समानो यः सत्र सूत्रे स्त्रसु विषयसमस्या
अपूपान्ते नसोदरः समस्तात् यत्समयप्राप्त समोदरः समानार्थेन समस्तशब्देन बहुव्रीहिः॥ लोपसर्गेन समेति
तादेशः तेन समानोदरः समापि सिद्धम्॥ भवे छन्दसि॥ समभ्यन्ता स्वार्थे यत् भवार्थस्य च प्रत्ययस्य च यथा सम्भवे शेषा वि
कालोकादीनां समासेनां नाप यम पवारः कंदसि सर्वे विधयो वैकल्पिकत्वात्सले ... ... सोमं सर्वमोजवत
स्वभक्तः मूलवायवन्तविशेषः ननु भवत्यस्मात् आपा सम्मासे केचिदधिकारः॥ प्राग्धितो यत्॥ हितमाद्यादिलोपः
तस्मात्पापाः वृत्तपापोत्पन्नस्येति विभक्ति वर्गनिकेन ... तेषां नहि समवसमाना॥ वश्यादिभ्यः साधु इसमवलम्ब्यः सा

भ

सि·स्र·

८२

ह्या॥ स्तोतमेऽपि भाषायामन्तस्तो॥ स्तोमे भवः स्तोमः स्तोमसः॥ सगर्भसयूथसनुताद्यन्॥ समानेन कर्मधारयो बहुव्रीहिर्वा।
समानस्य छन्दसीति सादेशः। अनुभ्राता सगर्भ्यो अनुसखा सयूथ्यः योनः सनुत्य उत वा जिघत्नुः॥ तुग्राद्घन्॥ तुग्रियः तत्र
शाह्लोपनाकाशयत्तद्विशिष्टमिति वृत्तिः॥ अग्राद्यत्॥ अग्रेभवः अग्र्यः अग्रियः यत्तेन मेतादाने यन्ने
तस्माद्युदात्तम् अग्रीयः अत्र भवे छन्दसीति यति सिद्धेऽपि समुद्रादिभिस्तद्धापोस्माभूदिति पुनर्विधानम्॥ समुद्राभ्रा
द्घः॥ समुद्रियं सरस्वमाविशास्तनानदतो अभ्रियस्येव घोषः॥ बर्हिषि दत्तम्॥ बर्हिष्येषु निधिषु॥ दूतस्य भागकर्मणी॥
अंशे कर्मणि वा वाच्ये दूतात् यत् दूत्यम्॥ रक्षोयातूनां हननी॥ षष्ठीबहुवचनान्ताभ्यां रक्षोयातुशब्दाभ्यां हननकार
णीभूतायां वाच्यायां यत् रक्षसां हननी रक्षस्या तनूः यातव्या आसोर्गुणः वान्तो यीत्यवादेशः॥ रेवतीजगतीहविष्याभ्यः
प्रशस्ये॥ प्रशंसने येवत् रेवत्यादीनां प्रशंसने रेवत्यं जागत्यम् हविष्यम्। हविषे हिता हविष्या तस्याः प्रशंसनमित्यर्थः।
यस्येति लोपः हलो यमां यमि लोप इति यलोपविकल्पः॥ असुरस्य स्वम्॥ असुर्यं देवेभिर्धायि विश्वम्॥ मायायामण्॥ सर्वाप
वादः आसुरी माया॥ तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः॥ वर्चस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानाम्
उपधानकरणीभूतो मन्त्रो वर्चस्वान् प्रकृतिकमन्त्रे तत्प्रकृतिकात् यत्र प्रोक्ताय स्यात् प्रकृतेन सममतुपो लुक्
च वर्चस्वत्यास्ते उपधानकरणे याः इष्टकाः तासां वर्चस्याः एवं अतसाः उपदधातीति ऋतव्यशब्दवन्मन्त्रो यो पधेयाः
इष्टका इत्यर्थः ऋष्यो उपदधातीति याभ्यामभूत उपदधाति ऋतव्या इति पदं यत्र मन्त्रो यो ये इष्टकासु ऋतव्यादिपदानो
लेलगाबोध्या॥ अश्विमानण्॥ अश्विमच्छब्दात् कार्ये मन्त्रे अण् स्यात् अश्विमानुपधानीयमन्त्रो आसां आश्विनी
उपदधाति वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप्॥ तद्वानासामित्येव सर्वोऽनुवृत्तिः मतुबिभावर्तमत्र वेतान्मूर्धशब्दान्मतुप्सा
त् प्रकृते मतोर्लुक् सममतुपो लुक् अत्र वयः शब्दवन्मन्त्रोपधेया आसिष्टकाः तु वा मासु मूर्धास्मिन्ते मूर्धन्वत्यः

राडस्यासि तस्य घोषस्य लाभः मूर्धन्वतीरुपदधाति श्रुतेर्नुडिति नुट् ॥ मत्वर्थे मासतन्वोः ॥ नभस्य प्राप्तिमे
न्नभस्यो मासः ओजस्या तनूः ॥ मधोर्ञ च ॥ मासतन्वोरिति शेषः मधुशब्दान्मत्वर्थे ञः वाचकलुगकारश्च वक्तव्यो न
न्त मध्यः माधवः मधुर्मासः मधव्या माधवी तनूः ॥ ओजसोऽहनि यत्खौ ॥ ओजस्यमहः ओ
जसीनं वा ॥ वेशोयशआदेर्भगाद्यल्खौ ॥ वेशोभगशब्दाद्यल् यशोभगशब्दाद्यत्खौ तौ यथासंख्यं ने
ष्ट यल्खौ चेति सूत्रं विभज्य पठन्तीति वृत्तिकाराः वेशोभग्यः वेशोभगीनः यशोभग्यः यशोभगीनः ॥ पूर्वैः कृतमि
नियौ च ॥ पूर्वैः कृतमिति पूर्विणः पूर्व्यः गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्विणेभिः ये ते पथ्याः सवितः पूर्व्यासः ॥ अद्भिः संस्कृतम् ॥
अप्यम् यत्स्यात् संस्कृतमित्यर्थे अप्यं हविः ॥ सहस्रेण संमितौ घः ॥ सहस्रियासोऽपां नोर्मयः ॥ सहस्रेण तुल्या इत्यस
र्थः ॥ मतौ च ॥ मत्वर्थेऽस्मात् घः सहस्रात् प्राग्घितीयो विनोऽपवादः सहस्रमस्यास्तीति सहस्रियः ॥ सो २१
ममर्हति यः ॥ सोम्यो ब्राह्मणः यागार्ह इत्यर्थः ॥ मये च ॥ आगतविकारावयवप्रकृतिषु मयडर्थेऽप्येष सोमाद्यः सो
म्यं मधु सोममयमित्यर्थः आ योधत्सोम्यमस्मे इति समर्थविभक्तयो बोध्याः भाषायां तु सोममय एव सर्वेषां
त्वोरिशयः तस्साधुरिति यद्दाम्भेमाहोत्वार्थेच्छन् ॥ मधोः ॥ यदित्यनुवर्तते मयडर्थे यत्स्यात् मधव्या लाकाः
मधुमयादिरर्थः ॥ वसोः समूहे च ॥ चान्मयडर्थे वसव्यः समूहो विकारादिर्वा ॥ अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम् ॥
अक्षरसमूहे छन्दः स्वार्थ इत्यर्थः ॥ ओ श्रावयेति चतुरक्षरम् अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं येयजामह इति प
ञ्चाक्षरं यजेति द्व्यक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कारः एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः ॥ वसोर्यदिति योगविभागात् स्वार्थेऽपि
यत् हस्तौ पृणस्व बहुभिर्वसव्यैः अग्निरीशे वसव्यस्येति ॥ नक्षत्राद्घः ॥ स्वार्थे नक्षत्रियेभ्यः स्वाहा ॥ सर्वदेवात्तातिल्
ल् ॥ स्वार्थे सर्वतातिः देवतातिः ॥ शिवशमरिष्टस्य करे ॥ करोतीति करः शिवस्य करः शिवतातिः शंतातिः अरिष्ट

४ ताति: क्षेमंकरो रिष्टताति: शिवताति: शिवंकर: शयन: सर्वेषां फलतु शिवतातिस्य भवतु इति भवभूति: वा

सि.सु. यस्मात्क्षितिनिर्देशेन द्वादशानामपि श्रेयोगानुसारेण प्रमाणानां सम्पुन्नबोधनात् आवेव शिवस्य भाव: शिव

ताति: शंताति: शुभविष्टताति: शुभविष्टताति मा शास्त्रह इति भवभूति: ।। इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ वेदा

८२ ध्यायस्य चतुर्थ: पादो ध्यायस्वार्थे समाप्त: ७ ।। ।। तदिदमुत्तरार्धानन्तिगमाकूपारपारे

गमनशीलस्पीधरलब्धबोधजनतुष्टाविश्वेश्वरोपाधिके श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ स्वपितोरध्यायमध्याय

तेध्यायेध्यायमिहामियेयमधुना शोधायधीधीयतां ।। ॐ शुभमस्तु ।।

मसत्वावच्छिन्नं भोक्तारात् शुक्लादिपदानां [illegible]रीतं न तत्सामानाधिकरण्येनानुपेतलिंगबोधकत्वात् न च ब्राह्म
णादिपदानां लिंगसमानाधिकरणैकजातिवाचि[illegible]ति शब्दस्य रूपादिपदेष्वपि तथाभिधानादर्शनात् नैवं विशेष्यलिंगानु
गामित्वात् न च लिंगद्वयप्रतिपादकत्वं विकल्पेन शुक्लः शुक्ला शुक्लमिति दधत्समानाधिकरणत्वात् लिंगत्रयबो
धकस्य च यस्मिं धर्म्यंशे शुक्लशब्दस्य भिन्नत्वात् न च पुंस्त्वमात्रबोधकत्वमपि विशेषणांशत्वे प्रकारीभूतस्त्रीत्वमपि ना
नेत्यपि शुक्लपदस्य बोधात् ब्राह्मणादिपदस्यापि प्रवृत्तिनिमित्तस्यैकत्वात् किंचिद्धर्मेणापरत्वात् किंच ब्राह्मणपदस्य लिं
गत्रययोगेनापत्तीनां स्त्रीत्वस्य कोटिभावः नाप्यत्र स्त्रीकृतस्य वाच्यतावच्छेदकत्वनिमित्तत्वावच्छिन्नत्वस्य वा नाप्यैकत्वे
शापायत्ब्राह्मणत्वस्य स्त्रीत्वप्रकारकत्वप्रसंगात् नाप्यः शुक्लो घटः शुक्ला शाटी शुक्लं वस्त्रमित्यादावपि प्रवृत्तिनिमित्त
स्य नानात्वस्यैकभेदात् तथापि शुक्लत्वेनानुगतानां तासां भानस्वभावत्वमिति चेत् तर्हि कथं धर्मावच्छिन्नप्रवृत्तिनि
मित्तस्यैकभेदः ब्राह्मणादेः तद्धर्मावच्छिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् न च किंचिद्धर्मावच्छिन्नैकप्रवृत्तिनिमित्तत्वं
तद्विशिष्टत्वमिति वाच्यम् शुक्लपदस्याव्याप्तेः जातिवच्छिन्नैकगुणस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् किंचिद्धर्मावच्छिन्नप्र
वृत्तिनिमित्तावच्छिन्नत्वलिंगप्रधानत्वप्रसंगात् शुक्लोऽत एव प्रवृत्तिविशेष्यतासंबन्धेन लिंगत्वप्रबोधकपदत्वमा योग्य
तिविशिष्टं पदनिष्ठविशेष्यतानिरूपितकिंचिद्धर्मावच्छिन्नप्रकारताश्रयत्वमसर्वलिंगत्वम् उक्तविशिष्टत्वमाश्रयः
तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितगुणनिष्ठप्रकारतायाः शुक्लत्वावच्छिन्नतया निरवच्छिन्नप्रकारताभावान्न दोषः शुक्लपद
जन्योपस्थितिविशेष्यतासंबन्धेन गुणोपस्थितानन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितकिंचिद्धर्मावच्छिन्नप्रकारतायाः शुक्लत्व
जातिसाधारणत्वात् ब्राह्मणपदजन्यविशेष्यतानिवेशः सा तद्व्याश्रयनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारता [illegible]पीति तत्र
त्वा ब्राह्मणादिपदजन्योपस्थितिप्रयुक्तविशेष्यतासंबन्धेन युक्तौ तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितकिंचिद्धर्मावच्छिन्नप्रकार।

४
सि॰मु॰

त्वाश्रयोत्रलक्षणत्वादिविनिर्नाव्याप्तिः ... एवं वक्ष्यमाणलक्षणादिपदस्यार्थो लोकेन प्रथमकल्पेपि न दः
तिः यावल्लिंगसमभिव्याहारे विशेषकत्वाविवक्षितत्वात् न लक्षणे ... सिद्वाक्यार्थो न लक्षितस्य वक्ष्यमाणस्य तथैव सिद्धमुक्ते
विशेष्यतयावनिरूपित संविद्यमानवच्छिन्नप्रकारतायाः स्वभावादेव नत्त्ववार्यतात् ... त्वादिनाप्यजातीयलिंगयो
गेन विशेषेकां विवक्षितत्वमेव तेन शुक्लो गुणः शुक्लः पटः इत्यत्र विशेष्यमेदानुदोषः ... मात्रपरशुक्लपदः
स्यापि पश्यति सक्तुणानि रूपविशेष्यतानिरूपितनिरवच्छिन्नप्रकारताश्रयशुक्लत्वेव्यभिचारात् इति संक्षेपः ना
गुणत्वेनच्छन्नमितिदर्शनात्तो नव्यवारणाय समर्थोत्तानां विलिंगतयाप्यलक्षणेनापि न तु संगृहीतत्वीयं लक्षणमाह गोत्वे
चेति अपसमितस्य वारणाय ... तपरप्रत्याहारस्थेत्स्वपरः अपसमस्य तेन शब्दो ... स्वर्थाद्यशाब्दो ना
तिकार्यभागिति भावः ... कदाचित् ... लक्षणस्य ... उत्तमाहास्यकः तेनापत्यापिकारे गोत्रम
... हिमकाणे ... नेति व्यावृत्ति ... स्मात्वपमापिकारान्नरमेवगोत्रशब्दो लोके
कगोत्रपरः तेन पारिभाषिकगोत्रप्रत्ययान्तत्वमतिनैव समस्त्यर्थानः गोत्रवत्त्वारोगः संदेहनिवचनस्यापत्याधिका
रात्स्वमेव पठितव्या इत्याह कदेनयोक्कसर्थानेकर्ता ... लुगिति यो कार्यस्याणुपत्यस्य कठचरकादिति
... यस्याणेर्नेलुगिति विवेकः स्त्रीणां वृत्पत्पनाभावेपि पुराकल्पेहि नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते अध्यापनं च वेदा
नां सावित्रीवचनं तथेति यमस्मृतेः ... तपपत्तिरित्याह द्वितीयस्येति लक्षणस्य तत्पदार्थः द्रव्यसमाद
भाववति नासाम्यं धमाधर्माद्विभागवत्ते निर्गुणस्येति ... भाविनीति यावत् गुणोत्पत्तेः प्राक्क्षणे ... नेने निर्गुणस्येदः
जातिमद्रहितस्यापि द्रव्यस्य लक्षणाभावात् अनवतिः ... मतिव्याप्तातम् वदन्यो संयोगत्वापत्तिनी भैनेकवृत्तिरिति
मितिदात्वेन ... रूपविशेषः ... पृथक्त्वादिगुणजातित ... ति जनाविभागम्मनेकत्वं चेतिनव्याचकनिषेध: पावदभृत्मा

पृष्ठ

जीवभावपन्नेजीवपदवशमस्त्रा आह॥ स्त्रवितिनायोत्तुपपन्नेः अत्र भाष्यं उत्सर्गापवादयोर्द्वयोरविवेकस्थितकत्वे सति अप
वादनिश्चके विषये उत्सर्गो न प्रवर्तत इति पाठे मध्यइसादौ सिद्धान्तितत्वात् जीवमहत्तौ जीवाः अमहत्त्वाच्चः सिद्धा-
न्तात् सूत्रभेगस्यानुचितत्वात् यद्वा जीवपदवादेशोयं जीवः तेन नकाप्यनुपपत्तिः जीवइति अनुसृत्तस्यरिक्तर्वत्प्रदा-
हिति पेचम्याश्चर्यीप्रकसत्वात् दिक्सूर्वपदस्तनां गोनान्नुतिपरिकोमरस्य जीवो जीवादेशइति वाक्यार्थः नन्वप्र
मय वियोपे चम्याःप्रकस्यकत्वेनास्तिमनः सन्नादेशप्रसंगादिति साउकत्वात् कथमेतदिति वाच्यम् अमेनवि
हितस्यादेशाविधायकत्वादप्रमयविधित्वाभावात्॥ व्याहः॥ व्याहेतान्नुतिपदिकाज्जीव जीवोसुविनत्वादत्रुस्य-
भावात् अहङ्गमनेन कर्मण्युपपदे विप्रमयविधानात्तामर्थोनर्दतविधिः याहयतेलुविभ्योनेमकाचात् विप
८१ वाहग्रमे हिंसोहीग्रमे जीविमत्वेवाहक्त् हवंरूपे पमेयन्दूस्त्विनिहर्दिः॥ सायाधिष्ठीतिभाषायाम् सत्वे अ
विधीविशुनाविनेमभरः भाषायां किं सत्वासमपदीभव इतिधात्रुस्यप्रकाराथ्येसभाषायामिन्मसान्वधि
तात् कविच्छेदस्यपिसत्वोश्वाधेनवोत्तुनवेत्तामशिखाः॥ नातोरह्ना विषयाहयोपधात् जातिवाचकेस्त्रीलि-
गत्वनियमाभावश्चकोपादभिन्नेचयनतः स्त्रियांजीप् इषत्वबालगणपाहपरत्वाव्हांगत्वादित्वत्तणाजी-
न स्वरभेदः आकृतिग्रहणाज्जातिर्लिंगानां च न सर्वभाक् सकृदाख्यातनिर्ग्राह्यागोत्रं चचरणेः सह अपरआह
प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्वस्य युगपद्गुणैः असर्वलिंगां बह्वर्थां तां जातिं कवयो विदुः इति भाष्यं मध्यमस्यायमर्थः उ
त्पत्तेनेनेतिग्रहणमिति करणमासामेपदभुमतो आकृतिर्ग्रहणं यस्या इति पदानां समभिव्याहारात्स्त्रीत्वशर्तोन-
र्द्दिवंगनात् जीयां ननूनं वोपसर्जनत्वात् अवय [illegible] चेयातिशेषसंयसमर्थः गोत्वादिजातेरुत्तणामनन्त वाल-
णात्वाद्यादीनां स्वरकाहनसंस्याने विशेषाभाव [illegible] अनेकग्रहाचलदाणांतरमाहलिंगानांचेति त्नीयचरणप

१. येनतु सर्वं इ. तुल्यलिंगं पुंस्त्वे विशेषणमाकांक्षेत्येव [illegible] णे. तेषां नियमनतात्पर्यः लिंगानामिति कृ. ग्रन्थः त
लिंगानन्वयित्वमिति व्याख्येयं किं तेषाम् सर्व [illegible] मन्वेति शिक्षणं तैरेव स्वगृहणाधीनेत्यर्थः एकत्वान्वा
लि.न. लक्षणादि प्रकारत्वं पुंस्त्वमिति समन्वयलक्षणान्वयं तत्र [illegible] वादि स्त्रीलिंगादेः शनिस्वयान् नैवं तदादि शब्दानां
न. लिंगानां नानालिंगत्वं स्वाश्रितत्वादाश्रम् इत्यत्र मांशानां नामेनं किं प्रकारा प्रकारतिदेवदत्ता एकत्वं प्रकारत्वेन स्पष्टा. त्रां.
नैयमिकत्वं तत्र इत्येवं न गृहीतं समवायात् एकत्र किं भेदेनाप्येतनादिकालीनमादायापि तु समानकालीन अ कि
मेदामात्रामनातिनं प्रथमश्लोकस्ये श्लक्षणादिनः किं चैवं प्रकाराद्यपदानां विशेषणलिंगग्राहकत्वमिति चेन इधेम
किं धीलक्षणत्वमूली दलत्वं लक्षणान्वयत्वं प्रथमपर्यन्त लक्षणान्वयान् इति विशेषात यत्पदजन्यो प्रकारस्य स्वर्ग: ध.
लिंगावितार्थविशेषणत्वं कृत्यादिनानिधानस्य लक्षणपदे प्रभावान् न तु लक्षणान्वयस्य स्वयानन्त्वलक्षणा
शब्द इत्येव नैवं केवलगुणवाचकश्रुत्यावाह लिंगावकमश्रुत्यावस्याधिभिन्नत्वात् गुणत्वं तेन्यो यत्नश्चे
दि. नस्वार्थत्वात् धर्ममात्रप्रकाराणप्रकारापेक्षामिधानतादवस्थ्यात् प्रत्यर्थलिंगत्वेन तस्मात्मसाधिकोर्थः यत्पदजन्य
बोधप्रकारस्य सर्वलिंगानन्वयित्वेन विशेषस्य न नाथः प्रकृतपदजन्यबोधप्रकारस्य प्रकृत्यर्थस्य सर्वलिंगान्वा
याभावात् गुणप्रकारादयः प्रसीमनुगमात् धर्मिपरत्वप्रतिप्राप्तेः प्रसंगात् नीमः इमयत्साधारण्यात् तत्पदज
मयलीलावेव प्रकारविशेषतादवस्थ्यात् लक्षणादि [illegible] पदजन्यप्रकारादिपदजन्यबोधप्रकारतापन्नेनातोगुणवा
त्वा. चोनवगमात् विशेषबोधप्रयापिशहणात् नच पदोत्तरसमभिव्याहारानपेक्षस्य पदस्य नावलिंगबोधकत्वे
नतत्प्रबोधप्रकारत्वे सामंजस्यमिति वाच्यम् स्वावादिसमभिव्याहाराभावे लक्षणादिपदस्याभिधानवबोधकत्वात्
नच समभिव्याहारस्यानेकाधिकानाधिकरणत्वेन निर्वाहः पदसंस्कारः पदेनुगतवचनानामाश्रयत्वेन लिंगवचनानी

तो संगतः स्यात् तस्य
मंत्रत्वाभावात् अतोमंत्र
ग्रहस्य ग्राह्यमानयुक्तमिति
तिमनेसिद्धान्तमंत्रो ^

स्मिदिविशयात्मेवृंभ्यते जहादिश्रुताभियुक्तानांसैतत्वश अभाव नतत् तदेकत्वकालावलंसवातत्साणांतसंयत्व
श्रस्मितामात्रयेतिश्रावंस्तबोपि स्वनास्नान[illegible]वायथाश्चशब्दनामयेवग्रहणानंति श्रतएवमेतस्यस्वतार्देशे
श्रुणानिष्फलकत्वमित्यर्थः यथेंदृशावृवि[illegible]नाद्नसस्यानेद्दः शास्त्रिभार्थविहितम् यथविशांदंइप्राग्
वडूस्वेति वेदेपिपश्चतेव्व नथापिफलिताव्रकरणामेवतर्दिलितदन्नकार्यमलौकिकत्वमस्तनम् नवस्वास्यवेद
मात्रविषयकत्वात्तदतस्थप्रकरणादोषपोनैवस्यकिंचित्वाच्यं तद्विप्रोक्तद्रव्यीयत्वपिकाशात् वेदेवैत्स्यैकपत्नो:
म्रयथास्मप्रदार्थमवस्था लोकेनैष्ठिको विकल्पइतिविशेष: स्यादेतत् अनेवतिपत्तिर्ष्यएवयुक्त: तथाहि उद्वेस्त
गंवाववषट्कारइतिसूत्रस्यस्वैव[illegible]वाग्रहस्यविभागाङ्कदर्शीमसात्वहतिसंभवात् विभागग्रहणाश्वर्थ्यंस्यात्
तद्विकल्पस्यैवयतकर्मणोत्स्याध्यवहृतिमांभूदितितदर्थम् उद्वेस्तगंवेतिसूत्रेयतकर्मणोत्स्यत्वहृते: पञ्चदश्यप
देव यतकर्मणोसैकल्पतेवेदमाशयपरतानिमवाह्व विभागाङ्कदर्शीमैकल्पतेपि यतकर्मविषयकत्वेपक
मेउवैकल्पिकतानिभाषायाश्चश्लिविरोधात् तस्मविहायगयपतेकर्मणोसम्यांत्रुहेनवांग्रहणात्रुहेस्यसंभवात् न.^
दे.^ तविभागग्रहणाश्वर्थ्यमस्पृश्यतिविषयः तद्विभागाङ्कदर्शीमत्र यतकर्माऽनुहूतावपिवैवैकल्पिकत्वमस्य्.ति: अ
हाहोतयतकर्मणीतिसूत्रेणतिसेतिस्थवस्योपपतेकृतकरीमातत्स्यार्थक्यमितिचेत् मैवं पर्युदासपक्षेपिवैक।
ल्पिककल्पते: कुहोविषयकत्वान्नित्यकल्पतेश्च मन्त्रविषयकत्वात् भेद: प्रावस्यसामान्यपरत्वंसंप्रत्यतिरिक्तपरत्वे
कस्यपितावकल्पस्यव्यालक्षणपरत्वसंभावात् विशेषविधिविरोधेसामान्यविधेस्तदतिरिक्तविषयकत्वस्यस्व।
रसत्वात् अतउभयमतेपियतकर्मणोत्स्यानतुहूतितामर्थग्राहकत्वेन विभागपदस्समानयोगात्वेममेवेति।
केचित्तपकस्पतिमसंगोष्ठ्यत्रोच्चारणादेवेद्दशान्तपाहुइष्टत्वमित्याहु: यदधीतमविज्ञातंनिगदेनैवशब्द्यते

स्मा विवक्षितोऽर्थो न तज्ज्वलति कर्हिचित् तिरोहितार्थमात्रं न ज्वलति न प्रकाशते निष्फलमिति यावत् निरुक्तेतु स्थाणु

८ रयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा। :सन्

नि.स्व. मेति मंत्रे लिखिता यद्गृहीतमविज्ञातमित्यादि पाठः; गृहीतं शब्दतः अविज्ञातमर्थतः मन्त्रस्वरादिविभागेन चेत्य

र्थः एकः पाठः; सम्यग्ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति पाठः भाष्यवस्समाणाक्तिमूलकम्।

अज्ञाते श्लोकप्रकाशायनस्मरणमपि यत्तु मन्त्रे के कथं ते विशेषशास्त्रस्य यावद्व्यवहारकाले स्वतन्त्रमा

प्नोति जपपरस्वात्मा न विदुष्यति ......

समा उ ता स्थने इंद्राणीशाद्व सिद्धिसंभवा ग्रतन्मात्रार्थंताया: परिशोषयि ----

ग्रैत्रैकंप
र्तनस्मात्

[illegible]